

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI**

**YÖK 100/2000 DOKTORA PROGRAMI ÖNCELİKLİ ALT ALANI
“KIRSAL KALKINMA”**

**TÜRKİYE’DE TURİZMİN BÖLGESEL VE KIRSAL
KALKINMAYA ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ**

EKREM DAMAR

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN**

Bu tez 2020/Mart İtibariyle “YÖK 100/2000 Programı” Kapsamında Belirlenen Türkiye’nin 100 Öncelikli Alanlarından “Kırsal Kalkınma” Alanında Doktoralı Uzman Yetiştirilmesi Projesi Kapsamında Desteklenerek, Hazırlanmıştır.

KONYA-2024

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

DOKTORA TEZ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ekrem DAMAR
	Numarası	19810901010
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat/İktisat (YÖK 100/2000 Programı “Kırsal Kalkınma” Öncelikli Alt Alan)
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN
	Tezin Adı	Türkiye’de Turizmin Bölgesel ve Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Panel Veri Analizi

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Turizmin Bölgesel ve Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Panel Veri Analizi başlıklı bu çalışma 10/06/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Ceyhun Can ÖZCAN	
2	Prof. Dr.	Selim KAYHAN	
3	Prof. Dr.	Yasin BİLİM	
4	Prof. Dr.	Şaban NAZLIOĞLU	
5	Prof. Dr.	Hüseyin AĞIR	

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü	
---	---	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ekrem DAMAR		
	Numarası	19810901010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat/İktisat YÖK 100/2000 Programı “Kırsal Kalkınma” Öncelikli Alt Alan)		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	x	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN		
Tezin Adı	Türkiye’de Turizmin Bölgesel ve Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Panel Veri Analizi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ekrem DAMAR

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ekrem DAMAR		
	Numarası	19810901010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat/İktisat YÖK 100/2000 Programı “Kırsal Kalkınma” Öncelikli Alt Alan)		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	x	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN		
Tezin Adı	Türkiye’de Turizmin Bölgesel ve Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Panel Veri Analizi			

Turizm sektörü, ülkelerin veya bölgelerin sahip oldukları turizm arz kaynaklarının etkin bir şekilde kullanılmasıyla, bölgesel dengesizliklerin giderilmesine ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasına önemli katkılar sunmaktadır. Bu yüzden turizm sektörünün bölgesel ve kırsal kalkınma arasındaki ilişkinin araştırılması önem arz etmektedir. Bu çalışma geleceğe yönelik öngörülerde bulunmasına olanak sağlamak ve sonraki araştırmacılara bu alandaki en son bulgularla karşılaştırma yapma fırsatı vermektedir.

Çalışmanın temel amacı; Türkiye sınırları içerisinde yer alan tüm illerin turizmin yaratmış olduğu ekonomik etkilerin tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerine etkisini araştırmaktır. Tezde 2004-2021 dönemine ait il bazında turist geceleme sayısı, GSYİH (tarım, sanayi ve hizmetler) verileri kullanılarak turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisi panel veri analizi ile araştırılmıştır. Tezde kullanılacak olan değişkenlere ait veriler Türkiye İstatistik Kurumu’ndan elde edilmiştir. Tezde öncelikli olarak kesitler arası ilişkinin varlığı yatay kesit bağımlılığı testi ile test edilmiştir. Daha sonra elde edilen bulgular sonucunda ikinci nesil birim kök testleri uygulanmıştır. Birim kök testlerinden sonra ise; eşbütünleşme analizi uygulanmıştır. Son olarak ise; eşbütünleşme tahmincileri yöntemlerine başvurulmuştur. Elde edilen bulgular, turizm ile bölgesel ve kırsal kalkınma arasında uzun dönemli ilişki olduğu yönündedir. Politika yapıcıları açısından elde edilen bu sonuç, bölgelerde uygulanacak turizm plan ve politikalarının şekillenmesi ve başarısı noktasında yol göstericidir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Bölgesel ve Kırsal Kalkınma, Panel Veri Analizi, Eşbütünleşme

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü	
---	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ekrem DAMAR		
	Student Number	19810901010		
	Department	Economy/Economy Scholarship holder for "Rural Development" from the Priority Sub-Fields in Türkiye YÖK 100/2000 Programme		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	x	
	Supervisor	Professor Doctor Ceyhun Can ÖZCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Impact of Tourism on Regional and Rural Development in Türkiye: Panel Data Analysis			

The tourism sector makes significant contributions to eliminating regional imbalances and ensuring regional development by effectively using the tourism supply resources of countries or regions. Therefore, it is important to investigate the relationship between regional and rural development in the tourism sector. This study allows predictions for the future and gives subsequent researchers the opportunity to compare with the latest findings in this field.

The main purpose of the study is; The aim is to investigate the economic effects of tourism on the agriculture, industry and services sectors of all provinces within the borders of Turkey. In the thesis, the effect of tourism on regional and rural development was investigated by panel data analysis, using the number of tourist overnight stays and GDP (agriculture, industry and services) data on a provincial basis for the period 2004-2021. The data for the variables to be used in the thesis were obtained from the Turkish Statistical Institute. In the thesis, first of all, the existence of cross-sectional relationships was tested with the cross-sectional dependency test. Then, as a result of the findings, second generation unit root tests were applied. After unit root tests; Cointegration analysis was applied. Finally; Cointegration estimator methods were used. The findings indicate that there is a long-term relationship between tourism and regional and rural development. For policy makers, this result is a guide in shaping and success of tourism plans and policies to be implemented in the regions.

Keywords: Tourism, Regional and Rural Development, Panel Data Analysis, Co-integration

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZ KABUL FORMU.....	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLOLAR LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR.....	xii
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜRLER	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL KALKINMAYA YÖNELİK KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Bölge Kavramı.....	4
1.2. Bölge Türleri.....	6
1.2.1. Ekonomik Gelişmişlik Açısından Bölge Türleri.....	6
1.2.1.1. Az Gelişmiş Bölge	7
1.2.1.2. Gelişmiş Bölge	8
1.2.1.3. Potansiyel Gelişme Bölgesi	9
1.2.1.4. Potansiyel Bakımdan Az Gelişmiş Bölge	9
1.2.2. Makro Ekonomik Açından Bölge Türleri	9
1.2.3. Mikro Ekonomik Açından Bölge Türleri	11
1.3. Kalkınma Kavramı.....	12
1.4. Kalkınmaya Yönelik Teori ve Yaklaşımlar	13
1.4.1. Dengeli Kalkınmaya Yönelik Teoriler.....	14
1.4.1.1. Büyük İtiş Teorisi.....	14
1.4.1.2. Dengeli Büyüme Teorisi	15
1.4.1.3. Sınırsız İşgücü Teorisi	16
1.4.2. Dengesiz Kalkınmaya Yönelik Teoriler.....	17
1.4.3. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi	18
1.4.4. Yapısalcı Yaklaşım	20
1.4.5. Neo-Liberal Yaklaşımlar.....	21
1.4.6. Bağımlılık Teorisi	22

1.4.7. Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları.....	24
1.4.8. Düalizm Teorisi.....	29
1.5. Kırsal Kalkınma Kavramı.....	30
1.6. Bölgesel Kalkınma Kavramı.....	34
1.6.1. Bölgesel Kalkınma Kavramının Ortaya Çıkışı	39
1.6.2. Bölgesel Kalkınma Politikaları ve İlkeleri	41
1.6.3. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Amaçları	43
1.6.4. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Araçları	46
1.7. Bölgesel Kalkınma Teorileri.....	53
1.7.1. Kalkınma Sürecini İçsel Uyaran Teoriler	54
1.7.1.1. Sektör Teorisi	54
1.7.1.2. Aşama Teorisi	56
1.7.2. Kalkınma Sürecini Dışsal Uyaran Teoriler	57
1.7.2.1. İhracat Temelli Kalkınma Modeli	57
1.7.3. Kalkınma Sürecini Mekânsal Uyaran Teoriler	58
1.7.3.1. Büyüme Kutbu Teorisi.....	58
1.7.3.2. Merkezi Yerler Teorisi.....	59
1.7.3.3. Yeni Sanayi Odakları Teorisi.....	60
1.8. Türkiye’de Bölgesel Ekonomik Politikaların Gelişimi	61
1.8.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1960’lı Yıllara Kadar İzlenen Bölgesel Ekonomik Politikalar	62
1.8.2. 1960-1980 Yılları Arası Planlı Ekonomi Döneminde Uygulanan Bölgesel Ekonomik Politikalar	64
1.8.2.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	64
1.8.2.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972).....	66
1.8.2.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977).....	69
1.8.3. 1980’li Yıllardan İtibaren Uygulanan Bölgesel Ekonomik Politikalar.....	71
1.8.3.1. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	71
1.8.3.2. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)	73
1.8.3.3. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)	76
1.8.3.4. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000).....	77
1.8.3.5. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)	79
1.8.3.6. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)	81

1.8.3.7. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)	83
1.8.3.8. On birinci Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023)	84
1.9. Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Ekonomi Politika Araçları	85

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE BÖLGESEL KALKINMA

2.1. Turizmin Önemi ve Özellikleri	88
2.2. Turizmin Ekonomi Üzerindeki Olumlu Etkileri	90
2.2.1. Turizmin Dış Ödemeler Dengesine Etkisi	91
2.2.2. Turizmin İstihdam Etkisi	92
2.2.3. Turizmin Gelir Etkisi	96
2.2.4. Turizmin Tarım Sektörüne Etkisi	101
2.2.5. Turizmin Sanayi Sektörüne Etkisi	103
2.2.6. Turizmin Hizmetler Sektörüne Etkisi	104
2.2.7. Turizmin Alt ve Üst Yapıya Etkisi	105
2.3. Turizmin Ekonomi Üzerindeki Olumsuz Etkisi	106
2.3.1. Turizmin İthalat Etkisi	106
2.3.2. Turizmin Enflasyona Etkisi	107
2.3.3. Turizmin Fırsat Maliyeti Etkisi	108
2.3.4. Turizmin Mevsimsellik Etkisi	108
2.4. Turizm ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi	109
2.4.1. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi	115
2.5. Turizmin Bölgesel ve Kırsal Kalkınmaya Etkisine Yönelik Ampirik Araştırmalar	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMETRİK METODOLOJİ

3.1. Panel Veri Analizi	154
3.1.1. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Dezavantajları	155
3.2. Panel Eşbütünleşme Analizi	158
3.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı	158
3.2.2. Homojenlik Testi	160
3.2.3. Panel Birim Kök Testleri	161
3.2.3.1. CADF Panel Birim Kök Testi	162
3.2.3.2. Bai ve Ng (2004) PANIC Birim Kök Testi	163

3.2.4. Panel Eşbütünleşme Testleri	164
3.2.4.1. Westerlund (2007) LM Bootstrap Panel Eşbütünleşme Testi.....	164
3.2.4.2. Durbin-Hausman Panel Eşbütünleşme Testi.....	165
3.2.5. Panel Eşbütünleşme Tahminçileri.....	166
3.2.5.1. BA-OLS Panel Eşbütünleşme Modeli Tahminçisi	167
3.2.5.2. CUP-FM Panel Eşbütünleşme Modeli Tahminçisi.....	167
3.2.5.3. CCE Panel Eşbütünleşme Modeli Tahminçisi	167
3.2.5.4. OLS Panel Eşbütünleşme Modeli Tahminçisi	168
3.2.5.5. IFE Panel Eşbütünleşme Modeli Tahminçisi.....	168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TURİZMİN BÖLGESEL VE KIRSAL KALKINMAYA ETKİLERİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

4.1. Analiz Sonuçları	170
4.1.1. Veri Seti	170
4.1.2. Araştırmanın Modeli	171
4.1.3. Akış Diyagramı	172
4.2. Ampirik Bulgular	172
4.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları	172
4.2.2. Panel Birim Kök Testi Bulguları	175
4.2.3. Panel Eşbütünleşme Testi Bulguları	176
4.2.4. Eşbütünleşme Tahminçileri Bulguları	177
TARTIŞMA	179
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	182
KAYNAKÇA.....	189
EKLER.....	213

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Global Alt Bölge İlçeleri ve Öne Çıkan Özellikleri	11
Tablo 2: Dinamik Alt Bölge İlçeleri ve Öne Çıkan Özellikleri.....	11
Tablo 3: Çevre Alt Bölge İlçeleri ve Öne Çıkan Özellikleri	12
Tablo 4: Sürdürülebilir Kalkınmanın İlkeleri	27
Tablo 5: Bölgelere Göre Geceleme Konaklama İstatistikleri (1961)	65
Tablo 6: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1963-1967) (Bin Kişi).....	66
Tablo 7: Türkiye Turizm Yatırımları Harcamaları (1963-1967) (Milyon TL).....	66
Tablo 8: Turizm Sektörü Yatırımlarının Bölgesel Dağılımı (1969-1972) (Milyon TL)	67
Tablo 9: Türkiye Turizm Yatırımları Harcamaları (1968-1972) (Milyon TL).....	68
Tablo 10: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1968-1972) (Bin Kişi).....	68
Tablo 11: Türkiye Turizm Gelir-Gider Tablosu (1968-1972) (Milyon Dolar)	68
Tablo 12: Türkiye Belgeli Tesis Sayısı (1971).....	70
Tablo 13: Türkiye Turizm Gelir ve Giderleri (1972-1977)	70
Tablo 14: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1973-1977) (Bin Kişi).....	71
Tablo 15: Türkiye Turizm Gelir ve Gider Hedefleri (1977-1983)	73
Tablo 16: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1979-1983) (Bin Kişi).....	73
Tablo 17: Türkiye Turizm Gelir ve Giderleri (1984-1989)	74
Tablo 18: Amaçlarına Göre Türkiye’ye Gelen Ziyaretçiler (1978-1989)	75
Tablo 19: Amaçlarına Göre Türkiye’den Giden Ziyaretçiler (1978-1989)	75
Tablo 20: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1984-1989) (Bin Kişi).....	75
Tablo 21: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1990-1994) (Bin Kişi).....	77
Tablo 22: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1995-1999) (Bin Kişi).....	79
Tablo 23: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (2000-2006) (Bin Kişi).....	80
Tablo 24: Türkiye, Dokuzuncu Dönem Turizm Hedefleri	82
Tablo 25: Turizmde Gelişmeler ve Hedefler	84

Tablo 26: Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Araçları.....	86
Tablo 27: WTTC (World Travel & Tourism Council)’nin Turizmin Ekonomik Katkı Kriterleri ve Boyutları.....	90
Tablo 28: Turizm Harcamalarının İstihdam Yarattığı Alanlar	95
Tablo 29: Türkiye’nin Turizm Gelir-Gider Tablosu (Milyon Dolar)(2001-2023)....	97
Tablo 30: Turizm Gelirlerinin İhracata, Turizm Giderlerinin İthalata Oranı (Milyon Dolar)(1990-2023).....	98
Tablo 31: Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını Kapatma Payı	100
Tablo 32: Ükelere Göre Turizm Gelirleri (Milyar Dolar)(2019-2022)	101
Tablo 33: Tarımsal Turizm Türleri ve Faaliyet Şekilleri.....	103
Tablo 34: Değişkenler Listesi	116
Tablo 35: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması	118
Tablo 36: İl Bazında Belediye ve Turizm İşletme Belgeli Geliş Sayıları (2021)....	119
Tablo 37: İl Bazında Turizm Belediye ve İşletme Belgeli Tesis, Oda ve Yatak Sayısı	121
Tablo 38: İllere Göre Toplam Taşınmaz Kültür Varlıkları Sayısı.....	123
Tablo 39: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Konut).....	126
Tablo 40: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Çalışma Hayatı)	128
Tablo 41: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Gelir ve Servet).....	130
Tablo 42: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Sağlık).....	133
Tablo 43: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2022, (Eğitim) (Kadın-Erkek Toplam	135
Tablo 44: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Altyapı Hizmetlerine Erişim)	138
Tablo 45: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Sosyal Yaşam)	140
Tablo 46: Birinci ve İkinci Nesil Panel Birim Kök Testleri	162
Tablo 47: Veri Seti.....	170
Tablo 48: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi ve Homojenlik Testi (Seriler).....	173
Tablo 49 : Yatay Kesit Bağımlılığı Testi ve Homojenlik Testi (Model).....	174
Tablo 50: Panel CADF Birim Kök Testi Sonuçları	175
Tablo 51: Bai ve NG (2004) PANIC Panel Birim Kök Testi Bulguları	175
Tablo 52: Panel Eşbütünleşme Testi Bulguları.....	176
Tablo 53: Yatay Kesit Bağımlılığını Dikkate Alan Tahmincilere Ait Bulgular.....	178

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Eş Merkezli Alan Teori	55
Şekil 2: Hoyt Sektör Teorisi Modeli.....	55
Şekil 3: Akış Diyagramı	172

KISALTMALAR

AMG	: Arttırılmış Ortalama Grup Tahmincisi
ARDL	: Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif Sınır Testi
BA-OLS	: Düzenlenmiş Sıradan En Küçük Kareler
CADF	: Cross-Sectionally Augmented Dickey- Fuller
CCE	: Ortak İlişkili Etkiler Tahmincisi
CD	: Kesit Bağımlılığı
DOKAP	: Doğu Karadeniz Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EURADA	: Avrupa Bölgesel Kalkınma Ajansları Birliği
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IFE	: Etkileşimli Sabit Etkiler
IUCN	: Doğayı Koruma Birliği
KTB	: Kültür ve Turizm Bakanlığı
LM	: Lagrange Çarpanı
OLS	: Basit En Küçük Kareler
SEGE	: Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TTYD	: Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği
WTTC	: Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜRLER

Çalışmanın her aşamasında bilgi birikimi ve tecrübesi ile beni yönlendirip cesaretlendiren, yardım ve desteklerini benden esirgemeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN'a, saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Çalışmanın başlangıcından son aşamasına kadar beni yönlendirip destekleyen sayın hocam Prof. Dr. Selim KAYHAN'A ve Prof Dr. Yasin BİLİM'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, çalışmalarım süresince verdikleri destek ve gösterdikleri anlayıştan dolayı aileme şükranlarımı sunarım.

EKREM DAMAR

2024

GİRİŞ

Turizm, meydana getirmiş olduğu ekonomik etkilerden dolayı ülke ekonomileri için öncü sektörler arasında yer almaktadır. Turizm endüstrisi, birçok ülke için gelir, istihdam, özel sektör büyümesi ve altyapı geliştirme için birincil kaynak olarak hizmet ettiğinden, şu anda dünyanın en büyük ve en çeşitli iş sektörlerinden bir tanesidir. Araştırmacılar, turizm gelişiminin sadece turizm endüstrinin büyümesini teşvik etmediğini, aynı zamanda genel ekonomik büyümeyi de tetiklediğini ileri sürmüşlerdir (Chancharat, 2011: 341).

II. Dünya Savaşı'nın ardından özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler kalkınma kavramı üzerine yoğunlaşmıştır. Savaş sonrası dönemde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında gelişmişlik farkları daha derin halde görülmeye başlamıştır. Akademisyenler başta olmak üzere, karar birimleri ve politika yapıcılar, az gelişmiş ülkelerin gelişmişlik düzeylerini gelişmiş ülke seviyelerine nasıl gelebileceği konusu üzerine tartışmaya başlamışlardır (Bahar, 2007: 1). Ülkeler arasında ekonomik ve sosyal yönden gelişmişlik seviyelerinde fark olduğu gibi aynı ülke sınırları içerisinde yer alan bölgeler arasında da bu farklar görülebilmektedir. Bu yüzden kalkınma konusu, sadece ülkeleri değil aynı zaman da ülke içerisinde yer alan bölgelerinde önemli ölçüde ilgilendirmektedir.

Her ne kadar turizmin bölgesel kalkınma ve büyüme açısından önemi akademisyenler ve politika yapıcılar tarafından onlarca yıldır kabul edilse de, turizm ancak 1990'ların başında önemli ve özel bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Bilim insanlarının turizmi çok disiplinli önemli bir konu olarak ele almaya başladıklarının göstergeleri arasında 1990'ların başlarından itibaren Yeni Ekonomik Coğrafya ve Evrimsel Ekonomik Coğrafya gibi gelişmeler yer almaktadır (Calero ve Turner, 2020: 3).

Turizm sektörü, ulusal ve yerel düzeyde ekonomideki büyümeyi destekleme konusundaki hızlı potansiyeli nedeniyle, yerel bölgelerin ekonomik kalkınmasının itici güçlerinden biri olarak geniş çapta kabul edilmektedir. Gelir ve istihdam yaratarak ekonomik büyümeyi teşvik etme açısından turizmin sosyal ve yerel ekonomik kalkınmanın önemli bir itici gücü olduğu kabul edilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin ve bölgelerin çoğu, turizm sektörünün geliştirilmesi yoluyla ekonomilerini

iyileştirmeyi başarmıştır. Turizm rekabetçi, uzmanlaşmış ve hızla gelişen bir ticari sektördür (Meyer ve Meyer, 2016: 466).

Bölgelerarası adaletsiz gelir dağılımını hem ülkeler arasında hem de ülke sınırları içerisinde yer bölgelerarasında her zaman var olmuştur. Politika yapıcılar bu adaletsizliği azaltmak için çeşitli uygulamalara başvurmaktadır. Bu politikaların en önemlileri arasında turizm sektörüne yönelik çalışmalar yer almaktadır.

Turizm, yerel veya ulusal faktörlerle etkileşim içinde olan; tarihi dokuları, doğal çevreyi, iklim koşullarını ve kültürel mirası içeren bir sektördür. Bu değerler, turizmin temel kaynağını oluşturmakta ve ekonomik değere dönüştürülebilir potansiyeline sahiptir. Turizm potansiyeline sahip bölgeler, yeterli ekonomik kaynağa sahip olmasalar bile, planlı turizm yatırımlarıyla ekonomik gelişmeyi ve kalkınmayı teşvik edebilirler. Turizm sektörünün en önemli ekonomik etkilerini arasında; Gelir, İstihdam, Diğer sektörlerle ve Bölgesel gelir dağılımını azaltıcı etkileri yer almaktadır. Bölgelerde uygulanacak doğru plan ve politikalar, özellikle sanayi açısından gelişmemiş fakat turizm arz kaynakları bakımından yeterli kaynağa sahip bölgelerin gelişmesinde katkıda bulunabilir. Bu yüzden turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkinin araştırılması oldukça önem arz etmektedir.

1. Turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisi var mıdır? Var ise, ne düzeydedir?
2. Turizmin gelişimi bölgelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (Tarım, Sanayi ve Hizmetler)'ya etkisi var mıdır?

Bu tezde bu sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır. Turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalarda ağırlıklı olarak kullanılan yöntemler arasında; nitel araştırma tekniklerinden olan anket yöntemi yer almaktadır. Literatürde, ekonometrik analiz yöntemleriyle fazla karşılaşmamaktadır. Ekonometrik analiz yöntemlerinden elde edilen bulgular ile daha tutarlı sonuçlar elde edilebilmektedir. Bu yüzden turizm sektörünün bölgesel ve kırsal kalkınmaya olan ekonomik etkisinin ekonometrik analiz yöntemleri ile araştırılması önemli konulardan birisidir. Bu tezin temel amacı, Türkiye sınırları içerisinde yer alan tüm illerin turizmin yaratmış olduğu ekonomik etkisinin tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerine etkisini

araştırmaktır. Tezin diğer bir amacı ise, literatüre katkıda bulunmaktır. Veri setinde 2004-2021 yılları arası dönemin seçilmesinin temel sebebi değişkenlere ait verilerin tüm iller için tamamının olmasıdır. Elde edilen veriler hem yatay hem de zaman birimlerini içerdüğinden çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır.

Bu tezde turizm sektörünün bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisi dört bölümde açıklanmaya çalışılmıştır. İlk bölüm kavramsal çerçeveye ayrılmıştır. İlk bölümde bölge ile ilgili çeşitli kavramlardan bahsedilmiş ve bölge türlerine değinilmiştir. Bu kavramların açıklanmasının ardından kalkınma ve kalkınmaya yönelik teorik yaklaşımlar ele alınmıştır. Kalkınma kavramı ve kalkınmaya yönelik teorik yaklaşımların ardından bölgesel ve kırsal kalkınma kavramları açıklanmış ve Türkiye açısından değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, turizm kavramından bahsedilmiş ve ardından turizmin ekonomik etkilerine değinilmiştir. Kavramsal çerçevenin ardından turizmin bölgesel ve kırsal kalkınma arasındaki ilişki derinlemesine araştırılmış ve Türkiye açısından değerlendirilmiştir. Son olarak ise, turizm ve bölgesel kalkınmaya yönelik literatür taramasına yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanılacak ekonometrik analiz yöntemleri teorik perspektiften ele alınmıştır. İlk olarak panel veri analizinden bahsedilmiş ve ardından teorik olarak yatay kesit bağımlılığı, homojenite, birim kök, eşbütünleşme ve eşbütünleşme katsayı tahminçileri testleri ifade edilmiştir.

Son olarak dördüncü bölümde, turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişki çeşitli ekonometrik yöntemlerle sınanmıştır. Dördüncü bölümde, yatay kesit bağımlılığı, homojenite, birim kök, eşbütünleşme ve eşbütünleşme katsayı tahminçileri testleri bulgularına yer verilmiştir. Elde edilen bulgulardan sonra ise tartışma, sonuç ve önerilerden bahsedilerek tez tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL KALKINMAYA YÖNELİK KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde öncelikli olarak, konuyu daha anlaşılır hale getirmek için bölge kavramı ve türlerinden bahsedilecektir. Bu kavramlar tanımlandıktan sonra, kalkınma kavramına ve kalkınmaya yönelik teorik yaklaşımlar ele alınacaktır. Bölge ve kalkınma kavramları ele alındıktan sonra ise, kırsal ve bölgesel kalkınma kavramları tanımlanacaktır.

Tezin temel ilgi alanı olan bölgesel kalkınma kavramının açıklanmasının ardından, bölgesel kalkınma kavramının nasıl ortaya çıktığı, bölgesel kalkınmaya yönelik teorilerin neler olduğu, Türkiye’de bölgesel kalkınma politikalarının gelişimi ve son olarak Türkiye’de uygulanan bölgesel kalkınma politika araçlarından bahsedilerek bölüm tamamlanacaktır.

1.1. Bölge Kavramı

Bölge kavramı genellikle dünya yüzeyinin sınırlandırılmış bir bölümünü ifade etmek için kullanılmaktadır. Geleneksel olarak coğrafyacılar bölgeyi, (1) sosyal, ekonomik ve fiziksel özelliklere göre, (2) düğüm kavramından yola çıkarak merkez ve iç bölge arasındaki ilişkiye göre (3) İdari ve siyasi sınırlara göre tanımlamaktadırlar. Bu tanımlamalara rağmen bölge kavramı, yerelden uluslararası alana kadar çeşitli mekânsal ölçeklerde uygulandığı için halen belirsizliğini korumaktadır. Ek olarak bölge kavramı statik bir özellik taşımamaktadır. Bu yüzden bölge, coğrafi ve ekonomik etkilerin sonucunda zaman içerisinde değişiklik gösterebilmektedir. Coğrafyada bölgeler, bir bütün olarak alanın belirli ortak özellikleri paylaştığı, belirli açılardan işlevsel olarak birbirine bağımlı olduğu, üzerinde ekonomik, politik, idari hakimiyet veya otoritenin uygulandığı bir alan olarak tanımlanmaktadır (Dunford, 2020: 201).

Tüm bölgesel kalkınma teorisyenleri bölgesel büyüme ve gerileme sürecini anlamakla ilgilense de bölgelerin nasıl tanımlanması gerektiği konusunda araştırmacılar arasında çok az fikir birliği vardır. Bir bölge, belirli hükümet veya yönetim yetkilerine sahip olan bir ulus içindeki bir alan olarak tanımlanabilir. Walter Christaller’in 1933 ve August Losch’un 1954 yılında yayınladıkları çalışmalarında, bir

bölgeyi tanımlamak için iki yaklaşım öne sürmüşlerdir. Christaller ve Losch'un Merkezi Yer Teorisinde bölgeler; merkezi yerlerin veya şehirlerin hiyerarşik sistemleri olarak ifade edilmektedir. Her bir bölge kendi içerisinde büyük ve küçük şehirlerden oluşmakta ve bölgeye sunulan mal ve hizmetlerin çeşitliliği şehrin hiyerarşik sıralamasını belirlemektedir. Hiyerarşik sistemde üst sıralarda yer alan şehirlerin, daha alt sırada olan şehirlere mal ihraç ettikleri, düşük sıralamada yer alan şehirlerden mal ithal ettikleri varsayılmaktadır (King, 2020: 20-29). Daha yakın dönem teorisyenler arasında daha popüler bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu yaklaşım, bir bölgeyi uzamsal olarak birbirine bağımlı veya dögümsel bir işgücü piyasası açısından tanımlamaktadır. (Hoover ve Giarratani, 2020: 180)'göre, dögüm bölgelerinin iki özelliği vardır: (1) emek, sermaye veya meta akışlarının bölge içinde başka bir bölgeye göre daha yaygın olduğu ölçüde işlevsel olarak bütünleşmektedirler. (2) kendi içinde bölgede, faaliyetler tek bir noktaya veya dögüme yöneliktir, burada dögümün çevredeki çevresel alan üzerindeki hâkimiyeti veya düzeni varsayımı vardır. Richardson (1979), dögüm kavramını, birkaç dögüme ve birkaç çevreye sahip, ancak yüksek derecede dahili işlevsel entegrasyon sergileyen çok merkezli bölgeleri içerecek şekilde genişletmiştir (Dawkins, 2003: 133).

Bölgeler ayrıca doğal kaynak, ekosistem veya diğer coğrafi sınırlar açısından da tanımlanabilir. Markusen, 1987 ise, bölgeleri doğal kaynak sistemleri ve insan popülasyonları arasındaki karşılıklı bağımlılıklar açısından tanımlamak için bir yaklaşım önermektedir. Markusen, bölgeyi "fiziksel, sosyo-ekonomik, politik ve kültürel bir çevreye, diğer bölgelerden ve diğer ana bölgesel birimlerden, şehirden ve ulustan farklı bir mekansal yapıya sahip olan, tarihsel olarak gelişmiş, bitişik bölgesel bir toplum" olarak tanımlamaktadır.

Bölge, birçok disiplin tarafından kullanılan geniş bir kavrama sahiptir. Latince "regio" yani, "çevre-alan" anlamına gelen bölgenin açıklanmasında ve sınırlarının çizilmesinde birtakım zorluklar vardır (Sevinç, 2011: 38). Literatürde kavram için yapılan birçok tanımlama vardır. Bunun sebebi ise; bölgenin kavramının ifade edildiği mekan sözcüğünün boyutunun ve içeriğinin çok geniş yelpazeye sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Doğan ve Yıldız, 2008: 148). Bölge kavramı bazen bir şehrin birkaç mahallesini içine alan bir alan için kullanılırken, kimi zaman bir ülkenin birkaç

ilini içine alan bir yöre için kullanılmakta, kimi zamansa birkaç ülkenin oluşturduğu kara parçasını tanımlamaktır (Yıldız, 2007: 6).

Bölge kavramı için yapılan tanımlamalar incelendiğinde ortak bir tanımlamanın olmadığı görülmektedir. Bu durumun temel sebeplerinden birtanesi, kavramın sosyoloji, politika, coğrafya, iktisat gibi birçok disiplin tarafından ele alınmasıdır. Buna rağmen bölge kavramının tanımlanmasında bir takım benzerlikler de mevcuttur. Bu benzerlikler (Ekinci Hamamcı, 2021: 5);

- Devamlılık
- Ayrım
- Benzerlik ve bütünlük
- Genelleştirme, olarak sıralanabilir.

Sonuç olarak bölge kavramı, tüm dünyada tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Bölge sözcüğünün ifade ettiği mekan biriminin boyutu ve içeriği kullanıldığı bağlama göre değişebilmekte, aynı zamanda bağlamda da farklı anlamları ifade edebilmektedir. Örneğin Avrupa Birliği'nde planlama bağlamında bölgeler, kent ve metropol alanları, geniş kırsal alanlara kadar çeşitli boyutlardadır. Bölge, çeşitli kavramların ifade edilmesinde de kullanılmaktadır. Örneğin; bir mahalleye, bir kente hatta bir il veya birkaç ilden oluşan yörelere, kara parçalarından da bölge olarak ifade edildiği görülmektedir (Akpınar, vd., 2011: 3).

1.2. Bölge Türleri

Bölgeler çeşitli kriterlere göre ayrılmaktadır. Bölgeler, ekonomik gelişmişlik, makro ekonomik ve mikro ekonomik açıdan olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

1.2.1. Ekonomik Gelişmişlik Açısından Bölge Türleri

Ekonomik açıdan bakıldığında bölge ayrımı için, dinamik yani hareketli bir yapı gerekmektedir. Bu durumun başlıca sebeplerinden bir tanesi ise, ayrım yapılırken kullanılan kriterlerin sürekli değişim ve gelişim sürecinin bir ürünü olmasından kaynaklanmaktadır. Ekonomik açıdan bölge türleri şu şekilde sıralanabilir (Doğan ve Yıldız, 2008: 150):

- Az gelişmiş bölge

- Gelişmiş bölge
- Potansiyel gelişme bölgesi
- Potansiyel bakımdan az gelişmiş bölge.

Yukarıda ekonomik gelişmişlik açısından sıralanan bu bölge türleri aşağıda detaylı olarak ele alınmıştır.

1.2.1.1. Az Gelişmiş Bölge

Az gelişmişlik sorunu özellikle 1950’li yıllardan sonra hem bilim insanlarının hem de politikacıların temel odak noktalarından birisi haline gelmiştir. Az gelişmişlik üzerine yapılan ilk çalışmalarda ekonomistlerin izlerine rastlanırken zamanla sosyal bilimcilerinde ilgilendiği bir alana dönüşmüştür. Bu yüzden az gelişmişlik sorunu interdisipliner bir kimlik kazanmıştır. İnterdisipliner bir bilim dalı olmasının temel sebebi ise, sorunun sadece ekonomi ile ilgili olmayışından kaynaklanmaktadır. II. Dünya Savaş’ının ardından yapılan yardımlar kalkınma için yeterli olmamıştır. Böylece sorunun sadece sermaye birikimi sorunu olmadığı anlaşılmıştır.

Az gelişmişliği açıklamak için birçok kavram kullanılmıştır. Sosyo-ekonomik gelişmişliği gösteren göstergelere yeterli düzeyde erişemeyen bölgeler azgelişmiş bölge kavramı ile nitelendirilmektedir. Az gelişmişlik, birçok geri kalmış toplumların karakteristik özelliği durumuna gelmiş, geri kalmışlığı, birçok temel ihtiyaçlara erişimin kısıtlılığı ve ekonomik açıdan durgunluğu ifade etmek için kullanılan bir kavram haline gelmiştir (Berber, 2019: 249).

Az gelişmiş bölgelerin genel özellikleri aşağıdaki gibidir (Çeken, 2008: 296):

- Kişi başına düşen gelir düşük seviyelerdedir.
- Yeterli düzeyde gıdaya erişim kısıtlıdır.
- Tarım sektörü bölgeye daha hakim, sanayi sektörü ise düşük seviyelerdedir.
- Nüfus artış oranı gelişmiş bölgelere göre daha yüksektir.
- Eğitim düzeyi (okur-yazarlık oranı) düşüktür.

Az gelişmiş bölge veya ülkeler demografik, ekonomik ve toplumsal açıdan bakıldığında problemlili bölgeler olmuştur. Az gelişmiş bölgelerin sağlık erişimlerinin

kısıtlı olmasından dolayı gelişmiş bölgelere göre yüksek oranda ölüm oranlarına sahip ve nüfus artış hızı yüksektir. Ayrıca bölgede eğitim seviyeleri de çok düşüktür. Az gelişmiş bölgede yaşayan bireyler, sağlık, eğitim, ulaşım gibi olanaklara istenilen düzeyde erişememektedir. Bölgenin az gelişmesinden dolayı yatırımcılar bölgeye yeterli düzeyde yatırım yapamamaktadır. Yatırımların yapılamaması ise, beraberinde hem yüksek oranda işsizlik hem de bölgeden göçe sebep olmaktadır. Azgelişmiş bölgelerde, gelişmiş bölgelere kıyasla kişi başına düşen gelir de düşüktür (Sakarya ve İbişoğlu, 2015: 217).

Az gelişmiş bölgelerde genellikle tarım öncü sektör konumundadır. Tarım sektöründe de modernleşmeye tam olarak geçilmemiştir. Tarım sektörünün hakim olmasından dolayı düşük yatırım, düşük tasarruf ve ve bu yüzden bölgede düşük verimlilik ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bölgedeki bireylerin gelirlerinin artış hızı gelişmiş bölgelere göre kıyaslandığında daha düşük seviyededir.

1.2.1.2. Gelişmiş Bölge

Bölgelerin, temel makroekonomik faktörler (İşsizlik, gelir, gayri safi yurtiçi hâsıla vb.) ve ekonomik kalkınma değişkenleri (altyapı, eğitim, işgücünün potansiyeli, fiziksel kaynaklar, teknoloji, verimlilik, insani gelişim vb.) ile rekabet edilebilirliği ölçülebilir. Bölgelerde kişi başına düşen milli gelir rekabet edilebilirliğin ölçülmesinde temel değişkendir (Kilijoniene, vd., 2010: 70).

Gelişmiş bölgelerde hayatını devam ettiren bireylerin gelir artış hızı ve gelirleri, ülkenin daha az gelişmiş bölgelerinde yaşanan bireylerin gelir artış hızı ve gelirlerinden daha yüksektir. Gelir seviyesinin yüksekliğinin vermiş olduğu avantaj sayesinde bireylerin, sosyal ve ekonomik olanakları daha iyi şartlardadır. Gelişmiş bölgelerde bireyler, eğitim, sağlık, ulaşım ve altyapı gibi imkanlara daha rahat erişebilmektedir. Bölgede okur-yazarlık oranları diğer gelişmemiş bölgelere göre daha yüksektir. Ayrıca gelişmiş bölgelere yatırımlar daha çok yapılmakta ve bu sayede bölgede istihdam artmaktadır. Gelişmiş bölgelerde sosyo-kültürel imkanları karşılama düzeyi gelişmemiş bölgelere göre daha yüksektir (Yılmaz, 2000: 18).

1.2.1.3. Potansiyel Gelişme Bölgesi

Sağlık, eğitim, gelir düzeyi, kişi başına düşen milli gelir, sosyo-kültürel ve altyapı değişkenleri açısından ülke ortalamasının altında fakat büyüme hızının ülke ortalamasının üstünde olan bölgelere potansiyel gelişme bölgesi denilmektedir. Bölgenin gelişme potansiyeli uzun bir süre zarfında harekete geçirilmediğinden az gelişmiş bölge özelliğinden sıyrılamamıştır. Bölgedeki kaynakların etkin ve verimli bir şekilde kullanılmaması, yeterli düzeyde yatırımların yapılmaması ve mevcut işgücü potansiyelinden faydalanılmadığı için bölge, az gelişmişliğini sürdürmektedir. Tüm olumsuzluklara rağmen bölge, gelişmesini sürdürmeye devam etmektedir (Gülbahar, 2009: 21).

1.2.1.4. Potansiyel Bakımdan Az Gelişmiş Bölge

Bazı bölgeler zaman içerisinde gelişme potansiyelini yitirebilmektedir. Bu gelişme potansiyelini yitirmiş bölgelere potansiyel bakımdan az gelişmiş bölge ifadesi kullanılmaktadır. Bu bölgelerin bireylerinin kişi başına düşen gelirlerinin ortalaması ülke ortalamasının üstünde yer almasına rağmen gelişme hızları aynı şekilde ortalamanın üstünde değil hatta altında yer almaktadır. Böyle bir süreç devam ettikçe bölge halkının refah düzeyi gittikçe azalacak ve gelişmemiş bölgeler düzeyine inecektir. Gelişme potansiyellerini yitirme sebepleri arasında; endüstriyel faaliyetlerin çöküşü, fiziki altyapının ihtiyacı karşılayamaması ve üretim için gerekli kaynakların tüketilerek bitirilmesi yer almaktadır (Doğan ve Yıldız, 2008: 151).

1.2.2. Makro Ekonomik Açıdan Bölge Türleri

Bölgeler makroekonomik açıdan üçe ayrılmaktadır. Bunlar türdeş yani homojen bölge, kutuplaşmış (polarize) bölge ve izlence ya da planlama bölgesi olarak sınıflandırılabilir.

Homojen (Türdeş) Bölge: Bütün nitelikleri ve yapıları aynı olan bölgelerdir. Ruşen Keleş “*Kentleşme Politikası*” kitabında homojen bölgeyi şu şekilde tanımlamaktadır; “*sürekli özellikler gösteren ve kendini oluşturan her birimin özellikleri birbirine benzeyen mekân parçasıdır.*” Kısaca türdeş bölge aynı ekonomik şartlara sahip komşu illerin oluşturduğu bölge olarak ifade edilmektedir. Başka bir ifadeye göre homojen bölge, belirli kriterlere göre belirlenen, benzer özellik gösteren

bölgelerin tümüne verilen isimdir. Homojen bölgeleri belirlemede bazı kriterler vardır (Keleş, 2015: 323). Bu kriterler ise, coğrafi konum, gelir düzeyi, üretilen mal ve hizmetlerin türü ve demografik özelliklerden oluşmaktadır. Sonuç olarak literatüre bakıldığında homojen bölge için yapılan ortak tanım, belirli kriterlere göre belirlenen özellikleri birbirine benzeyen devamlılığı olan mekandır. Ayrıca homojen bölgeler ekonomik açıdan diğer bölgelere göre geri kalmış olarak ifade edilen bölgelerden oluşmaktadır (Barlas, 2006: 15).

Polarize (Nodal-Kutuplaşmış) Bölge: Herhangi bir yerleşim yerinin kendisinden görece daha küçük bir veya birden fazla yerleşim alanını etkisi altına almasıdır. Bu tür bölgelere polarize yani kutuplaşmış bölge denir. Kutuplaşmış bölgeyi homojen bölgeden ayıran özellik ise, homojen bölgede olan belirli bölgelerin göstermiş olduğu benzer özellik değil, bu bölgelerin birbirleri ile olan ilişkilerinin olmasıdır (Işık, vd., 2010: 6). *“Kutuplaşmış bölgelerin belirgin özelliği, bölgeler arasında işlevsel özelliklerinin olması ve büyük kent, bölge özeği, orta büyüklükte kent, kasaba ve köy gibi yerleşmeler kademelenmesine sahip olmasıdır”* (Keleş, 2015: 324). Polarize bölge özelliği gösteren merkezi bölge, diğer bölgelerin ticari alanlarına etki etmektedir (Ecemiş Kılıç ve Mutluer, 2004: 23).

Planlama Bölgesi: Bölgesel kalkınma politikasının uygulanmasındaki araçlardan biri olan planlama bölgesi, politika uygulama yetkililerinin yetki alanı içerisindeki sahadır. Planlama türüne göre politika yetkilileri bölge içinde veya dışında olabilmektedir. Ülkedeki bölgesel sorunların türü ve niteliğine göre uygulanan politikalar ülkenin tamamını kapsayacağı gibi belirli bölgeleri de kapsayabilmektedir. Planlama bölgelerini birinci ve ikinci tip planlama bölgesi olarak sınıflandırmak mümkündür. Birinci tip planlama bölgesi; *“ulusal kalkınma planına mekân boyutunu katabilmek amacıyla yapılan bölgesel ayırım sonucu ortaya çıkan bir bölge kavramıdır”*. İkinci tip planlama bölgesi; *“ulusal kalkınma planı uygulamasına geçilmeden önce, ya da ulusal kalkınma planına rağmen yoğun bölgesel sorunların üstesinden gelebilmek amacıyla başlatılan bölgesel planlama sonucu ortaya çıkmıştır”* (Dinler, 2016: 99).

1.2.3. Mikro Ekonomik Açından Bölge Türleri

Mikro ekonomik açıdan bölgeler; global, dinamik ve çevre alt bölge olarak üçe ayrılmaktadır.

Global Alt Bölge: Yabancı şirketler ile büyük ölçekli firmaların yoğun olduğu ve bölgenin ihracatının çoğunun bu firmalar tarafından yapıldığı hatta çevre illeri de etkisi altına alan bölge olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bu bölgeler, kentsel hizmetler bakımından en fazla gelişme gösteren bölgelerdir (Doğu Marmara Kalkınma Ajansı, 2014: 26).

Tablo 1: Global Alt Bölge İlçeleri ve Öne Çıkan Özellikleri

Global Alt Bölgelerin Genel Özellikleri	Kapsam İçerisinde Yer Alan İlçeler
Yoğun kentsel nüfus	Gebze, Çayırova, Dilovası, Darıca ve Körfezi kapsayan ilçe kümesi,
Yeni üretime hızlı uyum sağlayabilme	İzmit, Başışkele, Derince ve Kartepe'yi kapsayan ilçe kümesi,
Yüksek nüfus artışı	Adapazarı, Arifiye, Erenler, Söğütü, Ferizli ve Serdivanı kapsayan ilçe kümesi
Yüksek ihracat ve ithalat	
Yabancı sermaye yoğunluğu	
Çekim merkezi	
Sanayi ve hizmet üretiminin yoğunluğu	

Kaynak: MARKA, 2014: 26.

Dinamik Alt Bölge: Ana ulaşım hattı üzerinde yer alan, ekonomik gelişme hızının yüksek olduğu, sanayileşme ve kentleşme bakımından global alt bölgeye benzeyen bölgeleri dinamik alt bölge olarak tanımlamak mümkündür. Bolu ve Yalova illeri ve merkez ilçeleri ile Hendek ve Akyazı ilçeleri bu bölgelerin etkisi altına giren çevre ilçeler dinamik alt bölge türüne örnek olarak kabul edilebilir (MARKA, 2014: 29).

Tablo 2: Dinamik Alt Bölge İlçeleri ve Öne Çıkan Özellikleri

Dinamik Alt Bölgelerin Genel Özellikleri	Kapsam İçerisinde Yer Alan İlçeler
Kentsel nüfusun yüksek payı	Yalova merkez, Gölcük, Karamürsel, Çiftlikköy ve Altınova'yı kapsayan ilçe kümesi,
Kentleşme eğilimi	Hendek, Karapürçek, Akyazı, Gölyaka ve Gümüşovayı'yı kapsayan ilçe kümesi,
Planlı sanayi gelişimi	Düzce ve Bolu merkez ilçeleri ile beraber, Cumayeri, Çilimli ve Kaynaşlı'yı kapsayan ilçe kümesi
Sanayi ve hizmette yeni gelişim alanı	

Kaynak: MARKA, 2014: 29.

Çevre Alt Bölge: Ana ulaşım arterlerinden uzak ve doğal değerlerin ön planda olduğu, nüfus yoğunluğunun düşük bununla beraber gelişmişlik seviyelerinin de düşük

olduğu global ve dinamik alt b3lge etrafında konumlanmış b3lgeler olarak tanımlanmaktadır (MARKA, 2014: 33).

Tablo 3: evre Alt B3lge İlçeleri ve 3ne çıkan 3zellikleri

evre Alt B3lgelerin Genel 3zellikleri	Kapsam İçerisinde Yer Alan İlçeler
Yoğun kırsal n3fus	Kandıra, Karasu, Kaynarca, Kocaeli ve Akaoca'yı kapsayan ilçe k3mesi,
Erişim ve ulaşım problemleri	Sapanca, Pamukova, Geyve ve Taraklı'yı kapsayan ilçe k3mesi,
Sanayileşmemiş ekonomi	Mudurnu, G3yn3k, Seben ve Kıbrıscık'ı kapsayan ilçe k3mesi,
Doğal ve tarihi zenginliğin varlığı	Gerede, D3rtdivan, Yeniçağ, Yığılca ve Mengen'i kapsayan ilçe k3mesi
3nc3 sekt3rler, tarım ve turizm	

Kaynak: MARKA, 2014: 33.

1.3. Kalkınma Kavramı

3zellikle 1950'li yıllardan sonra b3y3me ve kalkınma 3zerine yapılan araştırmalar ağırlık kazanmıştır. Kalkınmanın geniş bir yelpazeye sahip olmasından dolayı başta ekonomistler olmak 3zere diğer bilim insanları da kalkınma 3zerine araştırmalar yapmıştır. Kalkınma ile ilgili en 3nemli tartışma konusu gelişmekte olan 3lkelerin gelişmiş 3lke seviyelerine nasıl ulaşacağı konusudur. Buradan da anlaşılacağı 3zere kalkınma gelişmekte olan 3lkelerin problemleri iken, b3y3me ise gelişmiş 3lkelerin geliştirmeye çalıştıkları bir durumu ifade etmektedir (Taban ve Kar, 2016: 1).

Literat3r incelendiğinde kalkınma kavramının net bir tanımına rastlamak m3mk3n değildir. Kalkınma ve b3y3me her zaman birbirleriyle karıştırılan kavramlardan olmuştur. Ağırlıklı olarak kalkınma tanımı yapılırken b3y3me kavramı ile kıyaslanarak yapılmaktadır. Kalkınma kavramının daha anlaşılır olması için b3y3me terimi ile kıyaslanarak açıklamaya çalışılacaktır (Amartya, 1988: 13):

- B3y3me, kişi başına d3şen Gayri Safi Yurt İçi Hasıladaki (GSYİH) yıllık artışı ifade etmektedir. Fakat b3y3me, kişi başına d3şen GSYİH'in n3fus içerisindeki dağılımını dikkate almaz. Kişi başına d3şen gelirin y3kselmesi gelir dağılımının adil olduğunu g3stermemektedir. Petrol zengini Arap 3lkelerinde kişi başına d3şen gelir y3ksek iken yaşam standartları aynı oranda y3ksek değildir. Kalkınmadan bahsedebilmek için toplumun refahının ve hayat standartlarının y3ksek olması gerekmektedir.

- Büyüme ile kalkınma arasındaki ikinci fark dışsallık ve pazarlanamazlık konusudur. GSYİH yalnızca piyasada işlem gören refah araçlarını dikkate almaktadır. Fiyat etiketi olmayan fayda ve maliyetleri dikkate almamaktadır.
- Büyüme nicelik, kalkınma ise, nitelik yönlü bir kavramdır. Kalkınma büyümeyi de içeren niteliksel bir kavram olarak ifade edilmektedir. Kalkınmanın büyümeyi de içermesinden dolayı geniş kapsamlı bir kavramdır.
- Büyüme, makro ve mikro boyutlara sahip iken, kalkınma daha makro boyutludur.
- Büyüme kavramı bahsettiğimiz gibi üretim artışını ifade ettiği için daha çok iktisat teorisi kapsamında ele alınırken, kalkınma iktisat politikası kapsamında değerlendirilmektedir.
- Büyüme, gelişmiş ülkelerin ilgi alanına girer iken, kalkınma daha çok, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin temel odak noktasıdır.

Dolayısıyla kalkınma, ekonomik büyümeyi de içerisine alan daha geniş kapsamlı bir kavramdır. Bu bölümde kalkınma kavramından kısaca bahsedilmiştir. Daha detaylı tanımı bölgesel kalkınma kavramı başlığı altında ele alınmıştır.

1.4. Kalkınmaya Yönelik Teori ve Yaklaşımlar

Büyüme ve kalkınma üzerine yapılan analizlerin geçmişi iki yüz yıl öncesine kadar uzanmaktadır. II. Dünya Savaşı'na kadar genellikle gelişmiş ülkelerin sorunlarını ele alan teoriler oluşturulmuştur. Fakat teorisyenlerin, savaş sonrasında dönemde az gelişmiş ülkelerin sorunlarına yönelik ilgileri artmıştır. Asya ve Afrika'da koloni imparatorluklarının dağılması birçok devletin bağımsızlığını ilan etmesini sağlamıştır. Bağımsızlığını ilan eden devletler, himayesi altında oldukları imparatorlukların kendilerini ihmal etmelerinden dolayı yoksulluk ve fakirlik ile mücadele etmişlerdir.

Gelişmiş ülkelerin ekonomik yapısını dikkate alan büyüme teorilerinin az gelişmiş ülkelerin sorunlarına çözüm getirmemesi hatta dikkate almamasından dolayı kalkınma teorilerine olan ilgiyi giderek güçlendirmiştir (Berber, 2019: 291). Bu

bölümde tarihsel süreç içerisinde kalkınmaya yönelik oluşturulan teorilerden bahsedilecektir.

1.4.1. Dengeli Kalkınmaya Yönelik Teoriler

Bu bölümde dengeli kalkınmaya yönelik teorilerinden olan Marks'ın Tarihsel Materyalizmi, Büyük İtiş Teorisi, Dengeli Büyüme Teorisi ve Sınırsız İşgücü Teorisinden bahsedilecektir.

1.4.1.1. Büyük İtiş Teorisi

Avusturyalı iktisatçı Rosenstein-Rodan 1943 yılında yayınladığı “Problems of Industrialization of Eastern and South-eastern Europe” adlı makalesinde, dış ekonomiler ve endüstriler arasındaki tamamlayıcılıklar nedeniyle Doğu Avrupa endüstrisine özel sektörden, kendiliğinden ortaya çıkmayacak olan büyük ölçekli dış finansmanlı yatırım çağrısında bulunmuştur. Bu fikir “Üçüncü Dünya” ekonomilerinin sorunlarına uygulanabilecek şekilde geniş çapta benimsenmiş ve "Büyük İtiş" olarak bilinmeye başlanmıştır (Rosenstein-Rodan, 1943: 205). 1940 ve 1950'lerin kalkınma ekonomisi ile günümüzün Büyük İtiş akımının fikirleri arasında paralellikler vardır. Şimdi olduğu gibi o zaman da ülkeleri yoksulluk tuzağından kurtarmak için “Büyük İtiş”; finansman açığını doldurmak için “dış yardımı” ve kapsamlı “planlamayı” savunan iktisatçılar vardır.

Sachs, 2006 “The End of Povert Economic: possibilities for our time” ve Walt Rostow'un “The Stages of Economic Growth” eserleri, yardımla finanse edilen yatırım artışı sayesinde ülkelerin durgunluktan kendi kendine yeten büyümeye geçebileceğini savunmuştur. Yoksullukla ilgili literatür çalışmalarında genel elde edilen sonuçlardan bir tanesi yoksul kesimin yeterince tasarruf yapamadığı yönündedir. Bu yüzden fiziksel sermaye birikimi, amortisman ve nüfus artışına ayak uyduramamaktadırlar. Yoksulların yeterince tasarruf edemeyebilecekleri bir başka yol da beşerî sermaye biçimindedir. Bu yüzden, düşük tasarruf tuzağından çıkmak için yardımla finanse edilen bir büyük itişe ihtiyaç duyulur. Yoksulların düşük tasarrufları, iyi işleyen kredi piyasaları ile üstesinden gelinse de bu çözümün, kaçınılmaz olarak kredi piyasası kusurlarından kaynaklanacağını ve beşeri sermaye için işe yaramayacağını ifade etmektedir (Easterly, 2006: 293).

Rosenstein-Rodan (1943), az gelişmiş ülkelerin kaynaklarının yetersiz oluşunu bir sorun olarak değerlendirmektedir. Bu yüzden Rodan, kaynakların hepsinin tek bir sanayide değil, aynı anda birden çok sanayide kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Rodan, ekonominin birkaç büyük sektörünü aynı anda içeren büyük ölçekli endüstrileşme sonucu gerçekleştirilecek artan getiriler üzerine yoğunlaşmaktadır. Böylece birbirini tamamlayan yatırımlar bir itiş meydana getirecek ve ekonomi birçok yönde hareket kazanacaktır. Ayrıca Rodan, gelişmiş ekonomilerde bile girişimcilerin tek başlarına ekonomiyi ileri götürebilecek yatırımları yapamayacağını ve özel sektör kararlarının optimum düzeyde olamayacağını ifade etmektedir. Ekonominin birçok alanında çok daha fazla yatırımlara gerek duyulmaktadır. Ekonominin birçok alanında yapılacak yatırımlar sayesinde düşük gelir düzeyinden sürdürülebilir büyümeye geçilebilir. Piyasanın tek başına yapamayacağı alt yapı çalışmalarının kamu otoriterleri tarafından tamamlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Rosenstein-Rodan'ın, kalkınma üzerinde durduğu önemli başlıklar şu şekilde ifade edilebilir (Parasız, 2005: 18):

- Özellikle tarım sektöründe istihdam edilen, düşük gelirlili ve yapmış olduğu çalışmanın karşılığında düşük üretim artışı sağlayan gizli işsizleri kalkınmanın oluşması için gerekli alt yapı çalışmalarına kaydırılabileceğini,
- Büyük ölçekli yatırımların, bireysel girişimcilerin yapmış olduğu yatırımdan daha çok ekonomiye katkı sağlayacağını ve bu yüzden yatırımların birbirlerine olan etkisinin dikkate alınması gerektiğini,
- Alt yapı çalışmaları ile yatırımlar arasında pozitif yönde ilişki olduğunu,
- Emek gücünün eğitilmesinin yatırımların başarısını belirleyeceğini ifade etmektedir.

1.4.1.2. Dengeli Büyüme Teorisi

Nurkse, “*Bir ülke fakir olduğu için fakirdir*” ifadesiyle ekonomik yönden geri kalmış bölgelerin sermaye oluşturmada ve birikiminde temel sorunun arz ve talebin

yıpranmasından kaynaklanan kısır döngüyü ifade etmektedir (Nurkse, 1952: 571). Az gelişmiş ülkelerdeki kişi başına düşen gelirin düşük olması, dolayısıyla gelirin de düşük olduğunu göstermektedir. Bu yüzden düşük gelir düzeyine sahip toplumlarda tasarruflar da gelire bağlı olarak düşük olacaktır. Tasarrufların yatırımlara dönüşebileceğini düşündüğümüzde yatırımlar da tasarruf oranında olacaktır. Sonuç olarak, düşük gelir düşük tasarruf düzeyini, düşük tasarruf ise düşük yatırımları ifade ettiği için verimlilik ve gelir her zaman düşük kalacaktır (Erbay ve Özden, 2013: 12).

Yatırımların boyutunu piyasanın büyüklüğü belirlemektedir. Nurkse, piyasanın küçüklüğünün bir kısır döngünün oluşmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Nurkse, farklı endüstri gruplarına uyumlu yatırımlar yapılarak ve yeni kurulan endüstrilerin kendi taleplerini oluşturması ile piyasanın genişletilebileceğini söylemektedir. Birbirini tamamlayan endüstriler tıpkı Büyük İtiş teorisinde de olduğu gibi daha etkili ve verimli üretim araçları kullanarak birbirlerine müşteri olacaklardır. Nurkse, “Say Yasası’nda” olduğu gibi her arzın kendi talebini oluşturacağını düşünmektedir. Nurkse, üretimin tüketicilerin ihtiyaçlarına göre dengeli artmasının kendi talebini oluşturacağını ve böylelikle kısır döngüden kurtulup dengeli bir kalkınmanın gerçekleşeceğini ifade etmektedir (Koç, 2021: 33). Dolayısıyla dengeli büyüme, bölgelerin dengeli bir şekilde kalkınmasına olanak sağlayacaktır.

1.4.1.3. Sınırsız İşgücü Teorisi

Lewis 1954 yılında yayınladığı “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour” adlı çalışmasında işgücü piyasasını hem kapalı hem de açık ekonomilerde geniş kapsamlı incelemiştir. Lewis, sınırsız işgücünün tüm bölgeler için geçerli olmayacağını ancak nüfusun doğal kaynaklardan fazla olduğu bölgelerde olabileceğini ifade etmektedir (Lewis, 1954: 139). Tarım sektöründe çalışan gizli işsiz grubunun sektörden ayrılması sonucunda üretimde herhangi bir azalış olmayacağından buradaki gizli işsizlerin sanayi sektörüne aktarılması gerekmektedir. Böylelikle nüfus artış hızı verimlilik artış hızının altında kalacaktır. Tarım sektöründeki fazla emeğin sanayi üretimine aktarılması durumunda dengeli bir kalkınma ortaya çıkacaktır (Kandemir, 2011: 2).

Emeğin tarım sektöründen sanayiye transferinin bir sonu vardır. Tarım sektöründen fazla emek sanayi sektörüne aktarıldıkça diğer bir ifadeyle emek fazlası azaldıkça emeğin marjinal verimliliği buna bağlı olarak ortalama ürün artacaktır. Böylece, üretimde daha iyi teknikler kullanılacak ve sektörün modernleşmesi başlayacaktır. Tarım sektöründe emek arzına ihtiyaç duyulacağı zaman da sektörde daha fazla sermaye ve teknoloji kullanılmaya başlanacaktır (Parasız, 2005: 24).

1.4.2. Dengesiz Kalkınmaya Yönelik Teoriler

Dengesiz kalkınma teorisyenleri, dengeli kalkınma teorisyenlerinin iddia ettiği “*piyasada ortaya çıkan dengesizliklerin ekonomik ilerlemeye olumsuz etki edeceği*” düşüncesine katılmamaktadır. Az gelişmiş ülkelerde sermaye, sınırlı düzeyde mevcuttur. Dengesiz kalkınma teorisyenlerine göre, sınırlı sermayenin düşük ölçekli işletmelerin ortaya çıkmasına ve verimliliğin düşük olmasına neden olacağını düşünmektedirler. Bu verimsizliği ortadan kaldırmanın yolu olarak öncü sektörlerin belirlenmesi ve bu sektörler yatırımların kaydırılması gerektiğini düşünmektedirler. Hangi sektörün sürükleyici sektör olacağını ise, ileri ve geri bağlantılar kat sayıları yolu ile belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Burada bahsedilen “İleri-Geri Bağlantıları Kat Sayısı”, herhangi bir sektördeki üretim artışının diğer sektörler etkisini ifade etmektedir. Dengeli kalkınma teorisyenlerine göre, piyasa ve fiyat mekanizması, üretim faktörlerinin optimum dağılımını sağlamaktadır. Fakat dengesiz kalkınma teorisyenleri bu düşünceyi reddetmekte, piyasa ve fiyat mekanizmasının kaynakları daha karlı alanlara yönlendirdiğini iddia etmektedirler (Yavilioğlu, 2002: 58).

Dengesiz kalkınma teorisyenlerinden olan Albert Hirschman, dengeli kalkınma teorisyenlerinden Rosenstein-Rodan ve Nurkse'nin karşılıklı bağımlılık ve tamamlayıcılık ile ilgili görüşlerini kabul etmekte fakat endüstrileşmenin hızlanmasını birkaç öncü sektörün sermayesine bağlamaktadır. Dengeli kalkınma teorisyenleri gibi Hirschman da büyük itişe ihtiyaç olduğunu vurgulamakta fakat bu durumun sınırlı endüstrilerde meydana gelmesi gerektiğini savunmaktadır (Hirschman, 1958). Belirlenen sektörler yapılan yatırımlar sayesinde aşırı kapasite kullanımı ortaya çıkacaktır. Aşırı kapasitenin oluşumu, arz darboğazları ve üretim güçlükleri meydana

getirecektir. Oluşan darboğazlar, üretim eksiklerinin giderilmesinde yeni yatırımların oluşması için baskı oluşturacaktır. Diğer bir ifade ile Hirschman ekonomideki dengesizliklerin giderilmesi için dengesizliklerin oluşturulması gerektiğine inanmaktadır. Hirschman'ı bu düşünceye iten iki sebep vardır. Bunlardan birincisi, az gelişmiş ülkelerin temel sorunlarından birisi olan kaynakların sınırlı düzeyde olmasıdır. Bu yüzden dengeli kalkınma teorisyenlerinin önerdiği gibi aynı anda bütün endüstrilerde ileriye doğru bir hamle yapmak Hirschman'a göre imkansızdır. İkincisi ise; ekonomilerde dengesizliklerin oluşturulması, kimi alanlarda aşırı kapasite kimi alanlarda ise kıtlık meydana getirecektir. Oluşturulan dengesizlikler, kar fırsatları yaratacağı için girişimcilerin iştahını kabartacak ve kalkınmanın hızlanmasına etki edecektir (Litwack ve Yingyi, 1998: 118).

Bir diğer dengesiz kalkınma teorisyenlerinden olan P. Streenten'e (1959: 174-185) göre kalkınma, ancak bir dengesizlik halindeyken gerçekleşebilecektir. Dengesizliliğin bilinenin aksine kalkınmanın önünde bir engel olmadığını hatta teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Streenten, önce tüketim daha sonra ise üretim açısından dengesiz kalkınmanın ekonomik kalkınmaya etkisini açıklamaktadır. Streenten, tüketim ve üretim dengesizliklerinin her birini kendi içerisinde dinamik ve statik etken olarak ikiye ayırmaktadır. Dinamik etken, yeni ihtiyaçların doğmasını karşılayacak uyarıcı kuvvetler, yeni buluşlar ve teknolojik yenilikler gibi piyasanın dinamik yapısı için ortamın uygunluğudur. Statik etken ise, belirli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezlikler ya da ölçek ekonomileri gibi unsurlardır. Streenten, yeniliklerin veya tamamlayıcı özellik taşıyan sektörlerin kalkınmayı hızlandıracağını ifade etmektedir.

1.4.3. Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi

Büyüme Aşamaları Teorisi, Amerikalı iktisat tarihçisi Rostow (1959: 4-8) tarafından geliştirilen bir modeldir. Kalkınmanın aşamalı olarak gerçekleşebileceğini ileri sürmüş ve bu aşamaları geleneksel toplum, kalkışa hazırlık dönemindeki toplum, kalkış dönemindeki toplum, olgunluk aşaması ve kitle tüketim aşaması olarak sınıflandırmıştır. Rostow, kuramında kalkınma aşamalarının gerçekleşmesi halinde geri kalmış bölgelerin de kalkınabileceğini ileri sürmektedir. Rostow'un büyüme aşamaları teorisinde yer alan aşamalar şu şekildedir:

- Geleneksel Toplum: Geleneksel toplum aşamasında yer alan ülkelerde tarım öncü sektördür. Ülkenin tarım ülkesi olmasından kaynaklı üretim tekniği ilkel, iş bölümü gelişmemiş, kişi başına düşen gelir düşük ve üretimde emek yoğundur. Ayrıca sektörün hava şartlarına olan duyarlılığının fazla olması üretimi, üretim de tüm ekonomiyi olumlu ya da olumsuz etkilemektedir. Geleneksel toplumların hukuki ve siyasi kurumları da gelişmemiştir. Geleneksel toplumların bir sonraki aşamaya geçebilmesi için öncelikle, teknik icatların sanayi, ticaret ve tarım sektöründe kullanılması, üretim tekniklerinin geliştirilmesi ve bireylerin kendilerini geliştirmesi ile mümkündür.
- Kalkışa Hazırlık Dönemindeki Toplum: Geleneksel toplum aşamasından sonraki dönem, kalkışa hazırlık dönemindeki toplumdur. Bu aşamada gelişmenin gerçekleşmesi için yapılan hazırlıklar tamamlanmıştır. Modern bilimin gelişmesi, yeni buluşların üretimde kullanılması, ülkelerin rekabet halinde olması, yeni toprakların keşfedilmesi ve belirli noktalarda teknoloji atılımlarının gerçekleştirilmesi gibi gelişmeler geçiş dönemini oluşturmuştur. Bu geçiş döneminde, sermaye hareketleri hız kazanmış, eğitim seviyesi belirli ölçüde artmış, banka ve diğer kurumlar kurulmuş, tarım ve sanayide teknolojinin kullanılmasıyla verim yükselmiştir.
- Kalkış Dönemindeki Toplum: Geçiş aşaması aşıldığı ve kalkınma için gerekli ön şartların tamamlandığı aşamadır. Kalkış dönemindeki toplumlarda endüstriyel tekniklerin kullanılmasıyla birlikte büyüme hız kazanmaktadır. Tarımdaki üretim değişikliği, yeni teknolojilerin gelişmesi ve elde edilen karların tekrar yatırımlara dönüşmesi, girişimcilerin ortaya çıkması önem kazanmıştır.
- Olgunluk Aşaması: Bu aşama kalkış döneminden itibaren yaklaşık 60 yıl sonra başlamaktadır. Bu aşamada, ülkenin bütün kesimlerinde modern teknoloji yaygın olarak kullanılmaktadır. Milli gelirin belirli kısmının yatırımlarda kullanıldığı, dış ticaretin geliştiği, hemen hemen her malın üretildiği, öncü sektör sayısının arttığı, tarımda çalışan işgücününün sanayi sektörüne aktarıldığı aşamadır. Ayrıca olgunluk

aşaması, mavi yakalı çalışanlarının sayısının azaldığı, beyaz yakalı çalışanların ise sayısının arttığı aşama olarak nitelendirilmektedir.

- Kitle Tüketimi Aşaması: Kalkınmanın en son aşamasıdır. Bu aşamada, sosyal refah anlayışı ön planda yer almaktadır. Hizmetler sektörünün geliştiği ve dayanaklı tüketim mallarının üretildiği aşamadır. Bu aşamada, ağır sanayi üretimleri gerçekleştirilmektedir. Tarımda çalışan nüfus sayısı azalırken, nitelikli işgücü ve hizmetler ve sanayi sektöründe çalışanların sayısı artmaktadır.

1.4.4. Yapısalcı Yaklaşım

Yapısalcı yaklaşım teorisyenleri, yetersiz sermayeyi kalkınmanın önündeki bir engel olarak görmektedirler. Bu yüzden az gelişmiş ülkelerin kalkınmamasının sebebini, ülkelerin yetersiz sermaye birikimine bağlamaktadırlar. İç piyasanın küçük olması bu sebepten kaynaklı sermaye sahiplerinin yeterli düzeyde teşvik ve uyarılara sahip olamaması, sermayenin yetersiz olmasındaki en büyük etkenlerden bir tanesidir. Az gelişmiş ülkelerdeki piyasaların dar olması, ülkelerin sanayileşme sürecine engel olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerdeki piyasaların küçük olması aşılamayacak bir sorun olmasa da az gelişmiş ülkelerdeki girişimcilerin gelişmiş ülkelerdeki girişimcilerle rekabet edebilmeleri bir hayli güçtür. Az gelişmiş ülkelerin ihracata konu olan malları arasındaki en büyük paya, birincil üretim faaliyet alanları sahiptir. Bu ülkelerin, sermayelerini birincil faaliyet alanından sermaye yoğun üretim faaliyet alanlarına aktardıklarında gelişmiş ülkelerle rekabet edebilirliği daha da azalmaktadır. Bu yüzden yapısalcı yaklaşım teorisyenleri, yabancı sermaye yatırımları ve uluslararası ticaretin az gelişmiş ülkelere fayda sağlamayacağı hatta sanayileşmelerine engel olacağı görüşündedirler (Doğan ve Öztürk, 2010: 38).

Raul Prebisch ve Hans Singer yapısalcı kuramın öncüleri arasında yer almaktadır. 1950 yılında Hans Singer çalışmasında, 1870’li yıllardan itibaren fiyatların eğiliminin gıda ve hammadde üreticilerinin aleyhine mamul eşya üreticilerin ise lehine olduğunu ifade etmektedir. Bu görüş, Prebisch tarafından da dile getirilmiştir. Bu yüzden kuram, literatürde Prebisch-Singer hipotezi olarak da bilinmektedir. Prebisch’e göre, serbest ticaret sayesinde oluşan uzmanlaşma, ticarete konu olan ülkelerin tümüne yarar sağlamamakta ve birincil üretim faaliyet alanlarında uzmanlaşmış olan

ülkelerden sanayi ülkelerine gelir akımı olmaktadır. Prebisch, ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkelerin aleyhine olduğunu ve bu sebeple adaletsiz bir gelir akışımın olduğunu öne sürmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki fiyatların katılığı, teknolojik ilerlemelerden kaynaklı yüksek ürün fiyatlandırmalarına sebep olmuştur. Az gelişmiş ülkelerde ise, artan rekabet ortamı, birincil üretim faaliyet alanlarındaki ürünlerin fiyatlarının düşmesine neden olmuştur. Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere dış ticaret hadleri yoluyla gelir akışı oluşmuştur. Ayrıca Prebisch, az gelişmiş ülkelerin kalkınması için, planlı ve geniş kapsamlı devlet müdahalesini ve aynı zamanda ithal ikamaci politikaların uygulanması gerektiğini savunmaktadır (Lutz, 1999: 44).

1.4.5. Neo-Liberal Yaklaşımlar

I. Dünya Savaşı, dünya ekonomisinin bozulmasına neden olmuştur. Savaş sonrası kazanan devletlerin kaybeden devletlere yüklemiş oldukları ağır yükler ekonomik ve siyasi ilişkileri bir çıkmaza sokmuştur. Bu durum ilk olarak 1921 yılında ekonomik kriz oluşturmuş ve ardından da 1927-1929 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin sanayisini olumsuz etkilemiş, üretim ve istihdamın düşmesine yol açmıştır. 1929 yılında ise New York Borsası olumsuz etkilenmiş ve Wall Street Borsası çökmüştür (Ezer, 2010: 429).

Keynes, 1936 yılında yayınladığı “General Theory of Employment, Interest and Money” adlı eserinde ekonominin kendiliğinden tam istihdam denge düzeyine gelemeyeceğini ve piyasaların eksik rekabet düzeyinde dengede olabileceğini öne sürmüştür. Bu yüzden Keynes, piyasaların düzgün işleyebilmesi için devlet müdahalesinin olması gerektiğini savunmuştur (Aydın ve Araman, 2018: 54). 1929 krizinden 1970’li yıllara kadar olan süreçte Keynesçi okulun iktisadi düşünceleri hâkimdir. 1970 yılında yaşanan petrol krizlerine çözüm üretemeyen Keynesçi düşünce, geçerliliğini yitirmeye başlamıştır (Saydam, 2009: 240).

Keynesçi politikaların 1970 yıllarında meydana gelen petrol krizlerine çözüm üretememesi Neo-Liberalizm görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Neo-Liberal Teorisyenlerinin genel görüşleri şu şekildedir (Hall, 2011: 706):

- Neo-Liberalizm, özgür sahiplenici birey fikrine dayanmaktadır.

- Devletin piyasaya müdahalesinin minimum düzeyde olması ve serbest piyasa ekonomisini düzenlememesi gerektiğini savunmaktadırlar. Ayrıca devlet, serbest piyasanın doğal mekanizmasına müdahale etmemeli ve kapitalizmin eşitsizlik yaratma eğilimini iyileştirmeyi amaç edinmemelidir.
- Kaynakların etkin ve verimli kullanılması ve her koşulda bireysel özgürlüğün korunması gerektiğini savunmaktadırlar.
- Hukuk devletinin üstünlüğünü savunmaktadırlar.
- Mülkiyet kavramına önem vermektedirler. Toplum çıkarları için özel mülkiyetten asla vazgeçilmemesi görüşündedirler.
- Ticaretin serbestleşmesi ve girişimcilerin desteklenmesi gerektiğini ifade etmektedirler.
- Bireylerin özgürlüğünü savunmaktadırlar.

1980’li yıllardan itibaren az gelişmiş ülkelerdeki gelir dağılımının kötüleşmesi, işsizliğin artması, kırsal alanlardan kente göçün yoğunlaşması, ödemeler dengesindeki bozulmalar gibi ekonomik ve sosyal sorunlar, Neo-Liberal politikaların gelişmesinde etkili olmuştur. Neo-Liberal teorisyenler, devlet müdahalelerini kalkınmayı engelleyici bir etken olarak görmüşlerdir. Teorisyenlere göre bürokrasinin genişlemesi ve devlet regülasyonlarının ortaya çıkması hem özel sektör yatırımlarını hem de fiyatlar genel seviyesini olumsuz etkilemektedir. Bu yüzden devletin ekonomik faktörlere müdahil olmaması ve kamusal alanların özelleştirilmesi gerekmektedir (Koç, 2021: 38).

1.4.6. Bağımlılık Teorisi

Bağımlılık teorileri, Marksist ve Yapısalcı düşünceler üzerinde anlaşmaya varılmış bir tarihsel analiz biçiminin sınırları içinde birleştiren güçlü bir ideolojik araç olarak ortaya çıkmıştır. Yani bağımlılık teorisi, Marksizm ile yapısalcı düşüncelerin entelektüel birlikteliğinden çok daha fazlasını temsil etmektedir. Aynı zamanda hem yerel hem de dünya tarihi için potansiyel olarak önemli sonuçları olan, yüzyılımızın en önemli tarihsel güçlerinden ikisinin pratik, somut birleştirilmesi çabasını temsil etmektedir. Marksist düşünce, kapitalizmi yayılcı ve sömürgeci özellikleri üzerinden incelemektedir. Marksist düşünceye göre, kapitalizm sistemini benimseyen

ve uygulayan ülkeler, az gelişmiş ülkelerin kendilerine bağımlı olmasını sağlayacak politika ve uygulamalardan kaçınmamaktadır. Yapısalcı teorilerin en önemli temsilcilerinden olan Prebisch, serbest ticaret konuları üzerine çalışmalar yapmış ve uluslararası ticaretten herkesin kazançlı çıkacağı varsayımını yapmış olduğu çalışmalara bağlı olarak reddetmiştir. Bu yüzden de dış ticaretten herkesin kazançlı çıkacağı varsayımının Latin Amerika ülkelerini bağımlılığa sürüklediğini ifade etmiştir (Karaş, 2017: 249).

Bağımlılık Teorisinin genel görüş ve özellikleri şu şekildedir (Caporaso, 1980: 613, Friedmann ve Wayne, 1977: 400):

- Kalkınma teorilerinin geneli, gelişimin iç nedenlerine odaklanırken, bağımlılık teorileri ise, iç ve dış güçlere odaklanmaktadır.
- Diğer kalkınma teorileri ulus-devleti özel analiz birimi olarak alırken, bağımlılık teorisyenleri, kurumsal aktörleri ve sosyal sınıfları önemli ek birimler olarak değerlendirmektedir.
- Evrimsel teoriden farklı olarak, bağımlılık teorisi “toplum” veya “ulus”un kendi kendine yeten bir birim olduğunu varsaymaz. Aksine, toplumsal oluşumlar arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin olduğu ve bu ilişkilerin bu oluşumların her biri için farklı sonuçları olduğu gerçeğini kabul eder.
- Bağımlılık teorisi bütünsel olmaya çalışır. Daha önceki evrimsel teoride, her birimin farklı özelliklerine bakan ekonomistler, siyaset bilimciler ve sosyologlar arasında bir uzlaşma sağlanırken, bağımlılık teorisyenleri sosyal bilimler ve konularının bütünleştirilmesi için güçlü bir şekilde tartışmaktadır.
- Evrim teorisi, sosyal değişimi açıklama girişimlerinde idealistken, bağımlılık teorisi, organize sosyal yaşamın maddi temellerine, özellikle dünya kapitalist sistemi üzerine yoğunlaşmıştır.
- Bağımlılık teorisi, tarihsel olarak özgül olmuştur ve (dünyadaki çoğu toplumsal oluşum tarafından açıkça hiçbir zaman deneyimlenmemiş olan) daha önceki evrimsel aşamaları tarihsel malzemenin somut analizleriyle değiştirmiştir.

Bağımlılık teorileri, faktör ve mal piyasalarındaki gücün dengesiz dağıldığını ve kaynakların bağımlı ülkelere hakim güç olan ülkelere aktarıldığını ifade etmektedir. Bu yüzden bağımlılık teorisyenleri, ülkelerin kalkınma sorununu iç dinamiklerden kaynaklanan sorunlardan ziyade kapitalist sistemi tercih etmesinden kaynaklandığını öne sürmektedir. İngilizler olmadan Hindistan'ın geleceğinin ne olabileceği konusunda tahminde bulunan Baran, "*İngilizlerin Hindistan'dan elde etmiş olduğu gelirin Hindistan ekonomisine kazandırılırsa, Hindistan'ın bugünkü gelişiminden daha fazla gelişme göstereceğini, aynı zamanda Hindistan'ın sömürgeci bir devlet eline değil de kendi haline bırakılmış olması durumunda daha iyi şartlarda yaşamını devam ettiren ve daha zengin bir toplum olacağını iddia etmektedir*". Aynı zamanda Baran, Japonya'nın nasıl gelişme gösterdiğini şu şekilde açıklamaktadır. Baran, Japonya'nın Asya'da, Batı Avrupa ya da Amerikan kapitalizminin bir kolonisine ya da bağımlılığına dönüşmekten kurtulan tek ülke olmasından dolayı gelişme gösterdiğini öne sürmektedir (Smith, 1979: 255-257).

1.4.7. Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları

Sürdürülebilir kalkınmanın yaygın olarak kabul edilmesine rağmen, terimin gerçek anlamı üzerinde bir fikir birliği yoktur. Yani, sürdürülebilir kalkınmanın ne olmadığını tanımlamak nispeten kolay olsa da ne olduğunu söylemek oldukça zordur. Sonuç olarak, sürdürülebilir kalkınma ile ilgili çok sayıda tanım vardır. Bununla birlikte, Brundtland Raporu'nun "*gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma*" şeklindeki tanımı, en popüler ve kalıcı olan tanımdır (Çetin, 2006: 2; Pearce, vd., 1994: 458).

Sürdürülebilirlik ve kalkınma kavramı temel hedefleri açısından paralellik göstermektedir. Fakat sürdürülebilirlik, sürekli gelişim ve iyileşme sürecini içerisine aldığından kalkınmaya göre daha geniş bir perspektife sahiptir. Kalkınma düşüncesinin dar, klasik ekonomik büyüme perspektifinden daha geniş, alternatif kalkınmaya ve yakın zamandaki yaklaşım çeşitliliğine doğru evrilmesi gibi, çevresel kaygının veya çevreciliğin doğası da korumadan sürdürülebilirliğe kadar çeşitli aşamalardan geçerek evrilmiştir. Toplumlar, tarih boyunca aşırı nüfus, kaynakların tükenmesi ve kirlilik gibi çeşitli çevresel sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte, 1850'lere kadar, çağdaş çevreciliğin gelişine işaret eden resmi ve organize bir

koruma hareketi ortaya çıkmaya başlamıştır. Kentsel ve endüstriyel gelişmeler, doğal dünyaya karşı daha fazla ilgi, bilgi ve doğal alanlara daha fazla erişim talep eden bir dizi faktörden etkilenmiştir. Bu yüzden belirli türleri korumaya çalışan çok sayıda organizasyonlar kurulmuştur. İngiltere’de 1889’da “Kraliyet Kuşları Koruma Derneği” ve ABD’de John Muir tarafından 1892’de “Sierra Club” doğal alanları korumak için kurulmuştur. Korumaya yönelik bu odaklanma, yirminci yüzyılın ortalarına kadar baskın kalmıştır.

Dünya Koruma Birliği olarak bilinen Uluslararası Doğayı Koruma Birliği (IUCN) gibi uluslararası kuruluşların oluşturulmasına rağmen, çevresel endişenin kapsamı genellikle yereldi. Nadiren ulusal sınırları veya çıkarları aşmıştır. Ancak 1960’lardan itibaren çevrecilik, tehdit altındaki doğal alanları ve türleri korumaya yönelik belirli kaygıların çok ötesine geçen bir dizi meşguliyetle popüler bir ideoloji haline gelmiştir. Sadece kaynakların tüketilmesine odaklanmak yerine, daha önce insan gelişiminin bağlı olduğu görülen bilimsel, teknolojik ve ekonomik süreçler de sorgulanmıştır (Telfer ve Sharpley, 2008: 34).

1970’li yıllara kadar ekonomik kalkınma ve büyüme, sadece refah seviyesindeki ve kişi başına düşen gelirdeki artış olarak görülmekteydi. 1970’li yıllardan sonra bu düşünce değişmeye başlamıştır. Toplumsal kalkınmanın gerçekleşmesi için sadece ekonomik faktörlerin yeterli olmayacağı düşüncesiyle, ekonomik faktörlerin yanında çevrenin, doğanın ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarının da dikkate alınmasının önemi giderek artmıştır. 1970’lerin sonunda ve 1980’lerin başında, Worldwatch İnstitü’e nin kurucusu ve başkanı Brown, aşırı nüfus, yenilenemeyen enerji kaynakları ve endüstriyel enerji kaynaklarının verdiği zararlar gibi sorunları ele alan pek çok yazısında “sürdürülebilir” bir dünya toplumu temasını savunmuştur (Alagöz, 2004: 6).

1980’ler boyunca, uluslararası kalkınma politikalarının sonuçları, birçok kişinin ekonomi, toplum ve çevre hakkındaki temel varsayımları sorgulamasına neden olmuştur. Savaş sonrası dönemde, geleneksel kalkınma politikaları, öncelikle ekonomik büyüme yoluyla yoksulluğun azaltılmasıyla ilgiliydi. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu liderliğindeki uluslararası kalkınma örgütleri, gelişmekte olan ülkelerde ekonomik koşullarını iyileştirmek için yollar, enerji santralleri ve

hidroelektrik barajlar dâhil olmak üzere önemli iyileştirmeler finanse etmişlerdir. Ancak, Üçüncü Dünya borç krizinde ve büyük inşaat projelerinin neden olduğu çevresel yıkımda somutlaşan bu yaklaşımın sosyal ve çevresel sonuçları 1980’lerde belirginleşmiştir. Daha sonra gelişmenin, gelişmekte olan ülkelerdeki sosyal eşitsizlikleri ağırlaştırdığı ve biyolojik çeşitlilik kaybını hızlandırdığı konusunda küresel bir fikir birliği oluşmuştur. Norveç’ten “Gro Harlem Brundtland” başkanlığındaki Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, 1987’de yoksulluğu azaltmak ve çevreyi korumak için “sürdürülebilir kalkınma” çağrısını yenilemiştir (Basiago, 1998: 147)

1992’de Rio de Janeiro’da düzenlenen Kalkınma veya Dünya Zirvesi’nde, 120’den fazla ülkeden diplomatlar, sürdürülebilir kalkınmayı, 21. yüzyılın kapsayıcı politikası olarak çerçeveleyen beş anlaşma imzalamıştır. Gündem 21, kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel olarak nasıl sürdürülebilir hale getirileceğine dair bir taslak niteliğindedir. Buna göre bu anlaşmalardan, Ormanlara İlişkin İlkeler Bildirgesi; ülkelerin dünya ormanlarını sürdürülebilir bir şekilde yönetme, koruma ve geliştirme sorumluluğunu kabul etmektedir. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi; atmosferdeki sera gazlarını küresel iklim sistemini tehlikeli bir şekilde alt üst etmeyecek seviyelerde dengelemeyi amaçlamaktadır. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi; milletlerden canlı türlerinin çeşitliliğini korumanın yollarını ve araçlarını benimsemelerini istemektedir (Basiago, 1998: 148).

2015 yılında, “*Dünyamızı Dönüştürmek: Sürdürülebilir Gelişim İçin 2030 Yılı*” ve “*Paris Anlaşması*” gibi önemli gelişmeler yaşanmıştır. İklim değişikliği ile ilgili çeşitli önlemleri içeren Paris Anlaşması’nda taraf olan ülkelerdeki sıcaklık artışının 1,5 derecede tutulması hedeflenmiştir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hazırlanan ve 2015 yılında ise yürürlüğe giren *Gündem 2030*’da ekonomik, siyasi ve çevre sorunları ve sürdürülebilir kalkınma amaçlarına yönelik 15 yılı kapsayan beklenti ve hedefler hazırlanmıştır. Bu beklenti ve hedefler şu şekildedir (Dere ve Çinikaya, 2023: 1348):

- Yoksulluğun sona erdirilmesi,
- Açılığın tamamen ortadan kaldırılması,

- Her bireyin sağlıklı bir yaşam sürdürmesi ve herkesin refah içerisinde yaşaması,
- Herkesin kaliteli eğitim hizmeti almasının sağlanması,
- Toplumdaki kadın-erkek farketsizinin herkesin eşit şartlarda yaşamasının sağlanması,
- Herkesin temiz suya erişiminin sağlanması,
- Herkese erişilebilir temiz enerjinin sağlanması,
- Sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanması,
- Sürdürülebilir sanayinin geliştirilmesinin sağlanması,
- Gelir eşitsizliğinin azaltılması,
- Üretim ve tüketimde sürdürülebilirliğin sağlanması,
- İklim değişikli ile ilgili gerekli adımların atılması,
- Su ekosisteminin kirliliğinin azaltılması ve biyoçeşitliliğin korunmasının sağlanması,
- Şehir planlarının sürdürülebilir olarak yapılması ve kültürel dokunun korunmasının sağlanması
- Karasal ekosistemin korunması ve biyoçeşitlilik kaybının azaltılması,
- Dünyada barış ortamının ve hukuk üstünlüğünün sağlanması,
- Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi için iş birliğinin sağlanması yer almaktadır.

Tablo 4: Sürdürülebilir Kalkınmanın İlkeleri

Ekonomik	Çevresel	Sosyal
Bir grubu zenginleştirmek için diğer grupların fakirleştirilmemesini sağlamak.	Biyoçeşitliliğin korunması	Bireylerin yaşam kalitesini yükseltmek.
Yerel ekonomilere destek sağlamak.	Kültürel ve doğal zenginliklerin korunması yönelik plan ve programlar yürütmek.	Bireyler arasında adalet ve eşitlik getirmek.
Gerçek maliyet fiyatlandırılması sağlamak.	Yenilenemeyen kaynakların tüketimini minimuma indirmek.	Sosyal ve kültürel bütünlük sağlamak.
Ulusal ve nesiller arası adaleti teşvik etmek.	Çevreye verilen zararı minimumu indirmek.	Kendine güven ve hür iradenin yükseltilmesini sağlamak.
Etik yatırım politikalarını teşvik etmek.	Yenilenebilir kaynakları sürdürülebilir kılmak.	Bireyselden uluslararası kadar bütün seviyelerde karar almada iş birliğinin ve katılımın cesaretlenmesini sağlamak.

Kaynak: Akgül, 2010: 159.

Sürdürülebilir kalkınma, üç boyutta ele alınmaktadır. Bunlar; ekonomik, çevresel ve sosyal boyuttur (Tıraş, 2012: 60).

Ekonomik Sürdürülebilirlik: Doğal kaynaklar ve çevre, gelecekteki tüm ekonomik faaliyetlerin üzerinde yorumlanması gereken nihai temeli oluşturmaktadır. Bundan, gelecekteki ekonomik ilerlemenin, kaynağın ve çevresel temelin sürdürülebilir bütünlüğüne giderek daha fazla bağlı olacağı sonucu çıkarılabilir. Son zamanlarda refah, sürdürülebilir kalkınma bağlamında çok önemli bir kavram olarak kabul edilmiştir. Refah, herhangi bir mal veya hizmetten yararlanmayı içeren herhangi bir tüketim eylemi olarak ifade edilmektedir. Bu yüzden ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanması için yürütülen plan ve politikalar refah üzerine önemli etkiler oluşturmaktadır. Kısacası ekonomik olarak sürdürülebilirlik, mal ve hizmetleri devamlılık esaslarına göre üretebilen, tarımsal ve endüstriyel üretime zarar veren sektörel dengesizliklerden sakınan, iç ve dış borçların yönetebilir düzeyde sürdürülebilirliğini sağlayan sistemi ifade etmektedir (Moldan, Janouskova ve Hak, 2012: 5).

Çevresel Sürdürülebilirlik: İnsanların ve doğanın üretken bir uyum içinde var olabileceği ve gelecek kuşakların sosyal, ekonomik ve çevresel ihtiyaçlarının karşılanmasına izin veren koşulları yaratmak ve sürdürmek olarak tanımlanabilir (Gedik, 2020: 210). Çevresel sürdürülebilirlik, ekolojik sürdürülebilirlikle sınırlıdır ve aslında onun bir alt kümesidir. Genel olarak bu, “çevresel sürdürülebilirlik” kavramı, sürdürülebilirliğin en yaygın tanımının anlamının bir kısmına derinlik katmaktadır. Çevresel sürdürülebilirlik, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden üretim, şimdiki ve gelecek nesillerin kaynak ve hizmet ihtiyaçlarını, bunları sağlayan ekosistemlerin sağlığını tehlikeye atmadan karşılamaktır. Daha spesifik olarak, çevresel sürdürülebilirlik, insan toplumunun ihtiyaçlarını karşılamasına izin verirken, destekleyici ekosistemlerin bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli hizmetleri yeniden üretmeye devam etme kapasitesini aşmadan veya eylemlerimizle karşılamasına izin veren bir denge, dayanıklılık ve birbirine bağlılık koşulu olarak tanımlanabilir (Morelli, 2011: 4).

Sosyal Sürdürülebilirlik: Sosyal sürdürülebilirlik ve kalkınma tartışmasında, sosyal homojenlik, adil gelirler ve mallara, hizmetlere ve istihdama erişim dahil olmak

üzere bir dizi kurucu unsur belirlenmiştir. Sosyal sürdürülebilirlik ile ilgili çalışmaların çoğunluğu, ortak geleceğimiz olan Brundtland Raporu'nda yer alan sürdürülebilir kalkınma tanımından yararlanmaktadır. Bu tanım son derece önemlidir. Çünkü ekonomik kalkınma yoluyla insanların ihtiyaçlarını biyo-fiziksel çevre yönetimi hedefleriyle uzlaştırma imkânına sahiptir. Yaşam için somut gereklilikleri ele almaya çalışan çok daha büyük bir yapının özünü yakalar ve bu da büyümenin canlanmasına bağlı olarak ortaya çıkar. Büyüme kalitesinin iyileştirilmesi; iş, gıda, enerji, su ve sanitasyon için temel ihtiyaçların karşılanmasına, sürdürülebilir bir nüfus seviyesinin sağlanması; kaynak tabanının korunmasına ve geliştirilmesine, teknolojinin yeniden yönlendirilmesi ve riskinin yönetilmesi; karar vermede çevre ve ekonominin birleşmesine ve uluslararası ekonomik ilişkilerin yeniden yönlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Kısacası sosyal olarak sürdürülebilirlik, eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlerin yeterliliği ve eşit dağılımı, cinsiyet eşitliği, politik sorumluluk ve katılımı sağlayabilen bir sistemi ifade etmektedir (Vallance, Perkins ve Dixon, 2011: 343).

1.4.8. Düalizm Teorisi

Düalizm, diğer bir adı ile ikili yapı, bir ülkede sosyal, teknolojik, ekonomik ve bölgesel alanlarda farklı yapıların olduğunu ifade etmek için kullanılan bir yaklaşımdır. Ülke sınırları içerisinde bir kesim, gelişmiş pazar yapısına, ileri teknolojiye ve ileri kurum ve kuruluşlara sahip iken diğer kesim bu imkânlardan yoksunlar olarak yaşamlarını devam ettirmektedir. Belirtmiş olduğumuz imkânlara sahip kesim modern, bu imkânlardan yoksun kesim geleneksel kesim olarak tanımlanmaktadır. Geleneksel kesimlerde, daha çok kapalı bir toplum, sınırlı piyasa, aile ekonomisi, kısıtlı ulaşım ve haberleşme, düşük düzeyde kültürel faaliyetler, ağırlıklı olarak emek-yoğun üretim ve buna bağlı olarak düşük verimlilik yaşanmaktadır. Modern kesimlerde ise, üretimde ileri teknoloji, geniş kültürel faaliyetler, emek-yoğun üretim yerine sermaye yoğun üretim, gelişmiş ulaşım ve haberleşme ağı mevcuttur. Düalizmin ortaya çıkmasına neden olan faktörler şu şekildedir (Taban ve Kar, 2016: 54):

- Sömürgecilikten kaynaklı ülkelerde ikili yapılar ortaya çıkabilmektedir. Sömürgeci ülkeler, çıkarları doğrultusunda

sömürgeleştirdikleri ülkelere kendi yapılarını empoze etmeye çalışmaktadırlar. Böylece ikili yani düal yapılar oluşmaktadır.

- Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin bazı bölgelerinde verimli doğal kaynaklar yer alabilmektedir. Doğal kaynakları bakımından verimli ve zengin bölgelerde yatırımlar daha çok olabilmektedir. Böylece bir bölge yatırımlar sayesinde gelişirken, diğer bölgeler geri kalmaktadır.
- Ulaşım, hammaddeye, pazara ve işgücüne yakınlık üretimin belirli noktalarda toplanmasına neden olmaktadır. Üretimin bu noktalarda yoğunlaşması sonucunda bölge gelişme gösterecektir. Üretimin yoğun olduğu bölgeler gelişirken, diğer bölgeler geri kalacak ve ikili yapılar oluşabilecektir.

Kalkınma teorisyenleri, ikili yapıya sahip ülkelerin tek bir kalkınma politikalarının olmasını yanlış olarak görmektedir. Çünkü bir tarafının çıkarına olan bir politika, diğer tarafın aleyhine olabilmektedir. Bu yüzden ikili yapıların olduğu ülkelerde politikaların da ikili olması gerekmektedir.

1.5. Kırsal Kalkınma Kavramı

“Kırsal” kavramının tam karşılığı kesin olarak olmamasına rağmen kırsal alan kavramı daha belirgin bir şekilde tanımlanabilmektedir. Kırsal alan, insan yerleşiminin ve altyapısının, çoğuna tarlalar ve meralar, ormanlar, su, dağ ve çölün hakim olduğu peyzajın yalnızca küçük kısımlarını kapladığı alan olarak tanımlanabilir (Ashley ve Simon, 2001: 397). Daha geniş bir tanım ile kırsal alan, *Hâkim iktisadi faaliyetin tarım olduğu, seyrek nüfuslu ve geniş doğal çevreye sahip yerlere genel olarak denilmektedir*. Kırsal alan için yapılan tanımlamalarda yer alan göstergeler genellikle düşük nüfus yoğunluğu, şehir merkezinden uzaklıktır. Fakat kırsal alanı tanımlayan göstergeler üzerinde tam bir görüş birliği bulunmamaktadır. Alandaki nüfusun yoğunluğu, Sosyo-kültürel ve ekonomik yapı gibi birçok değişken farklı ülkelerde kırsal alanı tanımlamak için kullanılmaktadır (DPT, 2019-2023: 42).

11. Kırsal Kalkınma Raporunda kırsal alan aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- İnsan ve doğa ilişkilerindeki bütünlük,

- Toplumsal ilişkilerin dayanışma temelli,
- Üretim alanları ve yaşam biçiminin kısıtlı,
- Merkezi yaşam alanlara uzak,
- Nüfus yoğunluğunun düşük,
- Üretimde ağırlıklı olarak tarım ürünlerinin üretiliyor (hayvancılık),
- Üretim sisteminde işbölümü ve uzmanlaşmanın yaygın olarak kullanılmıyor, olması üzerinden ifade edilmeye çalışılmaktadır.

Akademisyenlerin kırsal kalkınma kavramına ilişkin farklı algıları ve felsefi geçmişleri olmasından dolayı farklı anlayışları vardır. Ancak bilim adamlarının çoğunluğu kırsal kalkınma kavramını yalnızca kişi başına düşen geliri artırma süreci olarak değil aynı zamanda genel olarak kırsal alanların yaşam standartlarını yükseltmenin bir yolu (yeterli su, gıda, eğitim, sağlık hizmetleri, bilgi ve güvenlik) olarak da değerlendirmektedir. Dünya Bankası'na (1975) göre, kırsal kalkınma kavramı, kırsal topluluğun doğasında olan geleneksel ayrışmadan ulusal ekonomiyle bütünleşmeye kadar dönüştürülmesi ve parasallaştırılması sürecini ifade etmektedir. Benzer bir bakış açısıyla Ollawa, kırsal kalkınmayı, kırsal toplulukların acil ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamak ve onların kalkınma sürecine katılmalarını sağlayacak bireysel ve kolektif teşvikleri desteklemek için yapılan ekonomik dönüşüm süreci olarak tanımlamıştır (Ollawa, 1997: 402).

Bu ekonomik dönüşüm stratejisi, tarım sektörünün iyileştirilmesi, kırsal endüstriyel faaliyetlerin geliştirilmesi, gerekli altyapının ve sosyal giderlerin oluşturulması ve seri üretime izin vermek için uygulanabilir merkezi olmayan yapıların oluşturulması dahil olmak üzere farklı faaliyetleri kapsayabilir (Zadawa ve Omran, 2020: 34). Bazı akademisyenler ise kırsal kalkınmayı, toplumdaki kırsal kesimdeki insanların yaşamlarını iyileştirmeyi amaçlayan bir dizi plan olarak tanımlamaktadırlar. Bu plan, yenilikçi tarım programlarını, istihdam fırsatlarını, erişim yollarını ve ulaşım kolaylığını, sağlık hizmetlerini içermektedir.

Kırsal kalkınmadaki temel amaç yerel unsurları (doğal koşullar, yeryüzü şekilleri, iklim, beşeri sermaye, geleneksel faktörler) harekete geçirmektedir (Topallı, 2016: 159). Kırsal kalkınma “kırsalda yaşamlarını devam ettiren toplulukların ekonomik, sosyal ve aynı zamanda kültürel koşullarının daha iyi hale getirilmesi,

bireylerin kendi çabaların yanına kamu kesiminin de dâhil olmasıyla birlikte kalkınmanın harekete geçirilmesi sürecini ifade etmektedir (Pezikoğlu, 2012: 85). Kırsal kalkınmanın diğer bir tanımına göre, küçük toplulukların içinde buldukları hem ekonomik hem toplumsal hem de kültürel şartları daha iyi hale getirmek, kırsal alanda yaşayan bireylerin ve devletin çabalarının birleşimiyle ulusun tümünü bir bütün haline getirmektir. Böylelikle ulusal kalkınma için gösterilen çabalara tam biçimde destek sağlanmış olacaktır. Kırsal kalkınmayı kısaca, kırsal alanlarda yaşamlarını sürdüren insanların daha iyi bir yaşam olanakları sağlama süreci olarak tanımlayabiliriz (Cengiz ve Akkuş, 2012: 62).

Gelişmiş, gelişmekte ya da az gelişmiş ülkelerin hepsinde kırsal kalkınma farklı şekillerde görülse de tüm ülkelerde önemli bir sorun olarak görülmektedir. Kırsal kalkınma sorununa üretilen çözüm projelerin temel amaçları arasında bölgede yaşayan halka daha iyi gelir imkânı sağlamak ve yaşam kalitelerini artırmak yer almaktadır. Bu yüzden bölgenin istihdamının artırılması, yeni yatırımların teşvik edilmesi, girişimciliğin desteklenmesi önem taşımaktadır. Sanayileşme, kalkınmada en önemli faktör olarak değerlendirilse de kırsal alanlarda kalkınma sürecinde önemli bir güce sahiptir. Avrupa Birliği kırsal kalkınma araçlarından biri olan LEADER (Links Between Actions for the Development of Rural Economy, Kırsal Ekonominin Geliştirilmesine Yönelik Eylemler Arasındaki Bağlantılar) girişimidir.

Avrupa Birliği'nin kırsal kalkınma amaçları şu şekilde sıralanmaktadır (Güdücüler, 2012: 68):

- Hem sosyal hem de ekonomik birliğin sağlamak,
- Tarım sektörünü tekrardan düzenlemek ve kırsal ekonomiyi tek bir bütün olarak değerlendirmek
- Bölgenin mirasının korunması olarak ifade etmiştir.
- Yine aynı girişimde birliğin kırsal kalkınma politikaları:
- Tarım sektörüne farklı boyutlar getirerek çok işlevli hale gelmesini sağlamak,
- Kırsal kalkınma desteklerine esneklik,
- Kırsal bölgede yerinden yönetim,
- Kırsal kalkınma politika ve uygulamalarında şeffaflık.

Az gelişmiş ülkelerin kırsal alanlardaki kaynakları yeterli düzeyde değerlendirmemekte ve sağlık koşullarının elverişsiz olduğu, ilkel tarımın hakim olduğu alanlarda yaşamlarını devam ettirmektedir. Bu yaşam biçimi insanlara yoksulluk ve fakirlik getirmektedir. Az gelişmiş ülkeler kalkınma politikalarında kırsal alanları da dikkate alması gerekmektedir. Kırsal kalkınma politikaları belirlenirken politika yapıcılarını öncelikli olarak kırsal alanın sorunlarını belirlemeli ve bu sorunlara yönelik uygulamalar geliştirmelidir. Kırsal kalkınma ile çözülmesi gereken temel sorunlar şu şekildedir (Tolunay ve Akyol, 2006: 122):

- Fiziksel Sorunlar: Bölgenin fiziksel yapısı ile ilgilidir. Bu duruma örnek olarak, altyapı, eğitim, sağlık koşullarının yetersizliği, içme ve sulama kaynaklarının kıtlığı gösterilebilir.
- Fiziki Olmayan Sorunlar: Kırsal alanın sosyo-ekonomik koşulları nedeniyle meydana gelebileceği gibi ülke yönetiminden de kaynaklı olabilir. Bu duruma örnek olarak, işlenebilir arazilerin yetersizliği, bölgede devlet hizmetlerinin yeterli düzeyde olmaması veya bölgeye hizmetlerin gitmemesi gösterilebilir.

Kırsal kalkınmanın Temel İlkeleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- Herkese Ulaşılabilirlik
- Bağımlılık Yaratmamak
- Sürdürülebilirlik
- Aşamalı Yaklaşım
- Katılım
- Etkinlik

Kırsal alanlarda yaşamlarını devam ettiren insanların temel geçim kaynaklarının başında tarım gelmektedir. Fakat tarım alanlarında katma değer ve gelir düzeyinin düşük olması bireylerin refah düzeylerini olumsuz etkilemektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerin nüfusunun büyük bir bölümü yaşamını kırsal alanlarda sürdürmektedir. Bu yüzden kırsal alanların olumsuzluklarının giderilmesi son derece büyük öneme sahiptir. Kırsal alanlarda sosyo-ekonomik yapısının geliştirilmesi, yeni iş olanaklarının oluşturulması, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimin kolaylaştırılması,

bireylerin kültürel faaliyetlerde bulunabilecekleri ortamın oluşturulması, bölgede altyapı ve üstyapı çalışmalarının tamamlanması ve bu gelişmelerinin paralelinde bireylerin refah düzeylerinin artırılması gerekmektedir.

1.6. Bölgesel Kalkınma Kavramı

Literatürde çok sayıda kalkınma politikaları ile ilgili çalışmalar olmasına rağmen, çalışmaların çoğunluğu ulusal ve uluslararası ölçekte gerçekleştirilmiştir (Farmer, 1999; Barro, 1997). Coğrafya ve bölgesel bilim literatüründe, bölgesel gelir yakınsaması/ayrışması, son on yılda birçok teorik ve uygulamalı çalışmanın birincil odak noktası haline gelmiştir. Fakat birçok çalışma bölgesel düzeyde gelir dağılımının değerlendirilmesini gözden kaçırmaktadır. Ayrıca, ekonomik kalkınma üzerine hem uygulamalı hem de teorik yakın tarihli akademik çalışmaların çoğu, kavramın resmi bir tanımını sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Genel olarak kalkınma kavramı, bir bölgenin gelişimini etkileyen, daha verimli hale getiren veya bir bölgede yaşayan insanların kalkınmasını (insani gelişme) ifade etmektedir (Dunford, 2020: 192).

Literatürde genellikle kalkınma ile büyüme kavramı sıklıkla karıştırılmaktadır. Her iki kavramın da yaşam standardı ile eşanlı olarak ele alınması karmaşıklıklar oluşturmaktadır. Örneğin Todaro, ekonomik kalkınmanın “geleneksel” tanımının, bir ekonominin toplam gelirden yıllık artışları üretme ve sürdürme kapasitesini ifade ettiğini belirtmektedir (Todaro, 1997: 21). Bu tanımın dışında kalkınma ile ilgili alternatif tanımlar yer almaktadır:

- Yaşam kalitesindeki artışlar, nüfusun bileşimindeki değişiklikler, yerel işlerin kalitesi, doğası, yerel olarak üretilen mal ve hizmetlerin miktarı ve fiyatları ile ilişkilidir (Malecki, 1991).
- Bir organizmanın potansiyelinin olgun formuna veya daha ileri bir durumuna ulaşmak için serbest bırakıldığı bir süreçtir (Franko, 1999).
- Değişim, gelişim ve ilerlemedir (Smith D. M., 1986).
- Mutlak yoksulluğun azalması, daha fazla eşitlik ve sosyal istikrardır (Sadoulet, 1995).
- Toplumun kaynaklarının en yoksul insanların yaşam koşullarını iyileştirmek için kullanılmasıdır (Peet ve Hartwick, 2009)

- Fiziksel ve beşerî sermaye birikimine dayalı etkin üretim ve mübadele ağlarını sürdürebilen bir sosyal yapı iskelesidir (Scott, 1998).

Mabogunje, kalkınmayı dört açıdan tanımlamaktadır: kişi başına çıktıdaki artışlar (verimlilik), beşerî sermayenin kalitesindeki değişiklikler, sosyo-ekonomik dönüşüm (modern mal ve hizmetlerin üretimi ve tüketimi), yoksulluğun azaltılması ve temel ihtiyaçların karşılanmasıdır (Mabogunje, 2015: 35). Bölgesel kalkınma tanımına geçmeden önce ekonomik büyüme, eşitlik ve yapısal değişim kavramlarından bahsetmek bölgesel kalkınma konusunu daha anlaşılır hale getirecektir.

Ekonomik Büyüme ve Kalkınma:

Ekonomik büyüme, gelirin nüfus artışından daha hızlı artması olarak tanımlanabilir. Ekonomik büyümeyi ölçmek için çeşitli değişkenler vardır. Ekonomik büyümenin en önemli göstergeleri arasında Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) vardır (Özel, 2012: 64). Büyüme tek başına refahta niteliksel bir iyileşmeye yol açmayabilir. Bir ülke ekonomisi yıllık bazda büyüme verilerinde bir artış gösterebilirken yoksulluk düzeyleri verilerine bakıldığında yoksulluk düzeyinde artış da olabilmektedir. Büyüme kalkınmanın ilk aşaması olarak değerlendirilebilir. Büyümenin ekonomik ve toplumsal ilerlemeye yönelik dönüşümler izlemesi gerekmektedir. Kalkınmanın gelişme gösterebilmesi için de gelir dağılımında adalet olması gerekmektedir (Arslan, 2013: 47).

Eşitlik ve Kalkınma:

İktisat biliminin gerçekleştirmeye çalıştığı en önemli iki temel amaçları arasında ekonomik kalkınma ve gelirin eşit bir şekilde dağıtılması yer almaktadır. Toplumlar, nüfus artışını geçen ekonomik büyümeyi ve bunun sonucunda oluşan refahın dağıtımının adil paylaşılmasını kalkınmanın bir göstergesi olarak değerlendirmektedir (Öztürk ve Oktar, 2017: 102). Özellikle 19. yüzyıldan itibaren tüm dünyada hem ülkeler arasında hem de bölgeler arasında artan bir eşitlik söz konusudur. Bazı akademisyenler (Kuznets, 1955: 18; Williamson, 1965: 22) artan eşitsizliği gelişimin ilk aşamalarında olası veya gerekli bir sonuç olarak tanımlamıştır.

Kuznets, 1955 yılında yapmış olduğu çalışmada ekonomik gelişme genişledikçe eşitsizliğin ters U şeklinde bir yol izleyeceğini varsaymaktadır.

Eşitsizliklerin ekonomik büyümenin ilk aşamalarında daha da kötüleşeceği varsayılmaktadır. Ancak, ekonomik gelişme ilerledikçe eşitsizliğin azalması beklenmektedir. Kuznets'e göre büyümenin ilk aşamasında tasarruf sahiplerinin yüksek gelir gruplarının olduğunu, bunun yanında düşük gelire sahip grupların ise tasarruf edemeyeceğini ifade etmektedir. Sermayenin yetersiz olmasından dolayı yüksek gelire sahip gruplar daha zengin, düşük gelirler ise daha fakirleşecektir. Bir grubun zenginleşmesi öteki grubun ise fakirleşmesi ile birlikte eşitsizlik giderek derinleşecektir. Fakat daha sonra artan sermaye ile birlikte düşük gelir grupları da tasarruf yapabilecek ve eşitsizlik azalarak gelir dağılımını düzeltecektir (Kuznets, 1955: 7).

Birikimli Nedensellik Teorisi, Myrdal tarafından geliştirilmiştir. Myrdal, İktisadi dengelerin mekânsal farkları kendiliğinden azaltacağı kuramına karşı çıkmaktadır. Myrdal, gelişmiş bölgelerin az gelişmiş bölgeler üzerine hem yayılma hem de püskürtme etkisinin olabileceğini ifade etmektedir. Yayılma etkisi, bir bölgenin tüketiminin başka bir bölgenin tüketimi üzerinde refah artırıcı ya da azaltıcı etki yaratması ile oluşmaktadır. Püskürtme ise, gelişmiş bölgelere geri kalmış bölgelerden iş gücü ve sermaye transferi olduğunda görülmektedir. Myrdal, kalkınmanın piyasa güçlerine bırakılmasını savunmaktadır. Verimliliği ve geliri yüksek olan piyasa ekonomileri kalkınmalarını artırırken tam tersi ekonomiler ise giderek kötüleşmektedir (Vatansever ve Yıldız, 2014: 11).

Williamson, 1965 yılında yapmış olduğu çalışmada eşitsizlik ve kalkınma arasındaki ilişkiyi yakınsama ve ıraksama kavramlarıyla ifade etmektedir (Williamson, 1965: 6). Genel olarak yakınsama, ekonomik gelişmeyle bağlantılı eşitsizliklerdeki azalmayı ifade eder; sapma artan eşitsizliği göstermektedir. Ekonomik coğrafya ve bölgesel bilim literatürlerinde, yakınsamanın iki biçimi büyük ilgi görmektedir. İlk yakınsama türü olan *x-yakınsama*, bölgesel gelirlerdeki azalan değişimi ifade etmektedir. Tipik olarak, gelir dağılımını analiz etmek için standart sapma veya varyasyon katsayısı kullanılmaktadır. Yakınsamanın ikinci biçimi olan *P~yakınsama*, yoksul bölgelerdeki kişi başına düşen gelirin zengin bölgelerdeki gelirden daha hızlı artmasıyla ortaya çıkmaktadır. Genel olarak, ekonometrik ve mekânsal

ekonometrik modeller bu tür yakınsamayı test etmek için kullanılmaktadır (Rey ve Montouri, 1999: 144).

Yapısal Değişim ve Kalkınma:

Kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki temel ayrım, kalkınmanın teknolojik (veya yapısal) değişimi öngörmesidir. Teknolojik değişim, teknolojinin ekonomik yapı üzerindeki etkisi olarak tanımlanabilir. Malecki (1991), nitel yapısal değişikliklerin nicel büyümeden daha önemli olduğunu ileri sürmektedir. (Schumpeter, 1934), kalkınmayı aşamalı bir değişim süreci olarak büyüme ile yeniliklerin hızla harekete geçirdiği bir süreç olarak tanımlamaktadır. (Friedmann ve Weaver, 1979), ekonomik gelişmenin artan uzmanlaşma ve daha fazla karşılıklı bağımlılık ilişkisinden dolayı hem ekonominin farklı sektörlerinin hem de bölgelerin etkileneceğini ifade etmektedir. Bu değişim, ekonomiyi oluşturan ürünler, endüstriler, firmalar ve işlerin karışımındaki değişimlerle karakterize edilmektedir.

Ekonomik kalkınma gerçekleştikçe bir bölgenin yerine getirdiği işlevlerin değiştiği görülmektedir. Bu nedenle, herhangi bir bölgenin gelişmişlik düzeyi, işgücünün endüstriyel ve mesleki dağılımında açıkça görülmektedir. Buna göre, kalkınma ilerledikçe tarım ve diğer madencilik sektörlerindeki istihdam azalırken, imalat ve hizmet sektörlerindeki istihdamın payı yükselmektedir. Daha sonra, imalat sektöründeki istihdamın payı azalmakta ve hizmet sektörünün önemi artmaktadır. Bu yapısal değişim aynı zamanda nüfusun teknolojik becerilerini, firma ve kurumların teknolojik yeteneklerinde niteliksel bir değişikliğin yanı sıra bölgesel ekonomilerin artan çeşitliliği ve uzmanlaşmasını da içermektedir (Chisholm, 2015).

Bölgesel kalkınma, genellikle sosyo-ekonomik anlamda anlaşılan kalkınma ile bir ülkenin belirli alanlarını geliştirme çabalarının uzantısı olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla bölgesel kalkınma, yalnızca belirli bir alandaki gelirler, iş sayısı ve demografik eğilimlerle tek başına ifade edilmemekte, aynı zamanda bölgedeki yenilik ve yaratıcılık gibi daha genel dinamikleri de içerisine alan geniş bir kavramı ifade etmektedir (Bærenholdt, 2009: 181). Bölgesel ekonomik kalkınma, büyüyen bir ekonomi bağlamında yoksulluğun, işsizliğin ve eşitsizliğin azaltılması olarak ifade edilmektedir. Bölgesel kalkınmayı gelirden nüfus değişiminden daha yüksek bir oranda

büyüme; bölgesel gelir dağılımında eşitliğin sağlanması ve bölgesel ekonominin bileşimindeki yapısal değişim olarak tanımlamak mümkündür.

Bölgesel kalkınma, bölgede var olan kaynakların iyi şekilde değerlendirilmesi, yeni yatırımcıların bölgeye yatırım yapması için teşvik edilmesi ile birlikte bölge halkının gelir düzeyinin yükseltilmesi, işsizliğin azaltılması ve buna bağlı olarak bireylerin yaşam kalitelerinin artırılması ile birlikte refah içerisinde yaşaması olarak ifade edilebilir. Ekonomi ve bölgesel kalkınma bir arada değerlendirildiğinde ise bölgesel kalkınma, ekonomik kalkınmanın hem bir aracı hem de ekonominin bir süreci olarak değerlendirilmektedir.

Bölgesel kalkınma ile hedeflenen en temel amaçlardan en önemlileri arasında; ülkenin her bir yerinde yaşayan bireylere olabilecek en iyi şekilde aynı ekonomik şartları ve imkânı sağlamak, ülkenin tüm bölgelerinde yaşayan bireylerin refah içerisinde yaşamasına imkân sağlamak ve bölgesel gelir adaletsizliğini olabilecek en düşük seviyeye indirmek yer almaktadır. Bölgesel kalkınma politikaları sayesinde, bölgenin temel sorunları bilinmekte, bölgenin etkin ve verimli alanları ortaya çıkabilmektedir. Bu sayede doğru politikalar uygulayarak, bölge halkının gelirinin yükselmesine, bireylerin yeni iş olanakları ve daha iyi şartlarda iş bulabilmesine ve yaşam standartlarının iyileştirilmesine katkıda bulunacaktır (Künü ve Hopooğlu, 2015: 80).

Bölgesel kalkınma ile ilgili yapılan çalışmaların temel ilgi odağını iki başlık halinde toplamak mümkündür. Bu başlıkların ilki, bölgesel refah nasıl oluşturulur; ikincisi ise, bölgelerarası eşitsizlik nasıl ortadan kaldırılacaktır. İlk başlık “tahsis etkinliği” olarak adlandırılmakta ve maksimum çıktı değeri oluşturmak için kıt kaynakların (sermaye, emek, fiziksel kaynaklar, bilgi) en uygun nasıl kullanılacağına ilişkin ekonomiyi ele almaktadır. İkinci başlık ise, daha sosyo-politik eşitlik ile ilgilidir ve bölgesel eşitsizliği azaltabilecek yardımcı mekanizmaları (ekonomik ve politik müdahaleler) ele almaktadır. Genellikle, etkin ve verimli olan bölgeler, daha az elverişli kalkınma koşullarına sahip bölgelere göre daha hızlı büyüme eğilimindedir. Literatürde kapsamlı bir şekilde tartışılan bölgesel kalkınma politikasındaki en önemli konulardan biri verimlilik eşitliği ikilemidir (Nijkamp ve Abreu, 2009: 202).

Refahın bölgeler ve/veya şehirlerarasında eşitsiz dağılımı, özellikle son yıllarda hem politika yapımcılar hem de araştırmacılar için bir endişe kaynağı oluşturmuştur. Bölgesel kalkınma, refahın coğrafyası ve gelişimi ile ilgili ekonomik kalkınmanın bir alt dalı olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik coğrafya, bölgesel ekonomi, bölgesel bilim ve ekonomik büyüme teorisi gibi disiplinlerde merkezi bir rol oynamaktadır. Kavramın doğası gereği statik bir yapıda değil dinamik bir yapıdadır. Bir bölgenin bölgesel refah düzeyini ölçmek genellikle zordur ve pratikte istatistiksel bir tahmin olarak genellikle kişi başına düşen GSYİH kullanılmaktadır. Bazen kişi başına tüketim, yoksulluk oranları, işsizlik oranları, işgücüne katılım oranları veya kamu hizmetlerine erişim gibi alternatif veya tamamlayıcı ölçütler de kullanılmaktadır. Bu göstergeler bölgenin sosyal olanakları ve gelişimi hakkında bilgi vermekte ve Birleşmiş Milletler refah karşılaştırmalarında kullanılmaktadır. Bu çerçevede oldukça popüler bir endeks olan, ölçülebilir standartlaştırılmış sosyal verileri (istihdam, ortalama yaşam süresi veya yetişkin okuryazarlığı gibi) kullanarak bölgelerin veya ulusların refah durumunu 0-1 ölçeğinde temsil eden İnsani Gelişme Endeksinden yararlanılmaktadır.

Bölgesel eşitsizlikler, sosyal refah transferleri, verimsiz üretim sistemleri (örneğin kaynakların verimsiz tahsisi nedeniyle) ve istenmeyen sosyal koşullar nedeniyle önemli olumsuz sosyo-ekonomik maliyet sonuçları ortaya çıkarabilmektedir. Bölgesel eşitsizlik, istihdam, gelir, yatırım, büyüme gibi çeşitli değişkenler ile ölçülebilmektedir (Capello ve Nijkamp, 2009: 3; Dunford, 2020: 192).

1.6.1. Bölgesel Kalkınma Kavramının Ortaya Çıkışı

Kalkınma konusu esasen araştırmacıların ilgilendiği yeni bir ekonomi alanı değildir. Sanayi devrimi ile birlikte yaygın olarak kullanılan kalkınma kavramı, 15. Yüzyılda literatürde yer alan çalışmalara da konu olmuştur. Adam Smiht'in de büyüme ve kalkınma sorunlarına kitap ve çalışmalarında değindiği görülmektedir. Ayrıca Karl Marx, kalkınma kavramından çalışmalarında bahsederken kalkınmayı, kendiliğinden gelişen bir süreç olarak ifade etmiştir. Kalkınma yaklaşımını eleştiren teorisyenler kalkınmayı sömürgeciliğin başka bir türü olarak ifade etmektedirler. Kalkınma kavramına, 1919 yılında yayınlanan Milletler Cemiyeti Kurucu sözleşmesinde yer verilmiştir. 1938 yılına gelindiğinde cemiyet, ilkel topluluklar ile ekonomik kalkınma

üzerine yoğunlaşmıştır. Bu durum aslında II. Dünya Savaş'ından sonra önemini artıran kalkınma kavramının çok önceki dönemlerde de ele alındığını gösteren bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla II. Dünya Savaş'ının yaratmış olduğu yıkımın tekrardan onarılması kalkınmanın temelini inşa etmiştir (Özgür, 2019: 44).

Bölgesel kalkınma, savaş öncesi ve sonrası erken dönemde önemli bir siyasi sorun olarak ortaya çıkmıştır. Hem Batı Avrupa'da hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde 1930'larda Büyük Buhran'dan kurtulamayacak gibi görünen bölgelere yardım etmek için çeşitli müdahaleler yapılmış ve savaş sonrası yıllarda ise, geri kalmış bölgelere yeniden yapılandırılması amacıyla bir dizi programlar uygulanmıştır. 1950'lerden sonra, birçok Üçüncü Dünya ülkesi de büyümeyi teşvik etmek ve tüm bölgeye yaymak amacıyla birçok bölgesel kalkınma politikaları uygulamaya koymuştur (Scott ve Storper, 1990: 3).

Gelişmişlik, azgelişmişlik ve kalkınma ekonomisi kavramının iktisat literatürüne kazandırılması II. Dünya savaşı sonrası olmuştur. Bu alanlara yönelik yapılan teorik araştırmalar, kalkınma ekonomisinin yeni bir alt disiplinin oluşmasına yardımcı olmuştur. II. Dünya savaşının ardından ülkeler arasında gelişmişlik farkları giderek daha belirgin hale gelmiştir. Gelişmişlik farklarını en aza indirmek için bazı teori ve modeller ortaya çıkmıştır. Bu dönemden itibaren kalkınma üzerine yapılan çalışmalar giderek artmış ve literatürde kendine yer bulmuştur (Bahar, 2007: 2). Bölgesel kalkınma analizlerinin ortaya çıkmasına, ekonominin ekonomi biliminin iki alt dalı kaynaklık etmiştir. Bunlardan birincisi Alman ekonomistlerinin, özellikle geçmişte uzmanlık alanını oluşturan mekân ekonomisi veya bölgesel ekonomidir. İkincisi; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirilen makro ekonomik büyüme ve kalkınma teorileridir. Bu teoriler 1960'lara doğru ortaya çıkmaya başlamıştır (Kırankabeş, 2013: 255).

1970'li yıllarda meydana gelen petrol ve borç krizleri ülkelerin birçoğunu olumsuz etkilemiştir. Ülkelerin geri kalmışlıktan kurtulabilmeleri için iktisat bilimi tek başına çare olamamıştır. Bu yüzden iktisat biliminin önemli bir parçası olan kalkınma iktisadı birçok bilim dalı ile eşanlı olarak değerlendirilmiştir (Işık ve Dineri, 2018: 224).

1.6.2. Bölgesel Kalkınma Politikaları ve İlkeleri

Bölgesel kalkınma kavramı, 1950'li yıllarda kalkınma iktisadı ile birlikte güncellik kazanmıştır. 1950'li yıllardan itibaren bölgesel kalkınma politikalarına ilişkin kavramların sürekli değişmesi ve dünyanın değişen koşulları ve ortaya çıkan yeni olgularla birlikte bölgesel kalkınma ve bölgesel kalkınma dinamikleri kalıcı olarak değişmiştir. Bölgesel politikalar II. Dünya Savaş'ına kadar merkezi idarenin yetkisiyle uygulanmıştır. Savaş sonrasında ise yerel bölgelerin mevcut potansiyelinin üzerine politika yapılması üzerine çalışmalar yapılmıştır. Savaş öncesi politikalar eski, savaş sonrası politikalar ise yeni bölgesel politikalar olarak ikiye ayrılmıştır. II. Dünya Savaş'ından sonra bölgesel adaletsizliği azaltmak amacıyla yatırımcıların az gelişmiş bölgelere teşvik edilmesi ve altyapı çalışmaları 1970 yılında gerçekleşen ekonomik kriz ile birlikte önemini kaybetmiştir. Bu politikaların yerine içsel büyüme dinamikleri ve kamu finansman destekleri gündeme gelmiştir.

Bölgesel kalkınma politikası uygulanmasını gerektiren nedenler:

- Üretim faktörlerinin eksik kullanımı ve sektörler arası optimal dağılımın bozulması,
- Sermayenin yetersizliği,
- Sanayiler arası bağlantıların kurulamaması,
- Dışsal ekonomilerden faydalanamama,
- Ölçek ekonomilerinin oluşturulamaması,
- Nitelikli işgücünün yetersizliği,
- İşsizlik,
- Nüfus artışı,
- Sağlık ve eğitim hizmetlerinin yetersizliği,
- Sosyal ve kültürel hizmetlerin yetersizliği,
- Satınalma gücünün düşük olması,
- Ücret düşüklüğü,
- Düşük düzeyde üretimin olması,
- Alt ve üst yapı çalışmalarının yetersiz olması,
- Planlama yetersizliği yer almaktadır.

Birçok ülkenin, temel ekonomi politikaları arasında yer alan bölgesel kalkınma politikalarına vermiş olduğu önem daha da artmış ve temel çalışma alanları arasında yer almıştır. Bölgesel dengesizlikler tüm ülkelerde görülmektedir. Bu dengesizlikler bazı ülkelerde daha az bazıları ise daha fazladır. Ülkelerin ekonomik yapıları birbirinden farklı olduğu için uygulanan politikalar da farklılık göstermektedir (Boz ve Serçek, 2016: 43).

Bölgesel kalkınma ile ilgili literatür taramasında ağırlıklı olarak bölgesel kalkınma politikalarının ilkeleri arasında sosyal karlılık, kalkınma kutbu ve halkın katılım ilkesi yer almaktadır.

Sosyal Karlılık İlkesi: Kârlılık kavramı, belirli bir dönemde bir fayda üretebilme yeteneğini ifade ettiğinden, sosyal bir karlılık, topluma fayda üretebilen şey olarak tanımlanmaktadır. Bölgesel kalkınma açısından değerlendirdiğimizde sosyal karlılık ilkesi, devletin bölgede etkin güç olmasını ifade eden, ekonomik ve sosyal anlamda faydayı ön planda tutan karlılık ilkesini ifade etmektedir. Özel sektörün birincil amacı maksimum düzeyde kar elde etmektir. Bu yüzden özel sektör, sosyal faydayı arka planda tutmaktadır. Az gelişmiş bir bölge ekonomik kaynaklarını verimli ve etkin kullanmadığından dolayı diğer bölgelere göre daha az gelişmiştir. Az gelişmiş bölgenin kaynaklarını etkin kullanmak amacıyla özel sektör görevlendirilirse, birincil amacı kar elde etmek olan özel sektör sosyal faydayı arka plana atacaktır. Bölgesel dengesizliği en aza indirmek için ekonomik açıdan karlılığı düşük, fakat sosyal açıdan karlılığı yüksek yatırımların devlet tarafından gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Sentana, vd., 2016: 2).

Kalkınma Kutbu İlkesi: Büyüme kutupları kavramı, Fransız iktisatçı Francois Perroux tarafından tanıtılmış ve Jacques-Raoul Boudeville ve Jose Ramon Lasuen tarafından daha da geliştirilmiştir. Bu araştırmacılar, büyüme kutuplarını, tek bir büyük firmanın veya bir ekonomik sektörün bir büyüme süreci oluşturduğu ve sektörel kutuplaşmanın, firmaların ve nüfusun bölgesel kutuplaşmasını belirlediği daha geniş bir bölgeyi kutuplaştıran şehir merkezleri olarak görmektedir. Bölgesel kutuplaşmanın yoğunluğu, hâkim ekonomik sektörün pazar payı büyüklüğüne bağlıdır ve bölgesel mekânsal yapıyı yeniden şekillendirebilecek yeni büyüme merkezlerinin kurulmasıyla dengelenebilir. Kalkınma kutbu ilkesiyle ekonomik kalkınma tüm bölgelere

yayılabilmektedir. Diğer bölgelere göre az gelişmiş bölgelerde kalkınma noktaları oluşturarak bölgede kalkınma süreci başlatılabilmektedir. Bu kalkınma noktalarına devletin kıt kaynakları aktarılması gerekmektedir. Bu durum devlete ekonomik yük oluşturmaktadır. Fakat bu yükler uzun dönemde bölgenin ekonomik ve sosyal açıdan kalkınmasına olanak sağlayacaktır (Benedek, vd., 2019: 173).

Halkın Katılım İlkesi: Bölgesel kalkınma politikalarının faaliyete geçirilmesinde bölge halkının politika kararlarında söz sahibi olmasıdır. Bölgesel kalkınmayı sağlayacak olan kalkınma kutbunun ortaya çıkabilmesi için ekonomik ve sosyal ortamın etkin olması gerekmektedir. Politikaların yerine getirilmesi için halkın programlara dahil edilmemesi durumunda politika uygulamalarının sonuçları beklentinin altında kalabilecektir. Bölge halkının etkinliği, bölgede motivasyon artacağı için, merkezi ve yerel yönetimlerin ekonomi ve politikalar üzerine almış olduğu kararlar, halkın büyük bir kısmı tarafından benimsenecektir (Yılmaz ve İncekaş, 2018: 161).

1.6.3. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Amaçları

Ülkeler arasında gelişmişlik düzeyi açısından nasıl bir fark var ise ülkelerin kendi sınırları içerisinde yer alan bölgelerde de ekonomik ve sosyal açıdan farklar olmaktadır. Bölgeler arasında bu farklar ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre değişmektedir. Gelişmiş ülkelerin bölgelerinde var olan fark gelişmemiş ülkelere göre daha azdır. II. Dünya Savaş'ı sonrasında ülkeler arasında gelişme farkları giderek derinleşmiş ve bu durum ülkelerin bölgelerinde de görülmeye başlamıştır. Politika yapıcılarını çeşitli dönem ve zamanda dönemin ekonomik şartlarına bağlı olarak çeşitli politikalar gerçekleştirmiştir. Gelişmiş ülkelerin bölgesel kalkınma politikaları arasında bölgeler arası farkları en aza indirme politikalarının yer aldığı görülmektedir. Bölgesel politikalar sayesinde politika yapıcılar, nüfusun ve ekonomik aktivitelerin, tüm bölgelerde eşit dağılımının sağlanmasını ve bölgeler arasında var olan dengesizliğin giderilmesini amaçlanmaktadır. Bölgesel farklılıkların ölçümü için birçok değişken mevcut olmasına rağmen en çok kullanılanlar arasında gelir ve istihdam göstergeleri yer almaktadır. Bölgesel politikalar, kaynakların daha etkili ve verimli dağılımını sağlayabilmekte, bununla birlikte bölgelerin potansiyelinin gelişimini teşvik etmektedir (Kara, 2013: 97).

Büyüme Amacı: Bireylerin refah seviyelerinin artırılmasına yönelik politikalar önemli olmakla birlikte tek başına yeterli olmamaktadır. Bölge nüfusunun yapısı, çeşitli nedenlerden dolayı sürekli dinamik bir yapıdadır. Bölge nüfusunun dinamik bir yapıya sahip olması, ekonomik politika amaçlarını etkilemektedir. Bölge içerisinde yaşayan gruplar arasında çıkar farklılıklarına ek olarak, ulusal refah seviyesi ile ilgili olarak herhangi bir bölgenin, bölgesel büyüme oranlarının en uygun koşulları ile bölgenin en uygun yaşam koşulları arasında da farklılıklar olabilmektedir. Bölgesel büyüme, kişi başına düşen gelir ve refah göz önünde bulundurulmaksızın uygulanabilir bir amaç olarak görülmemektedir. Bölgesel kalkınmaya katkı sağlayanlar, (yerel ve siyasi aktörler ve politika yapıcılar) toplam gelir ve istihdam gibi kavramlarla bölgesel ekonominin genişlemesini istemektedirler (Kara, 2013: 99).

Kır-Kent Dengesinin Sağlanması:

Az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru sürekli bir göç akımı vardır. Bireyleri göç etmeye iten sebepler arasında; bölgeler arası gelirin farklı olması, bireylerin hem ekonomik hem de sosyal gereksinimlerinin az gelişmiş bölgelerde istenilen düzeyde karşılanamaması etkili olmuştur. Bölgeler arası göç olgusunu değerlendirirken kırsal nüfusun azalması ve kentsel nüfusun artması şeklindeki kentleşme eğilimi ile birlikte ele alınması daha uygun olacaktır. Kırsal alanda yaşayan bireylerin kente göçünü ifade eden kentleşme eğilimi (Bozdoğan, 2014: 59);

- Tarımsal üretimin azalması, makineleşmenin artması, tarımda teknolojinin gelişmesi, toprakların paylaşılarak küçülmesi, iklim koşulları, doğal afetler gibi birçok sebep yer almaktadır.
- Kentlerde iş olanaklarının daha fazla olması, kırsal alanda erişilemeyecek olan mal ve hizmetlerin kentlerde erişilmesi, sosyal ve kültürel faaliyetlerin varlığı çekici nedenleri oluşturmaktadır.

Kentlerde yaşayan bireylere düşen kişi başına gelirinin daha yüksek olarak algılanması, iş olanaklarının daha yüksek olması, yaşam standartlarının kırsal alanlara göre daha iyi olması gibi düşünceler kırsaldan kente göçü hızlandırmıştır. Bu durum kırsaldaki mevcut durumu daha da kötüleştirmektedir. Kente artan ve kırsalda azalan nüfus, büyük kentlerde kentleşme maliyetini artırmaktadır. Böylelikle kentte, işsizlik,

kaçak yapılaşma, çapraz kentleşme ve ulaşım gibi bir dizi sorunları ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bölgenin taşıma kapasitesinin üstünde bir nüfusa sahip olması, çevresel değerlerin de tahrip olmasına neden olmaktadır. Son olarak kentsel alanlarda yaşam maliyetleri artacak, hava, çevre ve su kirliliği gibi sorunlarda ortaya çıkacaktır. Bu yüzden nüfusun optimal düzeyde dağıtılmasına yönelik politikalar izlenmesi gerekmektedir. Refah göçünün engellenmesi, bölge içi işgücü ve sermayenin bölgede tutulması ve buna bağlı olarak kırsal alanların daha yaşanabilir olması gerekmektedir. Nüfusun optimal düzeyde dağıtılması ancak kırsal alanların kalkınması ile mümkün olabilecektir. Kırsal alanların kalkınmasıyla birlikte kırdan kente göç hareketleri de en aza inebilecektir (Bozdoğan, 2014: 60).

Geri Kalmış Bölge Sorunlarının Önlenmesi: Geri kalmış bölgelerin kalkınması ile nüfusun tüm bölgelerde rasyonel dağılımı birbirini tamamlayan iki amaçtır. Bölgeler arası ekonomik ve sosyal farkların ortadan kalkabilmesi için bölgeler arasında nüfusun rasyonel dağılması ile mümkündür. Bölgeler arası ekonomik sosyal farkların en aza indirmek için izlenilmesi gereken yol, geri kalmış bölgelerin sorunlarının giderilmesidir. Bölgesel kalkınma politikaları uygulanırken ulusal yararı zarara uğratmayacak şekilde yapılması gerekmektedir. Geri kalkınmış bölge sorunlarının önlenmesi, geri kalmış bölgelerin kalkınması için diğer bölgelerin sosyal ve ekonomik faaliyetlerinin bu bölgelere aktarımı ile değil, az gelişmiş bölgelerin ekonomik kalkınma düzeylerinin yükseltilmesini ifade etmektedir. Böylece hem geri kalkınmış bölgede kalkınma gerçekleşecek hem de bütün ekonomi bundan fayda sağlayacaktır (Dinler, 2016: 307).

Ekonomik ve Sosyal Düalizmin Önlenmesi: Düalizm diğer bir ismi ile ikili yapı, bir ülkede ekonomik, sosyal, teknolojik ve bölgesel alanlarda birbirinden farklı yapılarda olan kesimi ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Düalizmi ile ilgili teori ve çalışmalarda birbirinden farklı yapıların yan yana bulunma durumuna, az gelişmişlik olarak ifade edilmektedir. Genellikle gelişmiş ülkelerde görülmesine rağmen hemen hemen tüm ülkelerde düalizme rastlamak mümkündür. Düalizm, birçok alanda görülmesine rağmen genellikle geleneksel ve modern kesim anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Geleneksel kesim ile anlatılmak istenen; kapalı bir toplum, aile ekonomisi, kısıtlı piyasalar ve sınırlı müdahale, ulaşım ve haberleşme ağının kısıtlı

olması, teknolojinin üretimde kısıtlı düzeyde kullanılması ve düşük verimlidir. Modern kesim ise; gelişmiş bir toplum, piyasa ekonomisi, teknolojinin ileri düzeyde kullanılması, emek-yoğun üretim yerine sermaye-yoğun üretim, sosya-kültürel faaliyetlerin varlığının olduğu toplumlardır (Berber, 2019: 316).

Bölgeler, çeşitli kriterler (istihdam oranı, eğitim, sağlık, ulaşım, teknoloji, nüfus, altyapı ağı gibi) itibariyle birbirlerinden farklı gelişmişlik düzeyine sahiptir. Politika yapıcılarının bölgesel kalkınma politikası uygulamasındaki önemli amaçlardan bir tanesi de bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını en aza indirerek, az gelişmiş bölgede yaşamlarını sürdüren bireylerin yaşam standartlarını yükseltmektedir. Kutuplaşma teorisine göre, bir bölgede doğal kaynakların zenginliği, ulaşım ve teknolojik yapının gelişmesi ve finansal hizmetlerin artmasıyla bölgenin gelişimi diğerlerinden daha hızlı olacaktır. Dolayısıyla ekonomik denge sağlanmadığında dezavantajlı bölgelerden, avantajlı bölgelere doğru mal ve hizmet, sermaye ve iş gücü akışı gerçekleşecektir. Bölgeler arası ekonomik ve sosyal yapının eşit bir şekilde dağıtılarak az gelişmiş bölgelerin de gelişmesi amaçlanmaktadır. Bu amaca paralel olarak az gelişmiş bölgede sermaye, işgücü ve teknolojinin gelişmesine bağlı olarak bireylerin yaşam standartları ve refah düzeyi artacaktır. Aynı zamanda az gelişmiş bölgeden gelişmiş bölgelere göç hareketi en aza indirilmiş olacaktır (Bozdoğan, 2014: 60).

Birçok ülke için bölgesel kalkınma politikalarının temelinde; işsizliği azaltmak, tüm bölge halkının gelirini artırarak gelir adaleti sağlamak, nüfusun mekânsal dağılımını optimum düzeye getirmek, bölge halkının sağlık, eğitim ve ulaşım gibi temel ihtiyaçlara erişimini kolaylaştırmak gibi bir dizi amaç yer almaktadır (Bachtler ve Yuill, 2001: 13).

1.6.4. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Araçları

Bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları en aza indirmenin temel koşulları arasında geri kalmış bölgelerin etkili ve verimli bir şekilde kalkındırılması yer almaktadır. Bölgesel kalkınma sorunu özellikle II. Dünya Savaş'ının ardından tüm dünyanın ortak bir sorunu haline gelmiş ve sorunların giderilmesinde politika araçları önemli rol oynamıştır. Bölgesel kalkınma politika araçları, her ülke için aynı

olmayabilir. Gelişmiş, gelişmekte veya az gelişmiş ülkelerde farklı politika araçları kullanılabilir. Bunun sebepleri arasında, bölgelerin ekonomik ve sosyal yapılarının, nüfus ve şehir planlamalarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden bölgesel kalkınma politikalarının araçları çok çeşitlidir (Boz ve Serçek, 2016: 43). Burada literatürde en fazla karşımıza çıkan politika araçlarından bahsedeceğiz.

Bölgesel farkları en aza indirmek için gerekli 3 temel araç şu şekildedir:

- Ekonomik faaliyetleri teşvikler yoluyla belirli bölgelere aktarmak (Düşük faizli veya faizsiz kredi, vergi indirimleri, sübvansiyonlar gibi),
- Ancak devlet tarafından yapılması mümkün olan yatırımların gerçekleştirilmesi (Altyapı yatırımları, ulaşım ve iletişim ağının oluşturulması gibi),
- Optimum nüfus politikası ile bölgelerin taşıyamayacağı kapasitenin üstünde yerleşime engel olunmasıdır.

Teşvikler: Yatırım teşvikleri hemen hemen tüm ülkelerin kullanmış olduğu bölgesel kalkınma politika araçlarından bir tanesidir. Teşviklerde istenilen amaç, özel sektörün bölgedeki yatırımlarını artırmak, yatırımları belirli noktalara yönlendirmek ve bu sayede bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeyini en aza indirmektir. Sektörlere ve yörelere göre farklılaştırılmış teşvik sistemi bölgelerin sosyo-ekonomik yapılarına göre farklı uygulanmaktadır (Bakırcı, vd., 2014: 281). Teşvikler ya da devlet yardımları, vergi indirimleri/muafiyeti, sübvansiyonlar, faizsiz veya düşük faizli kredi ya da hibe yardımları şeklinde olduğu gibi enerji indirimleri, arsa tahsis ve finansman kolaylıkları sağlayan bazı yöntemlerden de oluşabilmektedir. Teşvik uygulamalarında bahsetmiş olduğumuz araçlardan birisi veya birkaç tanesi bir arada kullanılmaktadır. Teşvik, diğer politikalardan farklı olarak doğrudan ekonomiye etki etmektedir. Bu yüzden teşvikler sayesinde hızlı ve etkili bir çözüm kısa sürede ortaya çıkmaktadır. Teşviklerin birden fazla fonksiyonları vardır (Yayar ve Demir, 2012: 122):

- Bölgedeki firmaların gelişmesini veya yeniden yapılanmasını desteklemek,
- Bölgeye yeni teknolojileri sunmak,
- Bölgedeki üretim araç ve kaynakların kullanımını sağlamak,

- İşgücünü artırmak,
- Yeni yatırımların oluşmasına zemin hazırlamak teşviklerin fonksiyonları arasında yer almaktadır.

Bölgesel Planlama: Plan, bir projenin veya amacın gerçekleştirilmesi için gerekli olan araçların saptanmasıdır. Planlamayla, sorunların nereden kaynaklandığı ortaya çıkarılırken, diğer yandan sorunların çözümü için en uygun araçların ve uygulama yöntemlerinin hangisi olduğu ve nasıl sorunları çözüleceği belirlenmektedir. Plan aynı zamanda geleceğe yön verme aracı olarak değerlendirilmektedir. Planlama uzmanları, uzun vadeli ve kapsamlı bir planlama anlayışının varlığına dikkat çekmektedir. Uzmanlar kriz dönemlerini önlemenin yolunu planlama anlayışının varlığına ve uygulanmasına bağlamaktadırlar. Ekonomik planlama, kalkınmanın gerçekleştirilmesi için etkin ve verimli yöntem ve araçların tespit edilmesi ve uygulanmasıdır. Planlama, bölgesel kalkınmanın bir aracı olarak görülmektedir (Kolit, 2019: 18).

II. Dünya Savaşı'nın ardından önem kazanan ve 1980'li yıllara kadar varlığını sürdürün kalkınma yaklaşımlarında iki temel özellik dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, devletin kalkınmadaki rolü, ikincisi ise, devletin planlama kurumunun kalkınma sürecine yön veren stratejik bir araç olarak görülmesidir. 1970'li yıllarda yaşanan krizler ve liberal politikaların güçlenmesiyle birlikte fiziki planlama anlayışı gözden düşmeye başlamıştır. Fiziksel planlamanın gözden düşmesiyle birlikte devletin kalkınma politikalarının en önemli araçlarından biri olan planlama yaklaşımı, bireysel özgürlüğü, yaratıcılığı, girişimciliği kısıtladığı aynı zamanda ekonomilerde durgunluğu yol açtığı ifade edilmiştir. Kalkınmanın coğrafi boyutları da dikkate alınmasıyla, bölge planlama anlayışı popüler olmaya başlamıştır. Kalkınma politikalarının bölgesel ihtiyaçları karşılayabilmesi ancak bölgesel planlama ile gerçekleşmektedir. Bölgesel planlar, ulusal ve yerel planlamalarla bir bağ oluşturmaktadır. Ayrıca bölgesel planlama sayesinde kent plancılar, kentler arasındaki ekonomik ve toplumsal ilişkilere ilişkin bilgi edinme ve planlarda bulunma imkânına sahip olabilmektedir. Son olarak bölgesel planlama, ülkedeki doğal ve ekonomik kaynakların düzensiz dağılımını, mekânsal problemleri ve oluşabilecek potansiyel sorunların çözümüne de katkı sağlamaktadır (Kara, 2013: 109).

Bölgesel planlamanın artan önemiyle birlikte sadece ekonomistlerin veya politika yapımcıların gündeminde değil aynı zamandan araştırmacıların ve sosyal bilimcilerin de gündemine girmiştir. Teknolojinin gelişmesi, bilginin daha ulaşılabilir olması, bilginin stratejik bir kaynak oluşturması ve katılımcılığın ön plana çıkması gibi gelişmeler bölgesel kalkınma politikalarında önemli değişmelere yol açmıştır. Etkin bir bölgesel planlama için dikkate alınması gereken unsurlar şu şekildedir (Sarıca, 2001: 154):

- Bölge için stratejik vizyonlar geliştirilmelidir.
- Oluşturulan yapı, esnek olmalı ve değişen koşullara uyum sağlayabilmelidir.
- Yerel halkın bölge planlamasına müdahil olması gerekmektedir.
- Planlar sürekli olarak gözlemlenmeli, yanlış bir durum gerçekleştiğinde hızla müdahale edilebilmelidir.
- Bölgesel planların önceliği yerel ve bölgesel talepler olmalıdır.
- Bilgi ve üretime önem verilmelidir.
- Kalite ön planda olmalıdır.
- Planlar, sürdürülebilir olmalıdır.
- Planlama sayesinde yerel halkın yaşam kalitesinin iyileştirilmesi gerekmektedir.
- Hizmetler sektörüne verilen önemin daha da artması gerekmektedir.

Kamu Yatırımları: Kamu yatırımlarını, diğer bir ifadeyle kamu harcamalarını, devletin toplumsal gereksinimleri karşılamak için yapmış olduğu sosyal ve ekonomik harcamalar olarak ifade etmek mümkündür. Kamu harcamalarını, transfer, yatırım, olağan-olağanüstü, verimli-verimsiz, cari harcamalar olarak sıralayabiliriz. Eski dönemlerde iklim, stratejik konum, doğal kaynakların zenginliği gibi faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerde ekonomik faaliyetler yoğunlaşmaktaydı. Fakat günümüzde ise; devlet politikaları, fiziki altyapı, enerji kaynaklarının varlığı, sermayenin yoğunluğu etkili olmaktadır. Bu bahsetmiş olduğumuz kaynak ve varlıklara sahip bölgeler diğer bölgelere göre daha hızlı gelişmektedir. Böylece zamanla bölgeler arası gelişmişlik farkları derinleşmektedir. Bölgesel kalkınma politika araçlarından bir tanesi de kamu yatırımlarıdır. Bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmada kamu

yatırımlarının etkisi oldukça önemlidir. Devletler, az gelişmiş bölgelere kamu yatırımları yaparak bölgelerin üretim kapasitelerini artırabilmektedir. Bu sayede artan üretim kapasitesi bölgenin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Kamu yatırımları kendi içerisinde altyapı ve üretken kamu yatırımları olmak üzere 2'ye ayrılmaktadır (Pirili, 2011: 309).

Altyapı Yatırımları: Kamu yatırımlarının önemli araçlarından olan altyapı yatırımları ile ekonomi arasında çok boyutlu bir ilişki vardır. Büyük harcama gerektiren altyapı yatırımlarının üretime doğrudan etkisi vardır. Özel sektör çıktısının üretimi ve dağıtımını; toplu taşıma, havaalanı, karayolu, su temini ve kaynakları, atık su arıtma tesisleri gibi tüm ulaştırma ve çevre altyapısına bağlıdır.

Kamu yatırımları, toplumların refahını ve gelir dağılımını önemli ölçüde etkilemektedir. Kamu altyapı çalışmalarında en büyük sermaye payına otoyollar, sokaklar, caddeler ve kamu binaları sahiptir. Diğer önemli kamu yatırımları arasında, hastaneler, parklar, su tesisleri, barajlar, enerji sistemleri gibi bina ve ekipmanlar yer almaktadır. Altyapı, arz ve talep yoluyla ekonomik büyümeye oldukça önemli katkılar sunmaktadır. Altyapının gelişmesiyle birlikte sermayenin marjinal verimliliği artmakta ve hem kamu hem de özel sektör yatırımlarına olumlu katkılar sunmaktadır. Ayrıca altyapı, işletmelerin maliyetlerini azalmakta, karlılığı yükseltmekte ve istihdamı artırmaktadır. Azalan maliyetler ve artan karlılık, işletmelerin karlarını artırarak yeni yatırımların önünü açmaktadır. Özel sektörlerin yatırım kararını etkileyen en önemli etken karlılıktır. Özel sektör, yatırım yapacağı yerin seçimini yaparken karlılığını esas alarak tercih yapmaktadır. Bu yüzden gelişmemiş bölgelerde yatırımların artırılmasının tek yolu yatırımcıların kar etmesine bağlıdır. Altyapı çalışmalarının tamamlanmadığı bölgelerde ulaşım maliyetleri oldukça yüksek olduğundan karlılık düşüktür. Bu yüzden geri kalmış bir bölgelerin gelişmesini, bölge halkının gelirinin, refahının ve yaşam standartlarının artırılmasını talep ediyorsak altyapı çalışmalarının tamamlanması gerekmektedir (Gökırmak, 2019: 91).

Üretken Kamu Yatırımları: Az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması için bölgenin mevcut potansiyeli ortaya çıkartılması bizzat devlet tarafından gerçekleştirilmelidir. Toplumsal refahın yükseltilmesine yönelik çalışmaların bölge

kalkınma politikaları ile tutarlı olması gerekmektedir. Devletin bizzat bu görevi üstlenmesiyle özel sektör yatırımlarına zemin hazırlanmış olacaktır.

Kalkınma Ajansları: Bölgesel kalkınma ajansları ile ilgili olarak birçok tanım mevcuttur. Bu yüzden tam bir tanımlama yapmak mümkün değildir. Bölgesel kalkınma ajansları, “*merkezi hükümetten bağımsız bir idari yapıda, sınırları çizilmiş bir bölgenin sosyoekonomik koşullarını geliştirme amacıyla kurulmuş yapılardır*”. Avrupa Bölgesel Kalkınma Ajansları Birliği’ne (EURADA) göre ise; “*kalkınma ajansları, sektörel ve genel kalkınma problemlerini belirleyen, bunların çözümüne yönelik olanakları ve çözümleri saptayan, bu çözümleri geliştiren projeleri destekleyen yapılardır*”. Bölgesel kalkınma ajansları yapısının asıl oluşturulma sebepleri arasında (Hasanoğlu ve Aliyev, 2006: 85):

- Bölgesel stratejileri uygulama,
- Girişimciliği destekleme,
- Altyapı hizmetlerine yardımcı olma,
- Bölgenin ihtiyaçlarını karşılayacak yeni ürün ve hizmet üretimi için finansal destek sağlama,
- Bölgenin gelişmesine katkıda bulunma yer almaktadır.

Diğer Bölgesel Kalkınma Araçları: Bölgesel kalkınma politika uygulamalarında en yaygın kullanılan araçlardan bahsettik. Burada bahsettiğimiz bölgesel kalkınma araçları kadar yaygın olarak kullanılmasa da yine politika araçları olan teknoparklar, organize sanayi bölgeleri, sanayi siteleri, serbest ve endüstri bölgelerinden bahsedeceğiz.

Teknoparklar: Bilim ve teknolojideki gelişim, üretim ve iş süreçlerini olumlu anlamda etkilemiş ve değiştirmiştir. Değişen sistem sayesinde toplumların sosyo-ekonomik faaliyetleri de paralel olarak değişmiş ve gelişmiştir. Bilim ve teknoloji kapasitesinin artırılması için piyasalar yetersiz kalabilmektedir. Bu yüzden bilim ve teknolojinin geliştirilmesi için kamu müdahalesi gerekmektedir. Bu müdahale araçlarının en önemlileri arasında teknoparklar yer almaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde yaygın olarak kullanılan teknoparklar, sanayi ve akademi dünyasını bir araya getirerek, bölgesel kalkınma ve teknolojik gelişmeye katkı sağlamaktadır.

Teknoparklar sayesinde üniversite veya bilim merkezinde üretilen bilgiler, ticarileştirilerek katma değeri yüksek ürünler elde edilmektedir. Katma değeri yüksek bu ürünler bölge ve ülke ekonomisinin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Demirli, 2014: 96-97).

Organize Sanayi Bölgeleri: Organize sanayi bölgelerini, ekonomik ölçek içerisinde bir araya gelen fabrika yerleşim yerleri olarak tanımlamak mümkündür. Organize sanayi bölgeleri fabrika kurulumu için gerekli fiziksel altyapıyı sağlamakta ve sanayi işletmelerinin etkin ve verimli çalışabilmesi için uygun ortam hazırlamaktadır. Son olarakta organize sanayi bölgeleri, girişimcilere uygun arazileri göstererek sanayi dışındaki örneğin, tarıma daha elverişli alanların sanayi bölgesi olarak kullanılmasının önüne de geçmektedir. Organize sanayi bölgelerinin kurulmasındaki temel amaçlar aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (Çetin ve Kara, 2008: 53):

- Sanayinin disipline edilmesi,
- Kentlerin planlı yerleşimine ve gelişimine katkıda bulunması,
- Tamamlayıcı ve yan ürün üreten veya satan firmaları bir araya getirerek rekabet ortamı oluşturmak ve böylece kalite ve karlılığı artırmak,
- Az gelişmiş bölgelerin de sanayileşmesini sağlamak,
- Tarıma daha elverişli bölgelerin sanayi için tahsis edilmesinin önüne geçmek,
- Çevre sorunlarının önüne geçmek,
- Bölgesel kalkınmaya katkıda bulunmak yer almaktadır.

Sanayi Siteleri: Sanayi siteleri uygulaması sayesinde benzer meslek gruplarında faaliyet gösteren sektörler, aynı bölgede bir araya gelerek bölgesel ihtiyaçları hem daha kolay hem de daha ekonomik karşılayabilmektedir. Ayrıca sanayi sitelerine yeni teknolojilerin girmesi ve faaliyet gösteren işletmelerin bu teknolojilere ayak uydurma süreci daha hızlı olacaktır. Sanayi sitelerinin varlığı sayesinde, bölgesel ihtiyaçların daha kolay karşılanmakta, bölgenin ihtiyaç duyduğu istihdama olanak sağlanmakta, kentleşme sorunlarına çözüm üretilmekte, çevre sorunları en aza indirilmektedir. Küçük sanayi siteleri sayesinde büyük sanayi organizasyonları kendilerine geliştirme imkânı sunmakla birlikte büyük sanayi tesislerine hizmet

üretmektedir. Bu yüzden az gelişmiş bölgelerde sanayi sitelerin varlığı önem taşımaktadır (Kolit, 2019: 24).

Serbest Bölgeler: Serbest bölgeler, ihracat için yatırım ve üretimi artırmak, yabancı sermaye ve teknolojinin ülke sınırlarına girişini hızlandırmak, ekonominin girdi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan, hukuhi ve idari düzenlemelerin kısmen uygulandığı, geniş teşvik yelpazasına sahip yerler olarak tanımlamak mümkündür. Her ülkenin serbest bölge kurmasındaki amaçlar değişkenlik gösterebilmektedir. Gelişmiş ülkeler, uluslararası ticaretin sunduğu imkanlardan faydalanmak için serbest bölgeler kurarken, gelişmekte olan ülkeler ise; ülkeye döviz girişi sağlamak, istihdamı ve ihracatı artırmak için kurmaktadır (Tümenbatur, 2012: 341). Serbest bölgelerin özellikle geri kalmış bölgelerde kurulması, bölgenin gelir ve istihdamını buna bağlı olarak, bölge halkının refahını olumlu olarak etkileyecektir.

1.7. Bölgesel Kalkınma Teorileri

Bir ülke sınırları içerisinde yer alan tüm bölgelerin eşit gelişmişlik düzeyine sahip olması imkânsız bir durumdur. Bölgeleri bu eşitsizliğe iten birçok sebep yer almaktadır. Enerji kaynaklarına, hammadde ve pazara yakınlık, coğrafi konum, iklim, alt ve üstyapının tamamlanmış olup olmadığı, doğal kaynakların varlığı gibi birçok sebep bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeyini etkilemektedir. Ayrıca bölgeler arasında gelişmişlik düzeylerinin farklı olmasına tüketici tercihleri ve hane halkları da etkisi vardır. Tüketici ve hane halklarının (Akpınar, vd., 2011: 14);

- Ülkenin tüm bölgelerinde farklı sayıda,
- İşgücündeki kalite ve verimlilik seviyelerinde,
- Tüketici olarak farklı tercihlerde bulunmalarından,
- Farklı gelir gruplarına sahip olmalarından,
- Girişimci olarak bölgenin yapısına göre farklı sektörlerde iş yaratmalarından dolayı bölgeler arası farklar oluşabilmektedir.

Bu yüzden ülkelerin tüm bölgelerinde istihdam, gelir, verimlilik ve kalkınma gibi göstergelerde farklıların olması olası bir durumdur. Her ne kadar bölgesel kalkınmanın kökenlerini V. Thünen, A. Lösch, W. Christaller, A. Weber gibi Kuruluş yeri teorisyenlerine yani Almanya'ya dayanmaktaysa da klasik iktisatçılardan olan

başta Adam Smith olmak üzere birçok teorisyenlerin ilgilendiği bir alandır. Bölgesel kalkınma, 1950'li yıllarda W. Isard'ın çabalarıyla Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkmıştır. Daha sonra özellikle ekonomi ve sosyal bilimcilerin de ilgilendiği bir alan olup literatürde zenginli artmıştır. Bölgesel kalkınmayı tek bir boyutta ele almak mümkün değildir. Bölgesel kalkınma konusu 1950'li yıllardan sonra ilgilenen bir konu olsa da kökenleri çok eskiye dayanmaktadır. Bu yüzden bölgesel kalkınma teorileri değişen koşullardan etkilenerek gelişmiştir (Işık ve Dineri, 2018: 226). Bölgesel kalkınma ile birçok teori ve uygulamalar mevcuttur. Biz bu tezde, kalkınma sürecini içsel uyaran sektör ve aşama teorisinden, kalkınma sürecini dışsal uyaran ihracat temelli modelden, kalkınma sürecini mekânsal uyaran büyüme kutbu teorisi, merkezi yerler teorisi ve sanayi odakları teorisinden bahsedeceğiz.

1.7.1. Kalkınma Sürecini İçsel Uyaran Teoriler

Kalkınmayı içsel uyaran bölgesel kalkınma teorisi, sektör ve aşama teorisi olarak 2'ye ayrılmaktadır. Öncelikle, sektör teorisinden daha sonra ise, aşama teorisinden bahsedilecektir.

1.7.1.1. Sektör Teorisi

1926 yılında Ernest Burgess tarafından Eş Merkezli Alan Teorisi geliştirilmiştir. Bu teoride, kent mekânı iç içe geçmiş beş bölgeden oluşmaktadır. Burgess, herhangi bir şehrin eğilimlerinin merkezi işletme bölgelerinden genişleyeceğini ifade etmektedir. Şehir merkezini çevreleyen bölgede, iş dünyası ve hafif imalat tarafından kullanılan bir geçiş bölgesi vardır. Üçüncü bölgede, geçiş alanından uzak mesafede yer alan fakat çalışma alanlarına ise, yakın olmak isteyen endüstri çalışanlarının yaşadığı bölgedir. Bölgenin çevresinde aile konutları ve apartmanlar yer almaktadır. Beşinci bölgede ise, uydu kent alanları yer almaktadır (Yazıcı, Öztürk, ve Ayazlı, 2019: 45).

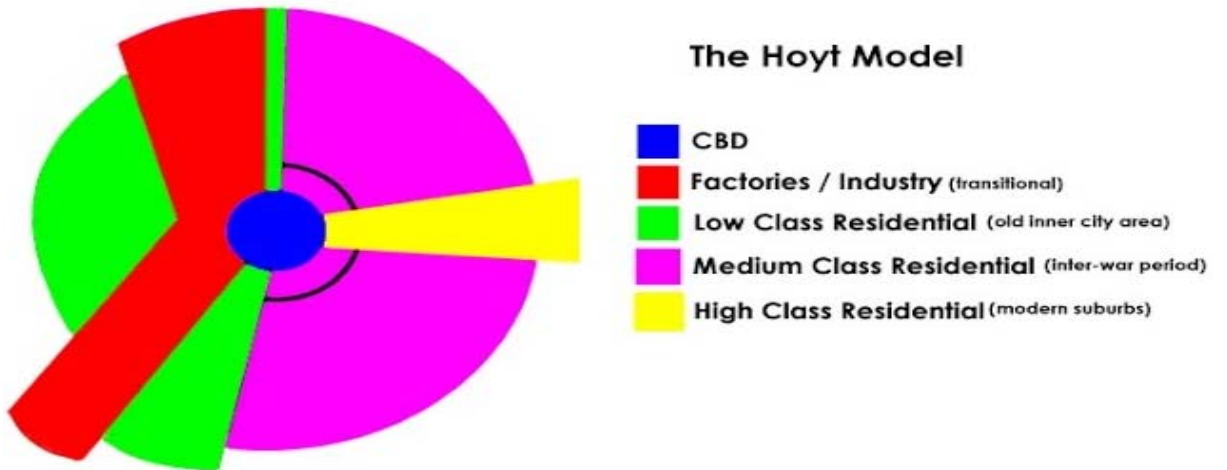
Şekil 1: Eş Merkezli Alan Teori

Kaynak: (Yazıcı, vd., 2019: 45)

Sektör Teorisi, Hoyt'un Burgess'in 1939 yılında Eş Merkezli Alan Teorisini geliştirmesiyle ileri sürdüğü teoridir. Hoyt, kentleri Eş Merkezli Alan Teorisinin öne sürdüğü gibi halkalar şeklinde gelişmediğini, sektörler tarafından geliştiğini ifade etmektedir.

Şekil 2: Hoyt Sektör Teorisi Modeli

Kaynak: (Yazıcı, vd., 2019: 45)

Teoriye göre, ülke ekonomileri sektörlerin yapısına bağlı olarak gelişme göstermektedir. Sektörlerde emek gücünün artması zaman ile kişi başına düşen gelirin azalmasına yol açacaktır. Tam tersi durumda ise, emek gücünün yani çalışan sayısının azalması, kişi başına düşen geliri artıracaktır. Teori, özellikle tarım sektöründeki işgücünün sanayi sektörüne geçmesi durumunda sanayi sektörünün gelişeceğini ifade etmektedir. Üretilen mal ile ekonomik gelişme arasında doğru orantılı ilişki söz konusudur. Tarımsal ve sanayi ürünleri karşılaştırıldığında, tarımsal ürünlerin talep esnekliği düşük, sanayi ürünlerin ise, yüksektir. Bu yüzden, ekonomiler sanayi sektörü ile daha hızlı gelişmektedir (Vatansever ve Yıldız, 2014: 8).

Teori, kalkınmanın gerçekleşebilmesi için ülke veya bölgelerin tarım toplumundan sanayi toplumuna geçmesi gerektiğini öne sürmektedir. Teori, bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesini iç dinamiklere bağlamaktadır. Bu yüzden, ekonomik gelişmenin nedenleri arasında; işbölümü ve uzmanlaşma, ekonomik faaliyet hacmi ve bireysel gelir artışı vardır. Konunun daha anlaşılır olması için örnek verecek olursak; bir bölgede daha önce üretilen bir ürün, yerini başka bir ürüne bırakmaktadır. Bu durumun sebebi, yerine bırakılan ürünün talep esnekliğinin, diğer üründen daha yüksek olmasıdır (Akpınar, vd., 2011: 17).

1.6.1.2. Aşama Teorisi

Aşama teorisi geniş kapsamda Clark ve Fisher'in yapmış olduğu çalışmalara dayanmaktadır. Aşama teorisi, ister gelişmiş, isterse az gelişmiş ülke olsun hepsinin sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik yapılarının birbirine benzediğini ifade etmektedir. Bu yüzden ki; az gelişmiş ülkeler, kalkınma stratejisi belirlerken gelişmiş ülkelerde uygulanan plan ve programları kendi bünyelerinde uyguladıklarında kalkınmalarını sağlayabileceklerdir. Clark ve Fisher, üretim faaliyetlerini birincil, ikincil ve üçüncül olmak üzere 3'e ayırmaktadır. Birincil faaliyetlerin içerisinde tarım, hayvancılık ve madencilik gibi sektörler yer almaktadır. İkincil faaliyetlerde, imalat, inşaat ve sanayi sektörleri yer alırken, üçüncül faaliyet grubunda, hizmetler sektörü yer almaktadır. Clark ve Fisher, ülkelerin gelişmişlik düzeylerini, yukarıda belirttiğimiz faaliyet alanlarının ülke ekonomisindeki paylarına göre sıralamaktadırlar. Gelişmiş ülkelerin faaliyet alanlarına bakıldığında ağırlıklı olarak ikincil ve üçüncül grupta yer alan sektörler görülmektedir. Clark, ekonomik

büyüme sürecinin devam etmesi halinde üretim faaliyetlerinin de birincil faaliyet alanından sırasıyla ikincil ve üçüncül faaliyet alanına doğru devam edeceğini ileri sürmektedir. Clark, birincil üretim faaliyet alanında yer alan sektörlerden elde edilen gelirin azalması ve ikincil ve üçüncül faaliyet alanlarından elde edilen gelirin ülke ekonomisindeki payının artmasını verimlilik ve Engel Yasası ile açıklamaktadır. Yasaya göre, birincil üretim grubunda yer alan sektörlerin ürünlerine olan talebin gelir esnekliği düşük iken, ikincil ve üçüncül grupta yer alan sektörlerin ürünlerine olan talebin gelir esnekliği yüksektir. Artan gelir ile beraber birincil üretim mallarına olan talep azalmakta, dolayısıyla elde edilen gelir azalmaktadır. Birincil ürünlerin aleyhine değişen bu gelişmeler yapısal değişime neden olmaktadır. Clark'a göre ikincil ve üçüncül faaliyet alanlarındaki verimlilik, birincil gruba göre daha yüksektir. Bu yüzden ikincil ve üçüncül faaliyet alanındaki sektörler daha hızlı büyüme göstermektedir. Bu iki durum tarım sektöründen sanayiye geçme faaliyetini harekete geçirmektedir (Taban ve Kar, 2016: 46).

1.7.2. Kalkınma Sürecini Dışsal Uyaran Teoriler

Kalkınma sürecini dışsal uyaran teoriler arasında; ihracat temelli model yer almaktadır.

1.7.2.1. İhracat Temelli Kalkınma Modeli

İhracat temelli kalkınma anlayışını savunan çalışmalar, özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından gelişmekte olan ülkelerde uygulanan ithal ikame politikalarının (diğer bir ifadeyle dışa kapalı ticaret anlayışının) zayıf yönlerini ortaya çıkarmıştır. Hong Kong, Singapur, Kore ve Tayvan gibi dışa açık ticaret politikası uygulayan ülkelerin ekonomik başarıları ile Latin Amerika ve Hindistan gibi dışa kapalı ticaret politikası uygulayan ülkelerin ekonomik başarısızlıkları genellikle çalışmalarda örnek olarak gösterilmiştir. Çoğu Latin Amerika ülkeleri 1980'li yıllara kadar bu anlayışla ülke politikalarını sürdürmüştür. İhracata dayalı sanayileşme modeli uygulamaları 1980'li yıllarda yaygın olarak ülke politikalarında görülmeye başlanmıştır. Bu durumun sebepleri arasında; gelişmiş veya gelişmekte olan ülke gruplarının ihracat temelli kalkınma politikalarının potansiyel faydalarından ve ölçek ekonomilerinden yararlanma, düşük maliyetli üretim ve maksimum verimli üretim isteği yer almaktadır.

İhracata temelli kalkınma teorisine göre, bir ülke veya bölgenin dış ticarete rekabet edebilirliği, ülke veya bölgenin ekonomik yapısını önemli ölçüde etkilemektedir. Ayrıca teori, ihracata dayalı sektörlerin yatırım, üretkenlik ve gelir artışı oluşturmadaki etkisine de dikkat çekmektedir. İhracat temelli kalkınma anlayışı, dört temel teorik yaklaşımı ileri sürmektedir (Özcan ve Özçelebi, 2013: 3):

- İhracat artışı dış ticaret çarpan mekanizması kanalıyla gelir artışına neden olmaktadır.
- İhracattan dolayı elde edilen döviz, kalkınmayı olumlu etkileyecek ve aynı zamanda ülkeye sermaye ve teknoloji girişi için finans oluşturacaktır.
- İhracat artışı rekabete, rekabette ölçek ekonomilerinin oluşmasına, teknolojinin gelişmesine ve büyümenin gerçekleşmesine yol açacaktır.
- İhracat sektörü sayesinde etkin ve verimli kullanılan yönetim anlayışı, pozitif dışsallık kazanımına katkıda bulunmaktadır.

1.7.3. Kalkınma Sürecini Mekânsal Uyarıcı Teoriler

Kalkınma sürecini mekânsal uyarıcı teoriler arasında; büyüme kutbu, merkezi yerler ve sanayi odakları teorisi yer almaktadır. Bu teorilerin hepsi ayrı bir başlık altında incelenecektir.

1.7.3.1. Büyüme Kutbu Teorisi

Büyüme kutbu teorisi, François Perroux'un çalışmalarına dayanmaktadır. Perroux çalışmalarında mekânı, sıradan ve ekonomik olarak 2'ye ayırmaktadır. İlgi alanına giren ekonomik mekânı savunmaktadır. Bununla birlikte, kavramı genel olarak ele alan büyüme kutupları üzerine ilk makalesinde Perroux, özellikle ekonomik faaliyetin ortaya çıkışında coğrafi yoğunlaşmalarının etkili olduğunu ifade etmektedir. Bu yüzden, bölgesel yığılma, hem faaliyetlerin hem de kompleksin rekabetçi olmayan doğası üzerine ilave özel etkiler sağlamaktadır. Bu bağlamda Perroux, yakınlık ve insan temasından kaynaklanan ekonomik faaliyetin yoğunlaşmasını, tüketici taleplerinin ve kolektif ihtiyaçların büyüme teşvik eden etkilerini ve bölge kiralalarıyla gelirinin artacağını ifade etmektedir. Ayrıca Perroux, coğrafi kutbun belirli yönlerinin daha anlaşılır olması için, girişimci bir sınıfın oluşumunu, vasıflı işgücü havuzlarını,

işçi ekiplerini, kutupların neden olduğu bölgeler arası refah eşitsizliklerinin artmasını, diğer kutupların ortaya çıkışını ve bu kutuplarla olan etkileşimini açıklamaktadır (Parr, 1973: 177).

Büyüme kutbu teorisi, kalkınma stratejileri arasında dengesiz kalkınma modelinin tamamlayıcı özelliğine sahiptir. Dengesiz kalkınma modeli genellikle az gelişmiş ülkelerin başvurdukları yöntemlerden bir tanesidir. Dengesiz kalkınma, üretim için gerekli faktörlerin sınırlı olduğu ve optimal dağılım sağlayan bir modeldir. Perroux, kalkınmanın her yerde aynı düzeyde gerçekleşmeyeceğini ileri sürmektedir. Kalkınmanın belirli bir nokta seçilerek başlaması gerektiğini ve bu belirlenen merkezden farklı kanallar yoluyla diğer bölgelere gelişimin dağıtılmasını önermektedir. Kalkınmanın ortaya çıkmasında merkez bölge belirleyici konumundadır. Merkez bölge, büyük firma olabileceği gibi birçok küçük firmanın birleşmesiyle de olabilmektedir. Özellikle merkez bölgenin baskın firma olması, bu firmaya bağlı diğer sektörlerin yatırım ve kapasitelerini önemli ölçüde etkilemektedir. Baskın firma, kuvvetli yapısı ve teknolojik donanımı sayesinde piyasaların ihtiyaçlarına cevap verebilecek, ekonomideki konumu sayesinde, sektörü ve tüm ekonomiyi pozitif yönde etkileyebilecektir. Bu sayede kalkınma hareketi hız kazanacaktır. Ayrıca baskın firma, ölçek ekonomisinden faydalanarak üretim maliyetlerini azaltmakta ve üretim kalitesini artırmaktadır. Azalan maliyet ve artan kalite üretilen malların talebini artırmakta ve diğer sektörlerin üretimini teşvik etmektedir (Darwent, 1969: 6).

Kalkınma kutuplarının oluşması sayesinde, kalkınmanın başladığı bölgeler yayılma etkisi göstererek kalkınmanın diğer sektörlerle ve tüm ekonomiye yayılmasını sağlayacaktır. Böylece bölgeler arası eşitsizlik minimum düzeye inebilecektir.

1.7.3.2. Merkezi Yerler Teorisi

Merkezi yerler teorisi, merkezi şehirlerin rolünü ve şehrin yakın çevre şehirlerle olan ekonomik ilişkilerini anlamada bize katkı sağlamaktadır. Şehrin çevresi olan ekonomik ilişkilerini dikkate alan teori, coğrafi konum, şehrin büyüklüğü ve işlevi gibi başlıkları da açıklamaktadır. Arazinin kullanılabilirliği, taşıma ve girdi

maliyetleri varsayımından hareketle şehrin işlevi ve nüfusuna göre kademelenmesini öne sürmektedir. Ayrıca, kademeli kent sisteminin tanımını da yapmaktadır (Işık ve Dineri, 2018: 227).

Teoride yer alan şehir, çevre bölgelerle ile ilişkisi olan ve bu yerlere mal ve hizmet sağlayıcı konumundadır. Merkez şehirlerden alınan mal ve hizmetler, merkez şehire nakit para akışı sağlamakta, şehir ise çevre bölgelere çeşitli mal ve hizmetler sunmaktadır. Teori, bütün yerleşimleri merkezi yer olarak kabul etmemekte ve çevresine mal ve hizmet sağlayan yerleşimleri merkezi yer olarak kabul etmektedir. Merkezi yer teori 3 varsayımına dayanmaktadır (Akpınar, vd., 2011: 20):

- Merkez bölge homejen ve düzdür.
- Tüketiciler talep ettikleri mal ve hizmetleri kendilerine en yakın yerden almaktadır.
- Herhangi bir mal alımı için eşit bir satınalma gücü vardır.

Teorinin en önemli özelliklerinden bir tanesi, şehirde yürütülen piyasaya yönelik fonksiyonlar üzerine durmasıdır. Bu yüzden sınai girdiler, enerji kaynakları, işgücü ve hammadde analize dahil edilmemiştir (Işık ve Dineri, 2018: 227).

1930 yılında Walter Christaller tarafından çalışılan ve August Lösch tarafından geliştirilen merkezi yerler teorisi arasında farklar mevcuttur. Christaller, taşınmaz hizmetleri analizine dahil ederken, Lösch ise, taşınmaz hizmetlere ek olarak taşınabilir malları da analizine dahil etmiştir. Fakat Christaller ve Lösch analizlerinde yer alan mekân varsayımları, gerçek dünya ile ilişkilendirildiğinde çok basit kalmıştır. Bu analizleri daha gerçekçi kılmak için birçok çalışma gerçekleştirilmiştir (Kara, 2013: 38).

1.7.3.3. Yeni Sanayi Odakları Teorisi

Büyüme kutbu teorisini açıklarken ifade ettiğimiz gibi teori, ülkedeki ekonomik gelişmelerin tüm bölgelerde aynı anda gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir. Aynı zamanda teori, ekonomik gelişmenin potansiyeli en yüksek ve zengin kaynaklara sahip bölgede başlayacağını ve kaynakların yetersiz olduğu diğer bölgelerden de kaynakları kendi bünyesine çekerek gelişmesini hızlandıracağını öne sürmektedir. Hızlı gelişme gösteren bölgelerin yanında, merkez bölge ile ilişki

içerisinde olan ve bu ilişkiler ışığında yatırımlara dönüştürülebilecek sermayesi ve kalkınmayı başlatacak girişimci özelliği taşıyan elemanlarını kaybeden, ekonomik faaliyetler sonucu kendisini geliştiren bölge ile yapılan ticaret neticesinde çöken çevre bölgeler, daha da fakirleşecek ve bunun sonucunda bölgeler arası gelişme farkları daha da derinleşerek artacaktır. Merkez bölge ile ekonomik faaliyet içerisinde yer alan bölgelerin gelişmesi, merkez bölgenin gelişmesi ve zamanla bu bölgeden diğer bölgelere kalkınmanın yayılması ile mümkün olacağından dolayı çok uzun zamanlar alacaktır. Bu yüzden politika yapıcıları, kalkınmanın diğer bölgelere yayılma sürecini beklemeyerek geri kalmış bölgelerin kalkınması için yapay kalkınma kutbu oluşturmaktadır (Dinler, 2016: 450).

Yeni sanayi odakları olarak ifade edilen, küçük ve orta ölçekli işletmelerin yoğun olduğu, daha önceki dönemlerde önemli bir ekonomik faaliyetlerin olmadığı, daha az gelişme gösteren bölgelerde bulunan küçük ölçekli kentlerdeki ekonomik canlanma, yaklaşık olarak 20. Yüzyılın son döneminde ortaya çıkmıştır. Bu ekonomik canlanmanın temelinde yer alan etkiler arasında; küreselleşme, post-fordist üretim, yeni ekonomi ve neo-liberal politikalar vardır. Bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi için en önemli olgulardan bir tanesi sanayi odaklarıdır. 1970’li yıllarda yaşanan bunalımlar, sanayinin mekânsal dağılımını ve kalkınma politikaları önemli ölçüde etkileyerek değiştirmiştir. Bu değişim sonucunda yeni sanayi odakları oluşmuştur (Işık ve Dineri, 2018: 228).

Sanayi odakları teorisi ile ilgilenen bilim insanı Marshall’dır. Marshall’ın 1922 yılında yayımlanan “Ekonominin İlkeleri” adlı eserinde, endüstriyel bölgenin nasıl ortaya çıktığından, bu bölgelerin özelliklerinin neler olduğundan ve gelişimlerini nasıl sürdürdüğünden bahsetmiştir. Marshall, ilginin firma ve birey gibi ekonominin temel birimlerini oluşturan birimlerden endüstriyel bölge yerel üretim sistemlerine yönlendirilmesinde etkili olmuştur (Akpınar, vd., 2011: 22).

1.8. Türkiye’de Bölgesel Ekonomik Politikaların Gelişimi

Türkiye’de bölgesel sorunları gidermek için tarihsel süreç içerisinde çeşitli politikalar uygulanmıştır. Türkiye’de ekonomik politikaların gelişimini 3’e ayırabiliriz. Bunlardan ilki, cumhuriyetin ilk yıllarından 1960’lı yıllara kadar olan

dönem, ikincisi; 1960-1980 yılları arası dönem ve son olarak üçüncüsü; 1980’li yıllardan günümüze kadar gelen dönemdir. Bu bölümde, üç dönem içerisinde uygulanan politika ve kalkınma planlarından bahsedilecektir.

1.8.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1960’lı Yıllara Kadar İzlenen Bölgesel Ekonomik Politikalar

Cumhuriyet sonrası bölgesel kalkınma politikalarını iki döneme ayırarak açıklamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Birinci dönem (1923-1960) yıllarını kapsarken, ikinci dönem ise; planlı kalkınma döneminin başladığı 1960 yılından günümüze kadar devam etmektedir. Birinci dönemi kendi içerisinde de ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, devletçilik anlayışının hâkim olduğu 1923-1950 yılları arası dönem, ikinci ise; liberal devlet anlayışının benimsendiği 1950-1960 yılları arası dönemdir.

1923-1950 Devletçilik Dönemi: Bu dönem ağır bir savaştan çıkan ve bu savaşın oluşturduğu etkileri ortadan kaldırmaya çalışan bir ülkenin kalkınma dönemini temsil etmektedir. Türkiye, siyasi bağımsızlık için her ne kadar mücadele etmiş olsa da, siyasi bağımsızlığın kazanılmasının bir yolunda ekonomik bağımsızlıktan geçtiğinin farkındaydı. Bu yüzden Cumhuriyet ilan edilmeden önce İzmir İktisat Kongresi gerçekleştirilmiştir. 17 Şubat-4 Mart tarihinde gerçekleştirilen kongrede, sanayileşmenin üzerine durulmuştur. Ayrıca kongrede, yerli üretimin desteklenmesi kararı alınmış ve bu kararın uygulanması için özel sektörlerin destekleneceği ve kredi imkânlarının sağlanacağı bildirilmiştir. Cumhuriyet ilan edildikten sonra kongrede alınan kararlar uygulanmaya başlanmış fakat 1929 yılında başlayan Büyük Buhran, Türkiye’nin politikalarının değişmesine neden olmuştur. 1930’lı yıllardan itibaren devletçilik anlayışı ön plana çıkmıştır. Dönemin mevcut ekonomik ve sosyal koşulları bölgesel kalkınma politikaları üzerine yoğunlaşmayı engellemiştir. Bu yüzden 1923-1960 yılları arası dönemde bölgesel kalkınma politikalarına pek rastlanamamaktadır (Bozdoğan, 2014: 191). Fakat yine de bazı politikalar uygulanmıştır. Bu politikalar şu şekildedir:

- Ankara'nın Başkent İlan Edilmesi: Sanayinin yoğun olduğu Marmara ve Batı bölgelere göç hareketini yavaşlatmıştır. Böylece nüfus diğer bölgelere yayılmıştır.
- İktisadi Devlet Teşekkülleri: Marmara, yoğun sanayinin olduğu bölgedir. Sanayinin diğer bölgelere yayılması için iktisadi devlet teşekküllerinin tüm yurda yayılması için çalışmalar yürütülmüştür.
- Demiryolunun Millileştirilmesi: Demiryolu ağının genişletilmesi ile hedeflenen amaç, sanayinin diğer bölgelere daha ulaşılabilir kılmaktır.
- Sanayi ve Maadin Bankasının Kurulması (1925): Sanayi ve maden üretiminin geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır.
- Sanayi ve Teşvik Kanununun Çıkarılması (1927): Ülke ekonomisinin gelişimine katkıda bulunmaktadır.

1950-1960 Liberal Dönem: Türkiye 1950 yılında hükümet değişikliğine gitmiş ve Demokrat Parti iktidara geçmiştir. Demokrat Parti'nin iktidara geçmesi ile birlikte Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye, bu dönemde NATO üyeliği, Marshall Planı ve Kore Savaşı gibi gelişmeler sonucunda Amerika Birleşik Devleti gibi birçok Batı ülkeleri ile siyasi ilişkilerini geliştirmiştir. Bu gelişmeler, Türkiye'nin dışa açık politika izlemesine neden olmuştur. Cumhuriyetin ilanından 1930'lu yıllara kadar uygulanmak istenen sanayileşme, özel girişimcilerin desteklenmesi ve özelleştirme gibi politikalar tekrar gündeme gelmiştir. Mevcut hükümet, iç pazarı ve tarıma dayalı tüketim malları sanayini geliştirmek için altyapı yatırımlarına öncelik vermiştir. Özel sermayeyi teşvik eden hükümet politikaları, İktisadi Devlet teşekküllerini özelleştirme kararı almış fakat bu kararı gerçekleştirilmemiş aksine yeni teşekküller kurmuştur. Uygulanan bu politikalar sayesinde Türkiye, 1953 yılına kadar hızlı bir büyüme trendi yakalamıştır. Fakat daha sonra tarım ürünlerinin üretiminde yaşanan bazı sorunlar, büyüme trendini yavaşlatmış hatta ekonomin daralmasına neden olmuştur (Akyıldız ve Eroğlu, 2004: 51).

1950-1960 yılları arasında bölgesel kalkınma farklarını azaltıcı politikalar pek fazla görülmemektedir. Ayrıca özelleştirme ve sanayileşme politikalarının bölgesel farkları azaltacağına beklentisinin aksine gerçekleşmiş ve gelişmişlik farkları daha da artmıştır. Özel sektörlerin yatırımları diğer bölgelere göre daha gelişmiş olan

Marmara, İstanbul ve Ege bölgelerinde yoğunluk göstermiştir. Kamu yatırımlarının bölgesel kalkınmaya olumlu etkisinin olacağı beklentisi de arzu edilen düzeyde gerçekleşmemiştir. 1950-1960 yılları arasındaki dönemde bölgesel kalkınmaya yönelik en önemli gelişme, 1958 yılında İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulması olmuştur. 1950-1960 yılları arasında bölgesel kalkınma açısından genel değerlendirme yapacak olursak; özel sektör yatırımların gelişmiş bölgelerde yoğunlaşmasıyla bölgesel farklar daha da artmış ve mevcut hükümetin geri kalmış bölgeler için yeterli düzeyde politika uygulamamıştır (Hamamcı, 2021: 52).

1.8.2. 1960-1980 Yılları Arası Planlı Ekonomi Döneminde Uygulanan Bölgesel Ekonomik Politikalar

1960 yılından sonra yaşanan siyasal ve ekonomik etkilerden dolayı Türkiye, kalkınma politikalarında değişime giderek planlı döneme geçmiştir. Bu geçişin etkileri, Cumhuriyet'in ilanından, 1960'lara kadar uygulanan plansız dönem kalkınma politikalarından farklı olmuştur. Bu bölümde 1960-1980 yılları arası uygulanan birinci, ikinci ve son olarak üçüncü beş yıllık kalkınma planlarından bahsedilecektir.

1.8.2.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Bölgesel kalkınma ve planlama başlığı altından 1963-1967 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda temel ilke ve yöntemler belirtilmiştir. Temel ilkeler arasında; kalkınma politikalarının bölgesel dengesizliği azaltıcı yönde olması, köyden kente göçü engelleyerek şehir nüfusunun bölgenin taşıyabileceği kapasiteyi aşmaması, kamu hizmetlerinin dengeli ve eşit dağıtılması ve kaynak kullanımının atıl olmayacak şekilde kullanılması yer almaktadır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın temel hedefleri ise (Özaslan ve Ünlü, 2015: 70):

- Beşeri sermayeyi daha güçlü hale getirmek,
- İstihdamı artırmak,
- Ödemeler dengesindeki açığı azaltmak,
- Nüfusun, bölgenin kaynaklarına paralel dağıtılması ve bu sayede de gelir dağılımını sağlamak,
- Yatırımların tüm bölgeye orantılı bir şekilde dağıtılmasını sağlamak,

- İktisadi ve sosyal yönden üretkenliği yüksek bölgelerde kaynakların tahsisini sağlayarak verimliliği artırmak,
- Bölgeler arasındaki dengesizliğin önüne geçmek ve bölgenin kalkınmasını sağlamak yer almaktadır.

Kalkınma planında temel önceliklerinden en önemlileri arasında sanayileşmek yer almaktadır. Bu doğrultuda sanayileşmeyi destekleme adımları tespit edilmiştir. Bu adımlar; sanayileşmenin bölgeler arası dengesizliği azaltacak özendirme önemlerinin getirilmesi, üretimi teşvik etmek için düşük faizli kredilerin sağlanması, sanayi üretimi için gerekli olan hammaddelerden alınan gümrük vergilerinin azaltılması, sanayi ürünlerinin ihracatında uluslararası alanda rekabet edilebilir düzeyde üretim yapmak için hammadde fiyatlarını uygun hale getirilmesi yer almaktadır. Ayrıca yerel halkın yatırım yapabilmesi için kolaylaştırmalar sağlanır iken, özel sektör için herhangi bir adım atılmamıştır.

1963-1967 Yılları Arası Faaliyete Geçirilen Projeler (Taştekin, 2018: 70):

- Doğu Marmara Planlama Projesi
- Zonguldak Projesi
- Antalya Projesi
- Çukurova Projesi

Tablo 5: Bölgelere Göre Geceleme Konaklama İstatistikleri (1961)

Bölge Adı	Otel Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Toplam Konaklama
Ege	34	1.214	2.068	331.605
Marmara	114	3.545	6.886	526.506
Antalya	7	193	408	33.425
Doğu Karadeniz	5	178	265	26.000
İç Anadolu	76	3.115	4.947	499.471
Çukurova-Hatay	22	644	1.111	121.415
Toplam	258	8.889	15.685	1.538.422

Kaynak: DPT, 1963-1967: 426

Tablo 5'te Türkiye'nin 1961 yılına ait bazı bölgelerin konaklama istatistikleri gösterilmiştir. Tabloda, otel, oda ve yatak sayıları incelendiğinde en çok konaklama Marmara, en az konaklama ise Doğu Karadeniz bölgesinde görülmektedir.

Tablo 6: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1963-1967) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye’nin Payı
1963	89,999	198,8	0,22
1964	104,506	229,3	0,22
1965	112,729	361,8	0,32
1966	119,797	440,5	0,37
1967	129,529	574,8	0,44

Kaynak: Ünlüönen, vd., 2015: 265

Tablo 6’da Türkiye’ye gelen yabancılar bakımından Türkiye’nin Dünya Turizmdeki yeri gösterilmektedir. 1963-1967 yılları arası dünyada ve Türkiye’de turizme katılanların verileri yer almaktadır. 1963-1967 yılları arasında Türkiye’ye gelen yabancı turistlerin sayısı her geçen yıl artış göstermiştir.

Tablo 7: Türkiye Turizm Yatırımları Harcamaları (1963-1967) (Milyon TL)

Yatırım Alanları	1963	1964	1965	1966	1967	Toplam
Oteller	73,0	67,5	73,0	78,5	88,5	380,5
Moteller	6,0	6,2	9,0	10,5	13,5	45,2
Pansiyonlar	0,8	1,0	1,5	2,0	2,3	7,6
Hediyelik Eşya	2,5	3,0	3,0	3,0	3,5	15,0
Tatil Köyleri ve Kamplar	9,0	13,0	17,5	16,0	19,0	74,5
Turistik Değerler	23,9	24,8	25,8	26,3	23,3	124,1
Sağlık Turizmi	11,1	11,1	11,1	11,1	11,1	55,5
Yiyecek-İçecek, Eğlence	5,6	7,3	9,2	11,3	13,0	46,4
Plajlar	1,6	1,8	2,1	2,4	2,9	10,8
Avcılık	0,5	0,5	-	-	-	1,0
Eğitim	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	22,5
Yenileme	7,0	7,5	8,0	10,0	11,4	43,9
Toplam	145,5	148,2	164,7	175,6	193,0	827,0

Kaynak: DPT, 1963-1967: 427

Tablo 7’de 1963-1967 yılları arası Türkiye’nin turizm ile doğrudan bağlantılı olduğu alanlar ve bu alanlara yapılan yatırımların verileri gösterilmektedir. Tablo XX’te görüldüğü üzere en çok yatırım otellere, en az yatırım ise Turizm türlerinden olan avcılık alanına yapılmıştır.

1.8.2.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Periyodunda öncelikli alanların başında sanayileşme yer almaktadır. Sanayi sektörünün güçlenmesi için hem ihraç hem de ithal ikame ürünlerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Yapılan plan doğrultusunda, sanayi üretiminde artış ve bu duruma paralel olarak, sanayi sektörünün Gayri Safi Milli Hasıla’daki payının artışı öngörülmüştür. Sanayi sektörünün gelişimini sağlamak için belirlenen hedefler şu şekildedir (İncekara ve Savrul, 2011: 96):

- Sanayi sektöründe verimliliği artırmak,
- Ucuz hammadde girdisinin sağlanması,
- Sektörde faaliyet gösteren işletmelere düşük faizli kredi imkânı sağlamak,
- Sanayi merkezlerinin bölgelere dengeli dağılımını sağlamak,
- Küçük ve büyük işletmelerin birbirleriyle koordineli bir şekilde çalışacak zemini hazırlamak yer almaktadır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın temel hedefi, sanayi sektörünün gelişimini sağlayarak ülke ekonomisinin büyümesini gerçekleştirmektedir. Temel hedefin dışında yer alan diğer hedefler ise; fiyat istikrarı sağlamak, tarım sektöründe kapasite kullanım oranının üzerinde çalışan istihdamı diğer sektörlerle aktarmak, üretimde dışa bağımlılığı azaltmak ve ödemeler dengesindeki açığı kapatmaktır. Birinci ve İkinci Kalkınma Planları incelendiğinde hedef ve bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik araç ve politikalar paralellik göstermektedir. Birinci planda da olduğu gibi kalkınma planını gerçekleştirmek için düşük faizli kredi, vergi indirimleri, ithal hammadde ürünlerinde gümrük vergisi indirimleri, özel sektörü teşvik politikaları gibi benzer araçlar kullanılmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmek için kentleşme hızı, gelişmek için potansiyeli olan fakat bir türlü o atılımı gerçekleştirmeyen bölgelerin belirlenmesi, yatırımların bu bölgelere yönlendirilmesi önemle vurgulanmıştır. Ayrıca planda, kentleşme sorunları üzerine de durulmuş ve bu doğrultuda şehirleşme planı hazırlanmıştır (Hamamcı, 2021: 56).

Tablo 8: Turizm Sektörü Yatırımlarının Bölgesel Dağılımı (1969-1972) (Milyon TL)

Bölge Adı	1969	1970	1971	1972	Toplam
Ege	47,0	135,0	204,0	232,0	618,0
Marmara	75,0	100,0	75,0	150,0	400,0
Akdeniz	170,0	170,0	160,0	200,0	700,0
Doğu Karadeniz	10,0	10,0	10,0	10,0	40,0
İç Anadolu	20,0	15,0	15,0	20,0	70,0
Doğu Anadolu	7,0	7,0	7,0	7,0	28,0
Gaziantep-Diyarbakır	7,0	7,0	7,0	7,0	28,0
Toplam	336,0	444,0	478,0	626,0	1.884,0

Kaynak: DPT, 1968-1972: 601

Tablo 8’de Türkiye’nin 1969-1972 yılları arasında turizm sektörü yatırımlarının bölgesel dağılımı gösterilmiştir. 4 yıllık dönem incelendiğinde en çok turizm şehrine sahip illeri kapsayan Akdeniz bölgesine yatırım yapılmıştır. Ayrıca 1969 yılından itibaren tüm bölgelere yapılan yıllık yatırım miktarı her geçen yıl artarak devam etmiştir.

Tablo 9: Türkiye Turizm Yatırımları Harcamaları (1968-1972) (Milyon TL)

Yatırım Alanları	1968	1969	1970	1971	1972	Toplam
Tesis	540,0	220,0	310,0	340,0	460,0	1.870,0
Restoran	100,0	40,0	58,0	62,0	90,0	350,0
Eğlence-Rekreasyon Tesisleri	25,0	25,0	25,0	25,0	25,0	125,0
Sağlık Turizmi	15,0	15,0	15,0	15,0	15,0	75,0
Tarihi ve Arkeolojik Değerler	36,0	36,0	36,0	36,0	36,0	180,0
Eğitim	20,0	14,0	15,0	17,0	18,0	84,0
Tanıtım	6,0	9,0	12,0	16,0	20,0	63,0
Alt yapı ve Mahalli Hizmetler	200,0	200,0	200,0	200,0	200,0	1.000,0
Turizm ile İlgili Ticaret Hizmetleri	11,0	13,0	20,0	25,0	30,0	99,0
Toplam	953,0	572,0	691,0	736,0	894,0	3.846,0

Kaynak: DPT, 1963-1967: 427

Tablo 9’da 1968-1972 yılları arası Türkiye turizm yatırım harcamaları verileri gösterilmektedir. Tablo 9’da görüldüğü üzere en çok yatırım için harcanan bütçe tesis alanları için yapılmış iken, en az yatırım ise, turizm tanıtım giderlerine yapılmıştır.

Tablo 10: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1968-1972) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye’nin Payı
1968	130,899	603,0	0,46
1969	143,140	694,2	0,50
1970	159,690	724,8	0,45
1971	172,239	926,0	0,54
1972	181,851	1,035,0	0,57

Kaynak: Ünlüönen, vd., 2015: 265

Tablo 10’da Türkiye’ye gelen yabancılar bakımından Türkiye’nin Dünya Turizmdeki yeri gösterilmektedir. 1968-1972 yılları arası dünyada ve Türkiye’de turizme katılanların verileri yer almaktadır. 1968-1972 yılları arasında Türkiye’ye gelen yabancı turistlerin sayısı her geçen yıl artış göstermiştir.

Tablo 11: Türkiye Turizm Gelir-Gider Tablosu (1968-1972) (Milyon Dolar)

Yıllar	Gelir	Gider	Gelir-Gider Farkı
1968	45,0	45,0	0,0
1969	55,0	50,0	5,0
1970	77,0	55,0	22,0
1971	110,0	60,0	50,0
1972	135,0	65,0	70,0

Kaynak: DPT, 1968-1972: 600

Tablo 11’de Türkiye’nin 1968-1972 yılları arasında turizm gelir-gider tablosu yer almaktadır. tablodaki veriler incelendiğinde, turizm gelirleri beş yıllık periyotta 1968 yılı hariç her zaman turizm giderlerinden fazla olmuştur.

1.8.2.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

1960-1980’li yılları kapsayan Liberal dönemin son kalkınma planı Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planıdır. Türkiye, Avrupa Birliği üyelik sürecini dikkate alarak 1990’larda oluşturacağı pazar için 22 yıllık hedeflerini belirlemiştir. Plan doğrultusunda 22 yıllık dönem içerisinde kişi başına düşen gelirin artacağı öngörülmüştür. Hem birinci hem de ikinci kalkınma planında da olduğu gibi sanayi sektörünün öncü sektörlerin başında olacağı belirlenmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda “Kalkınmada Öncelikli Yörelere” kavramı ön plana çıkmıştır. Birinci ve ikinci plandan farklı olarak kalkınmada öncelikli yörelere kavramının plana dâhil olmasının sebebi, kısa vadede bölgeler arası dengesizliği azaltmanın mümkün olmayışının anlaşılmasıdır. Plan doğrultusunda öncelikli iller tespit edilmiştir. Belirlenen bu illere mevcut potansiyeline göre destekler sağlanması kararı alınmıştır. Planların tam olarak gerçekleşmesi için de yerel yönetimlerden destek talep edilmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın Kalkınma Öncelikli Yörelere politikasının ilke ve tedbirleri aşağıdaki gibidir (Çelikkaya, vd., 2018: 25):

- Yörelere doğal ve beşeri potansiyelleri tespit edilecek, belirlenen kriterlere göre gelişme gösteren iller yıllık programda yayınlanacaktır.
- Kalkınmada öncelikli yörelere, kademeli programlara bağlı olarak kalkındırılacaktır.
- Sanayi sektörünün kalkınmada öncelikli yörelere götürülmesi için çalışmalar yürütülecektir.
- Plan ve politikaların kalkınmada öncelikli yörelere kalkınması için yeterli olmaması durumunda yeni plan ve politikalar programa dâhil edilecektir.

Tablo 12: Türkiye Belgeli Tesis Sayısı (1971)

Tür	Sınıf	Adet	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Oteller	Lüks	7	1.564	2.632
	1. Sınıf	9	1.008	1.865
	2. Sınıf	27	2.208	4.002
	3. Sınıf	63	3.145	5.504
	4. Sınıf	92	3425	6.062
Moteller	1. Sınıf	25	1.230	2.371
	2. Sınıf	37	1.325	2.732
	Diğer	8	428	838
Pansiyonlar	1. Sınıf	7	-	286
	2. Sınıf	14	241	455
	3. Sınıf	13	160	358
Tatil Köyleri	A. Sınıf	3	1.144	2.248
	B. Sınıf	2	180	436
Objeler	-	6	232	518
Kamplar	2. Sınıf	4	106	272
	3. Sınıf	10	110	224
Özel	-	1	209	432
Toplam	-	331	16.851	31.235

Kaynak: DPT, 1972-1977: 616

Tablo 12’de 1971 yılı Türkiye, belgeli sınıflarına göre tesis, oda ve yatak sayıları gösterilmektedir. Tablo 12’de Türkiye’de faaliyet gösteren tesislerin büyük çoğunluğu otellerden oluşmaktadır.

Tablo 13: Türkiye Turizm Gelir ve Giderleri (1972-1977)

Yıllar	Gelen Turist	Giden Turist	Turizm Gelirleri (000 Dolar)	Turizm Giderleri (000 Dolar)	Gelen Turist Ortalama Harcama (Dolar)	Giden Turist Ortalama Harcama (Dolar)
1972	953,419	802,635	103,725	59,333	84,2	57,2
1973	1.138,206	943,741	171,479	93,005	128,1	98,5
1974	1.100,298	1.186,228	193,684	151,997	174,4	128,1
1975	1.540,904	1.397,425	200,861	154,954	130,3	110,8
1976	1.675,846	1.412,391	180,456	207,893	107,6	147,2
1977	1.661.416	1.545,800	204,877	268,528	123,3	173,7

Kaynak: DPT, 1979-1983: 430

Tablo 13’te 1973-1977 yılları arası Türkiye’ye gelen ve giden ziyaretçiler ve bu ziyaretçilerin yapmış oldukları harcamalar sonucunda elde edilen gelir ve giderler gösterilmiştir. Tabloda, 5 yıllık dönem içerisinde gelen ve giden ziyaretçi açısından değerlendirdiğimizde turizm faaliyetlerine olan ilginin her geçen yıl arttığı görülmektedir. Ayrıca hem gelen turist sayısında hem de gelen turistlerin ortalama harcamalarında görülen artış turizm gelirlerinin artışına yol açmıştır.

Tablo 14: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1973-1977) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye’nin Payı
1973	190,622	1,341,5	0,70
1974	197,117	1,110,3	0,56
1975	214,357	1,540,0	0,72
1976	220,719	1,675,8	0,76
1977	239,122	1,661,4	0,69

Kaynak: Ünlüöner, vd., 2015: 265

Tablo 14’te Türkiye’ye gelen yabancılar bakımından Türkiye’nin Dünya Turizmdeki yeri gösterilmektedir. 1973-1977 yılları arası dünyada ve Türkiye’de turizme katılanların verileri yer almaktadır. 1974 yılı hariç yılları arasında Türkiye’ye gelen yabancı turistlerin sayısı her geçen yıl artış göstermiştir.

1.8.3. 1980’li Yıllardan İtibaren Uygulanan Bölgesel Ekonomik Politikalar

Türkiye ekonomisinin, 1960-1970’li yıllarda uygulanan iktisat politikaları ile 1980’li yıllarda uygulanan plan ve programlarında bazı farklılık vardır. 1960-1970’li yıllarda devletin aktif rolü ve ithal ikameci politikalar ön plandayken, 1980’li yıllardan sonra serbest piyasa ekonomisi ve ihracata dayalı sanayileşme politikaları ön plana çıkmıştır. Bu planların gerçekleşmesinde devletin plan ve programlardaki rolünün azaltılma düşüncesi hâkim olmuştur. Bu bölümde 1980 yılından itibaren günümüze kadar Türkiye’nin bölgesel kalkınma plan ve politikalarından bahsedilecektir.

1.8.3.1. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Yerleşme sorununun, bölgesel gelişmişlik farklarının oluşmasına neden olduğu anlayışının benimsenmesiyle birlikte kalkınma planında, mekân olgu kavramı ön plana çıkmıştır. Ekonominin bütünleşmesi, hem mal ve hizmet akımlarının yoğunluğuna hem de sektörler ve bölgeler arası ilişki bağının gücüne bağlıdır. Bu yüzden, birbirleri ile ilişkili ve aralarında ekonomik ve toplumsal iş bölümü olan mekân örgütlenmesi sisteminin gerekliliği planın temel konu başlıklarından bir tanesi olmuştur. Mekân örgütlenmesi için kurumsal altyapının oluşturulması kararlaştırılmıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda olduğu gibi sanayi ve altyapının tüm bölgelere dengeli dağılımı için geliştirilen politika ve planlar yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca, Kalkınmada Öncelikli Yörelere politikası dördüncü kalkınma planında da devam ettirilmiştir. Bu doğrultuda Doğu ve Güneydoğu’nun geliştirilmesi için planlama

yapılmış ve Güney Doğu Anadolu Projesi'nin uygulanacağı ifade edilmiştir. Dördüncü Kalkınma Planı hedef ve önlemler (Sarıca, 2001: 158):

- Kalkınmada Öncelikli Yörelere politikaları kapsamında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine ilişkin sorunların bir bölgesel gelişme anlayışı çerçevesinde ele alınmasının bir itici güç olacağı,
- Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde tarımsal faaliyetlerde toplumsal yararın istenilen ölçekte sağlanması ve toplumsal yapıda gerekli değişikliklerin gerçekleştirilmesi için, insan-toprak ilişkisinin düzenlenmesi amacıyla, kamu arazisinin kullanımına ilişkin yasalarda değişiklik yapılması,
- Hayvancılığın geliştirilmesi,
- Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin birbirleri ve ülkenin öteki bölgeleriyle bütünleşme düzeylerini artırmak için, bölgesel merkezler arası ulaşım zamanını azaltıcı bir ulaşım ağının oluşturulması ve mevcut yol bağlantılarının iyileştirilmesi gereği,
- Aşağı Fırat Projesinin Güneydoğu Anadolu bölgesi için çok amaçlı bir gelişme projesi olarak geliştirilip hızlandırılması,
- Kamu üretken yatırımlardan geri kalmış yörelere düşen payın normalden yüzde 10 daha yüksek tutulması,
- Sanayinin Kalkınmada Öncelikli Yörelere götürülmesine ağırlık verilmesi ve geri kalmış yörelerde zorunlu görülen bazı yatırımların yapılması,
- Özel girişimin kuruluş ve işletme aşamasındaki sorunlarının çözümü için Kalkınmada Öncelikli Yörelere Destekleme Fonu kullanılması ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki maden potansiyelinin daha etkin şekilde değerlendirilmesini ve gerekli çalışmaların yapılması, planda yer alan politika tedbirleri ve hedefler arasındadır.

Tablo 15: Türkiye Turizm Gelir ve Gider Hedefleri (1977-1983)

Yıllar	Gelen Turist	Giden Turist	Turizm Gelirleri (000 Dolar)	Turizm Giderleri (000 Dolar)	- Net + (000 Dolar)
1977	1.661,416	1.545,800	204,877	268,528	- 63,651
1978	1.190,600	1.592,200	248,400	183,100	+ 65,300
1979	2.178,100	1.640,000	315,800	188,600	+ 127,200
1980	2.461,300	1.708,800	369,200	196,500	+ 172,700
1981	2.756,600	1.780,600	454,800	204,800	+ 250,000
1982	3.087,700	1.860,700	586,650	214,000	+ 372,650
1983	3.458,300	1.944,500	691,600	223,600	+ 468,000
Toplam	13.942,000	8.934,600	2.418,050	1.027,500	+ 1.390,530

Kaynak: DPT, 1979-1983: 431

Tablo 15'te Türkiye'nin uygulanacak turizm politikaları sonrasında 1979-1983 yılları arası turizmden elde edeceği gelir hedefi yıllar itibariyle gösterilmiştir. Beklentiler doğrultusunda Türkiye, her yıl turist sayısının artışına paralel olarak turizm gelirlerinde artış beklemektedir.

Tablo 16: Dünya ve Türkiye'de Turist Sayısı ve Türkiye'nin Turizmdeki Payı (1979-1983) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye'nin Payı
1978	257,366	1,664,2	0,64
1979	273,990	1,523,7	0,56
1980	284,841	1,288,1	0,45
1981	288,849	1,405,3	0,49
1982	286,780	1,391,7	0,49
1983	284,780	1,625,1	0,57

Kaynak: Ünlüönen, vd., 2015: 265

Tablo 16'da Türkiye'ye gelen yabancılar bakımından Türkiye'nin Dünya Turizmdeki yeri gösterilmektedir. 1978-1983 yılları arası dünyada ve Türkiye'de turizme katılanların verileri yer almaktadır. Tabloda gösterildiği üzere Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayıları dönemin siyasi sorunlarından kaynaklı turist sayısında azalış olduğunu göstermektedir.

1.8.3.2. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

İhracata dayalı büyüme modeline göre oluşturulan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı politikaları arasında; ihracatı artırmak için sektörlerin teşvik edilmesi, dış rekabetin artırılması, ülkeye döviz girişinin sağlanması için yabancı sermayenin çekilmesi yer almaktadır. Bu hedefleri gerçekleştirmek için oluşturulan plan, üretimin atıl kapasitede çalışmasını engelleyecek ve dünya ticaretinin kurallarını ve dış rekabet koşullarını dikkate alacak şekilde oluşturulmuştur. Kalkınma planında bölge

planlaması benimsenmiş ve Kalkınma Öncelikli Yörelere uygulaması diğer planlarda olduğu gibi devam ettirilmiştir. Bölgesel planlama anlayışına göre; bölgelerin gelişme taleplerinin belirlenmesi ve bu doğrultuda desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Bölgesel farkların azaltılması için tarıma uygun olan alanların sanayi sektörü için ayrılmamasına dikkat edilmiş, gelişmemiş bölgelerde yatırımları teşvik etmek için diğer planlarda olduğu gibi düşük faizli kredi imkânı sağlanması kararı alınmıştır. Kalkınma Öncelikli Yörelere politikası çerçevesinde, Beşinci Kalkınma Planı'nda da kalkınması için öncelikli bölgelerden olan Doğu ve Güneydoğu gibi bölgelerin kalkındırılması amaçlanmıştır. Beşinci Kalkınma Planı Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlkeleri (Göymen, 2005: 3-4):

- Kalkınmada Öncelikli Yörelere projesinde yer alan sanayiler, bölgelerin mevcut potansiyelini harekete geçirerek, bölgelerin kalkınmasına katkı sağlayacaktır. Yatırımlar ve altyapı yatırımlarının koordineli bir şekilde planlaması sağlanacak,
- Büyük ölçekli yatırımların yanı sıra küçük ve orta ölçekli yatırımlar da desteklenerek kalkınmanın hız kazanması sağlanacak,
- Kamu yatırımları projesinde yer alan kamu personellerinin konaklanması, diğer kamu personellerine göre maaşlarında iyileştirmeler yapılarak, plan ve programlarda özverili çalışmaları sağlanacak,
- Doğu ve Güneydoğu projelerinde, taşıma maliyetine duyarlı mal üreten işletmelerin kurulması için teşvikler sağlanacaktır.

Tablo 17: Türkiye Turizm Gelir ve Giderleri (1984-1989)

Yıllar	Gelen Turist	Giden Turist	Turizm Gelirleri (000 Dolar)	Turizm Giderleri (000 Dolar)	Gelen Turist Ortalama Harcama (Dolar)	Giden Turist Ortalama Harcama (Dolar)
1984	1.800,000	2.100,000	452,400	142,400	251,3	67,8
1985	2.000,000	2.150,000	510,000	166,300	255,0	77,3
1986	2.200,000	2.250,000	579,200	197,100	263,3	87,6
1987	2.400,000	2.350,000	661,600	235,000	275,7	100,0
1988	2.700,000	2.450,000	759,400	281,400	281,3	114,9
1989	3.000,000	2.500,000	878,000	338,000	292,7	135,2

Kaynak: DPT, 1984-1989: 121

Tablo 17’de, 1984-1989 yılları arası Türkiye’ye gelen ve giden ziyaretçiler ve bu ziyaretçilerin yapmış oldukları harcamalar sonucunda elde edilen gelir ve giderler gösterilmiştir. Tablodaki verilere göre Türkiye’nin turizmde elde ettiği gelir yıllar itibariyle artarak devam etmiştir.

Tablo 18: Amaçlarına Göre Türkiye’ye Gelen Ziyaretçiler (1978-1989)

Yıllar	Turistler	Günöbirlikçiler	Diğerleri	Toplam
1978	1.167,856	394,114	82,210	1.644,177
1983	1.138,255	405,589	81,255	1.625,099
1984	1.298,250	411,750	90,000	1.800,000
1989	2.163,750	686,250	150,000	3.000,000

Kaynak: DPT, 1984-1989: 121

Tablo 18’de, Türkiye’ye amaçlarına göre gelen ziyaretçilerin verileri yer almaktadır. Tablodaki verilere göre, Türkiye’ye gelen ziyaretçilerin genel amacı turistik faaliyete katılmak olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 19: Amaçlarına Göre Türkiye’den Giden Ziyaretçiler (1978-1989)

Yıllar	Turistler	Hac	Çalışma	Diğerleri	Toplam
1978	644,412	47,680	645,150	161,103	1.498,345
1983	1.021,892	35,797	685,000	255,473	1.998,162
1984	1.088,000	40,000	700,000	272,000	2.100,000
1989	1.200,000	50,000	950,000	300,000	2.500,000

Kaynak: DPT, 1984-1989: 121

Tablo 19’da amaçlarına göre Türkiye’de amaçlarına göre giden ziyaretçilerin verileri yer almaktadır. Tablodaki verilere göre, Türkiye’ye gelen ziyaretçilerin ortak amacında olduğu gibi giden ziyaretçilerin ortak amacı da aynıdır. Yani, giden ziyaretçilerin büyük bir çoğunluğu turistik faaliyete katılmak için Türkiye’den ayrılmaktadır.

Tablo 20: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1984-1989) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye’nin Payı
1984	311,167	2,177,1	0,68
1985	325,725	2,614,9	0,80
1986	332,924	2,391,1	0,72
1987	358,659	2,855,5	0,80
1988	390,000	4,172,7	1,07
1989	426,000	4,459,0	1,04

Kaynak: Ünlönen, vd., 2015: 265

Tablo 20’de, Türkiye’ye gelen yabancılar bakımından Türkiye’nin Dünya Turizmdeki yeri gösterilmektedir. 1984-1989 yılları arası dünyada ve Türkiye’de

turizme katılanların verileri yer almaktadır. Önceki yılların tersine Türkiye'nin Turizm sektöründeki payı giderek artmıştır.

1.8.3.3. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda daha önceki planlarda da olduğu gibi Kalkınma Öncelikli Yörelere politikası aynı şekilde sürdürülmüştür. Bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesi için yatırımlara, şehirleşmeye ve sanayileşmeye yönelik problemlerin giderilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar doğrultusunda, nüfus çeken cazibe merkezlerinin yerine yerleşim yerlerinin nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olması planlanmıştır. Diğer bir ifadeyle bölgesel planlama anlayışı yerine bölgesel gelişmeye daha çok önem verilmiştir. Güneydoğu Anadolu Projesi, kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlaması açısından birçok sektörü bünyesi içerisine alan bütünleşik kalkınma projesidir. Bu projenin temel amaçları arasında: istihdamı artırmak, yaşam standartlarını yükseltmek, yoksulluğu azaltmak ve bu amaçlara paralel olarak toplumsal refahı sağlamak yer almaktadır. Güney Doğu Anadolu Master Planı Öngörülleri (Akyol, 2016: 53):

- Yerleşim planını doğal yapıyı zarar vermeyecek ve gelişime katkı sağlayacak şekilde planlamak,
- Bölgenin doğal zenginliklerini ve tarihi yapısını sürdürülebilir kılmak,
- Yerleşim yerlerinin gelişme planlarının hazırlanması ve hukuki alt yapının planlar doğrultusunda düzenlenmesi,
- Bölgeyi hem ekonomik hem de toplumsal olarak çekim merkezi haline getirmek,
- Bölge sınırları içerisinde yer alan üniversitelerin kalkınma projelerine dahil edilmesini sağlamak,
- Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınması için işletmelerin verimliliğini artırmak,
- Sınır bölgelerde ticaret ağını geliştirmektir.

Tablo 21: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1990-1994) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye’nin Payı
1990	458,000	5,389,0	1,17
1991	463,000	5,517,9	1,20
1992	502,000	7,076,1	1,40
1993	518,000	6,500,6	1,17
1994	550,000	6,670,6	1,20

Kaynak: Ünlüöner, vd., 2015: 265

Tablo 21’de, Türkiye’ye gelen yabancılar bakımından Türkiye’nin Dünya Turizmdeki yeri gösterilmektedir. 1990-1994 yılları arası dünyada ve Türkiye’de turizme katılanların verileri yer almaktadır. Tabloda yer alan bilgilere göre, Türkiye’nin dünya turizmdeki payı 1993 yılı hariç artarak devam etmiştir.

Politika yapıcıları, planlan politikaların uygulanması durumunda 1989 yılında turizm gelirinin 2.910 milyon dolar olacağını tahmin etmektedir. Tahmin edilen turizm gelirinin Plan döneminde yılda ortalama yüzde 13,6 oranında artarak 1994 yılında 5.514 milyon dolara, 1989 yılında 440 milyon dolar olacağı tahmin edilen turizm giderinin ise; yılda ortalama yüzde 18,4’lük bir artışla 1994 yılında 1.026 milyon dolara ulaşması beklenmektedir. Böylece altıncı dönem beş yıllık kalkınma planının sonunda net döviz geliri 4.488 milyon dolar olacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca plan dönemi içerisinde gelen ve giden ziyaretçi sayılarında ise; yılda ortalama yüzde 8,2 artarak 5,0 milyon kişiden 7,4 milyon kişiye, yurt dışına çıkacak vatandaş sayısının ise; yılda ortalama yüzde 4,8 artarak 2,2 milyon kişiden 2,8 milyon kişiye ulaşacağı tahmin edilmektedir.

1.8.3.4. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Türkiye’de 1990’lı yıllarda ekonomik ve siyasi sorunlar görülmeye başlamıştır. Körfez krizi ve Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD) ülkelerindeki durgunluklar, kamu açıklarının etkisiyle iç talepte genişleme gibi sebepler, ihracatı azaltırken, ithalatı artırmıştır. Ayrıca Türkiye’de iç faiz oranlarının yükselmesi ve kısa vadeli sermaye girişinin hız kazanması sonucunda Türk parası değer kazanmıştır. Bu durum, ülkenin uluslararası arenada rekabet edilebilirliğini azaltarak ihracatın azalmasına ve ithalatın artmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler

ışığında 5 Nisan 1994 tarihinde “*Ekonomik İstikrar Programı*” yürürlüğe girmiştir (Hamamcı, 2021: 67).

Ülke sınırları içerisinde yer alan her bölge, farklı özellikler, imkânlar ve sorunlar sergilemektedir. Bu yüzden mekânsal analizin dikkate alındığı yeni bir planlama zorunlu görülmüştür. Yedinci planda beklenen hedefler arasında; bölgeler arası dengesizliğin azaltılması, geri kalmış bölgede yaşamını sürdüren nüfusun refah düzeyinin yükseltilmesi, göç eğilimlerini belirli bir düzeye kavuşturulması yer almaktadır. Yedinci Beş Yıllık kalkınma Planı’ndan önce uygulamaya konulan Kalkınma Öncelikli Yörelere projesi, gelişmişlik farkları azaltmada olumlu katkılar sunmasına rağmen bölgeler arası dengesizliğin devam etmesi sorun olmaya devam etmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde görülen terör olayları, bölgelere yatırımların gitmesine engel olmakta ve bölgede yaşayan nüfusun kentlere göç etmesine neden olmaktadır. Bu durum kalkınma planından beklenen performansı olumsuz etkilemektedir. Bu bölgelerde nitelikli işgücünün az olması, sermayenin yetersizliği, pazarın dar olması gibi etkenler yatırımcıların bu bölgede yatırım kararlarını olumsuz etkilemektedir. Plan dâhilinde yer alan politikalar şu şekildedir (DPT, 1996-2000: 170):

- Bu bölgelerin kalkınmasının hızlanması için kamu maliyesi, yatırımlar ve personel politikaları alanındaki uygulamalara, Özellikle Birinci derece olarak gösterilen illere ağırlık verilerek devam ettirmek,
- İstihdam sorununun önüne geçebilmek için konut ve hayvancılık ile ilgili projelerin hayata geçirilmesi,
- Bölgesel kalkınmaya hız kazandırmak amacıyla daha önce işlenmesi için diğer bölgelere gönderilen tarım ürünlerinin yerinde işlenmesi için tesisleri kurmak ve böylece katma değer yaratmak,
- Girişimcilerin desteklenmesi,
- Küçük ve orta ölçekli işletmelere destek sağlanması,
- Organize Sanayi bölgelerinin ve sanayi sitelerinin kurulması yer almaktadır.

Tablo 22: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (1995-1999) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye’nin Payı
1995	550,000	7,726,9	1,40
1996	595,000	8,614,1	1,40
1997	613,000	9,689,0	1,60
1998	626,700	9,752,7	1,60
1999	650,200	7,487,3	1,20

Kaynak: Ünlüönen, vd., 2015: 265

Tablo 22’de, Türkiye’ye gelen yabancılar bakımından Türkiye’nin Dünya Turizmdeki yeri gösterilmektedir. 1995-1999 yılları arası dünyada ve Türkiye’de turizme katılanların verileri yer almaktadır. Daha önceki dönemlerde de olduğu gibi Türkiye’nin dünya turizminden elde ettiği pay artmıştır. Sadece 1999 yılındaki payında azalış olmaktadır. Bu düşüşün sebeplerinden bir tanesi Türkiye’de yaşanan deprem felaketi olarak düşünülmektedir.

Yedinci plan dönemi içerisinde politika yapıcılarını, turizm gelirlerinin 2000 yılında 10,3-13,8 milyar dolara ulaşmasını tahmin etmektedir. Böylece yedinci plan dönemi içerisinde net turizm gelirinin 8,5-11,9 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmesi beklenmektedir. Türkiye’ye gelecek turist ve ziyaretçi sayısının yedinci plan dönemi içerisinde 13-17 milyon kişiye, yurtdışına çıkacak vatandaş sayısının ise 4,5-4,8 milyon kişiye ulaşacağı tahmin edilmektedir.

1.8.3.5. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Türkiye’nin 1999 yılında Helsinki Zirvesi’nde Avrupa Birliği Aday statüsü kazanmasından sonra yürürlüğe giren Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kopenhag kriterleri ve Avrupa Birliği uyum sürecinin tamamlanması ilkelerine göre hazırlanmıştır. Planın temel hedefleri arasında; sanayi sektörünün dış ticarete rekabet edilebilir düzeye getirilmesi yer almaktadır. Belirlenen hedefin gerçekleştirilmesi için, Araştırma ve Geliştirme, çevre hassasiyetine önem veren ve marka yaratabilen ürün ve hizmete, özgün tasarım ve bilgi ve teknoloji üzerine yoğunlaşmışlardır (DPT, 2001-2005: 43).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Temel Amaçları, İlkeleri ve Politikaları (DPT, 2001-2005: 63)

- (Amaç): Uluslararası kaynakların etkin ve verimli kullanılması ve bunun sonucunda bölgeler arası dengesizliği azaltmak ve ekonomik ve sosyal fayda sağlamaktır.
- (İlke): Sürdürülebilirlik, bölgeler arası bütünleşme, sosyal ve ekonomik dengelerin sağlanması, yaşam standartlarını iyileştirilmesi, fırsat eşitliği, kültürel gelişme ve katılımcılık ilkeleri esas alınmıştır.
- (Politika): Avrupa Birliği uyum çalışmaları hızlandırılacak ve bölgesel politika işbirliğine yönelik çalışmalar yoğunlaştırılacaktır.
- (Politika): Plan hedeflerinin doğru saptanması ve uygulanması için plan bölgeleri oluşturulacak.
- (Politika): Devlet desteklerinin belirlenmesinde bölgenin potansiyeli dikkate alınacak.
- (Politika): Bölgeler arası dengesizliğin azaltılması, geri kalmış bölgelerde yaşamını devam ettiren hane halklarının refahının yükseltilmesi, göç hareketlerinin istikrarlı bir dinamiğe kavuşturulması hedeflerini gerçekleştirmek için bölge planlama çalışmaları devam ettirilecektir.
- (Politika): Gelir dağılımdaki adaletsizliği azaltmak, bölgesel kalkınmayı hızlandırmak ve kaynak dağılımını etkin ve verimli kullanmak için İl Planlama ve Koordinasyon Birimleri güçlendirilecek ve plan hazırlanma ve uygulama aşamasında tüm kesimin katılımı sağlanacaktır.

Tablo 23: Dünya ve Türkiye’de Turist Sayısı ve Türkiye’nin Turizmdeki Payı (2000-2006) (Bin Kişi)

Yıllar	Dünya (Turist Sayısı)	Türkiye (Turist Sayısı)	Türkiye’nin Payı
2000	685,000	10,428,1	1,50
2001	638,000	11,428,1	1,80
2002	702,8000	13,248,1	1,90
2003	694,000	13,956,4	2,00
2004	764,000	17,548,3	2,30
2005	806,000	21,124,8	2,60
2006	842,000	19,819,8	2,40

Kaynak: Ünlüöner, vd., 2015: 265

Tablo 23’te, Türkiye’ye gelen yabancılar bakımından Türkiye’nin Dünya Turizmindeki yeri gösterilmektedir. 2000-2006 yılları arası dünyada ve Türkiye’de

turizme katılanların verileri yer almaktadır. Türkiye'nin dünya turizminden elde ettiği pay artarak devam etmiştir.

Sekizinci dönem plan döneminde politika yapıcılar, gelen ziyaretçi sayısında 13,6 milyon kişiye, yurtdışına çıkan ziyaretçi sayısında ise; 8,5 milyon kişiye ulaşacağını tahmin etmektedir. Ayrıca, Turizm Bakanlığında belgeli konaklama tesisleri ve belediye belgeli yatak kapasitesinin sekizinci plan dönem içerisinde 751 bin olması, inşa halindeki ve proje aşamasındaki tesislerin tamamlanmasının yanı sıra kamu kampları ve ikinci konutlardaki turizme açılan yataklarla birlikte, toplam yatak kapasitesinin 1,2 milyona ulaşması beklenmektedir.

1.8.3.6. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)

Sekizinci plan döneminde hem turist sayısı hem de yatak kapasitesi bakımından belirlenen hedeflerin üzerinde gerçekleşmiştir. Turizm, oluşturduğu katma değer, istihdam ve döviz geliri bakımından Türkiye ekonomisinde önemli atılım gösteren sektörlerden biri olmuştur. Türkiye turizminin uluslararası turizm geliri içindeki payı 2000 yılında %1,6 iken 2005 yılında % 2,9'a ulaşmıştır. Aynı dönem içerisinde gelen ziyaretçi sayısı 10,4 milyon kişiden, 21,1 milyon kişiye çıkmıştır. Turizm geliri ise; 7,6 milyar dolardan 18,2 milyar dolara yükselmiştir. Turist sayısı ve döviz gelirlerindeki bu artışla Türkiye, dünyada en çok turist kabul eden ülke sıralamasında 12., gelirlerde ise 8. sırada yer almaktadır. 2000 yılında 352 bin olan Kültür ve Turizm Bakanlığında belgeli yatak kapasitesi, 2005 yılında 450 bine, 350 bin olan belediye belgeli yatak sayısı ise 400 bine yükselmiştir. Yatırım aşamasında ise 260 bin yatak bulunmaktadır. Sektörde 4.825 seyahat acentesi faaliyet göstermektedir. Veriler ışığında olumlu gelişmeler dokuzuncu beş yıllık kalkınma planının hazırlanmasına ışık tutmuştur.

Dokuzuncu Kalkınma Politikasındaki istenilen amaçların başında bölgesel verimliliği artırarak ulusal kalkınmanın sağlanması, istihdamın ve rekabet gücünün artırılması ve bölgeler ve kırsal alan arasındaki bölgesel farkların en aza indirilmesi yer almaktadır. Bu doğrultuda; merkezi politikaların daha uygulanabilir olması ve etkinliğinin artırılması, yerel dinamiklerin gelişimi için uygun ortamın sağlanması, yerel düzeyde kurumsal yapının kapasitesinin artırılması ve kırsal alanların

geliştirilmesine yönelik çalışmalara ağırlık verileceği ifade edilmiştir. Planda, öne çıkan kavramlardan bir tanesi de rekabettir. Ulusal, bölgesel ve firma düzeyinde rekabet edilebilir bir ortamın oluşması için çalışmalar yapılacağı planda belirtilmiştir. Rekabet ortamının oluşmasıyla, verimlilik artışının sağlanacağı bu duruma paralel olarak da büyüme ve karşılaştırmalı üstünlük alanlarının oluşacağı öngörülmektedir. Bu ortamın oluşabilmesi için bilgi ve teknolojinin etkin ve verimli kullanılmasına, yenilikçiliğe ve beşeri sermayenin güçlendirilmesine ihtiyaç vardır (DPT, 2007-2013: 5).

Dokuzuncu Kalkınma Planı Temel İlke ve Araçlar (Keskin ve Sungur, 2010: 287):

- Planların birbirleriyle ilişkisinin uyum içerisinde olması sağlanacak ve fiziksel planlarda dâhil olmak üzere, planın denetimi ve yönetiminin bütüncül bir sistemde oluşturulması için yerindelik ilkesi esas alınacaktır.
- Bölgesel gelişme açısından ulusal düzeyde koordine sağlamak ve geliştirilecek plan ve stratejilere genel bir çerçeve oluşturmak üzere ulusal düzeyde bölgesel gelişme stratejisi hazırlanacaktır.
- Başta az gelişmiş bölgelerde olmak üzere, mal ve hizmet üretme potansiyeli yüksek çekim merkezleri saptanacak; bu bölgelerin gerekli alt ve üst yapı çalışmaları tamamlanacaktır.
- Yatırımı teşvik edici politikalar geliştirilecektir.
- Yenilikçi, katma değer yaratan ve rekabet edebilir sektörler belirlenecek ve bu sektörlerle destekler sağlanacaktır.
- Tüm Kamu Kurum ve Kuruluşları, üniversiteler, özel sektör ve Sivil Toplum Kuruluşlarının işbirliğiyle girişimciliği geliştirmeye yönelik programların yapılması desteklenecektir.

Tablo 24: Türkiye, Dokuzuncu Dönem Turizm Hedefleri

	2006	2013	2007-2013 (Hedef)
Turist Sayısı (Milyon Kişi)	23,0	38,0	7,4
Turizm Geliri (Milyar Dolar)	19,6	36,4	9,3

Kaynak: DPT, 2007-2013: 61

Tablo 24’te, Türkiye’nin dokuzuncu beş yıllık kalkınma planında turizm hedefleri yer almaktadır. Tabloda yer alan verilere göre, planlanan dönem sonunda 36,4 milyar dolara, ziyaretçi sayısının 38 milyona, yurtdışına çıkacak vatandaş sayısının ise 15 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir.

1.8.3.7. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)

2000’li yıllardan itibaren Türkiye, bölgesel politika hedeflerinde değişikliğe gitmiştir. 2000’li yıllardan önce Türkiye’nin bölgesel politikalarındaki temel hedefi bölgesel farkları en aza indirmektir. 2000’li yıllardan itibaren ise; bölgesel farkları en aza indirme hedefine ek olarak bölgelerin rekabet gücünü artırma ve sosyal ve ekonomik bütünleşmenin daha güçlü bir yapıda olması için güçlendirme politikaları hedefler arasına eklenmiştir. Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda hem bölgesel kalkınma politikaları etkinleştirilmeye çalışılmış hem de yerel düzeyde kurumsal kapasitenin geliştirilmesi ve kırsal kalkınmanın hızlanmasına önem verilmiştir. Dokuzuncu dönem kalkınma hedefleri geliştirilerek devam ettirilmiştir. Bölgesel kalkınma ve politika birliğini gerçekleştirmek, mali ve kurumsal yapıyı güçlendirmek için çeşitli kurum ve kuruluşlar kurulmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda; Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulu, Bölgesel Gelişme Komitesi ve Düzey 2 bölgesinin tamamında kalkınma ajansları kurulmuştur. Bölgelerin tamamında kalkınma ajanslarının koordinasyonunda bölge planları hazırlanmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesi’nin hızlandırılması için Güneydoğu Anadolu Projesi Eylem Planı hazırlanmıştır. Ulaştırma çalışmaları hızlandırılmış ve kara ve havayolu hizmetlerindeki gelişmelere ek hızlı tren hizmetleri işletilmeye başlanması ile birlikte bölgeye erişim artmıştır. Bu sayede üretim ve hizmet merkezleri ile limanlar arasındaki bağlantılar güçlenmiştir. Onuncu Kalkınma Planı Temel Amaç ve Politikalar şu şekildedir (DPT, 2014-2018: 123):

- (Amaç): Bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmak.
- (Amaç): Refahın dengeli dağılımını sağlamak.
- (Amaç): Tüm bölgelerin potansiyelini ortaya çıkarmak ve rekabet güçlerini artırmak.
- (Amaç): Ulusal büyümeyi sağlamak.
- (Politika): Mekânsal gelişme ve Sosyo-Ekonomik kalkınma politikalarının birbirleriyle uyumunu güçlendirmek.

- (Politika): Alt ölçekli plan ve stratejilere genel çerçeve oluşturması için Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejinin yürürlüğe girmesi.
- (Politika): Gelir düzeyi düşük bölgelerde ekonomik faaliyet alanları çeşitlendirilecektir.
- (Politika): Tarımsal verimlilik artırılarak, kırsal alanda yaşam kalitesi iyileştirilecek ve beşeri ve sosyal sermaye güçlendirilecektir.
- (Politika): Kırsal alanlarda yaşayan bölge halkının sağlık, eğitim, yerel yönetim hizmetlerine erişilebilirliği artırılabilecektir.
- (Politika): Bilgi ve teknolojinin geri kalmış bölgelerde kullanılmasının sağlanması için gerekli altyapı çalışmaları tamamlanacaktır.

Tablo 25: Turizmde Gelişmeler ve Hedefler

	2006	2012	2013 (Tahmin)	2018 (Tahmin)	2014-2018 (Yıllık Ortalama Artış)
Gelen Ziyaretçi Sayısı (Bin Kişi)	19,820	31,782	33,500	42,000	4,6
Turizm geliri (Milyon Dolar)	18,594	29,351	32,000	45,000	7,1
Turizm Gideri (Milyon Dolar)	3,271	4,593	4,990	8,000	9,9
Ziyaretçi Başına Ortalama Harcama	803	798	831	932	2,3

Kaynak: DPT, 2014-2018:114

Tablo 25’te, 2006-2018 yılları arası Türkiye turizmindeki gelişme ve hedeflerin yer aldığı veriler gösterilmektedir. Planlanan politikalar doğrultusunda politika yapıları, Türkiye’ye gelen ziyaretçi sayılarının buna bağlı olarak da turizm gelirlerinin artacağını tahmin etmektedir.

1.8.3.8. On birinci Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023)

Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin 100. Yılına denk gelen planda, onuncu planda da olduğu gibi rekabet edilebilir ve refah düzeyinin yüksek olduğu sürdürülebilir büyüme hedeflenmektedir. Bölgeleri, yeniliğe ve işbirliğine dayalı şekilde imkân ve kabiliyetlerini yönetim temelinde geliştirerek dönüştürmek ve böylece ülkemizin dengeli kalkınmasına azami katkıyı sağlamak, bölge içi ve bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmak temel amaçtır.

On Birinci Kalkınma Planı Politika ve Tedbirler (DPT, 2019-2023: 157-158):

- Bölgesel kalkınma için gerekli olan kurumsal yapı bölgesel düzeyde etkinleştirilecektir.
- Bölgesel kalkınma birimleri ve kalkınma ajanslarının daha etkin ve verimli çalışması için yetki ve görevleri yeniden düzenlenecektir.
- Bölgesel kalkınmaya yönelik oluşturulan, mevzuatlar, kararnameler ve kanunlar yeniden düzenlenecek ve uygulama araçlarının etkinliğinin artırılması için çalışmalar gözden geçirilecektir.
- Bölgesel gelişmiş farklarının tespitini sağlamak için gerekli istatistik altyapısı geliştirilecektir.
- Geri kalmış bölgelerdeki sektörlerin potansiyelini ortaya çıkarmak, bölgelerde istihdamı artırmak ve bölgenin yaşam kalitesini iyileştirmek için gerekli alt yapı çalışmaları geliştirilecektir.
- Bölgenin kalkınma planında aktif rol üstlenen karar birimlerinin etkin ve verimli çalışabilmesi için destekler sağlanacaktır.
- Sosyal Destek Programı yeniden düzenlenecek ve uygulama tüm bölgelerde yaygınlaştırılacaktır.
- Sosyal Destek Programı, ülkenin geri kalmış bölgelerinde yaşayan bireylerin ekonomik ve sosyal hayata daha aktif katılımlarını sağlamak, yenilik ve üretkenlik gelişimini destekleyerek istihdam edilebilirliği artırmak amacıyla, sosyal girişimciliği ve sosyal sorumluluk faaliyetlerini de teşvik edecek şekilde yeniden yapılandırılacaktır.

1.9. Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Ekonomi Politika Araçları

Bölgeler arası gelişmişlik farkları diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de görülmektedir. Bölgeler arası gelişmişlik farklarını konu alan araştırmalarda da görüldüğü üzere Türkiye’nin Batı’sı ile Doğu’su arasında Cumhuriyet’in ilk yıllarından günümüze kadar gelişme açısından farklar vardır. Cumhuriyet’in ilanından itibaren Türkiye, bu farkları en aza indirmek için dönemin sosyo-ekonomik şartlarına göre çeşitli plan ve politikalar uygulamaya çalışmıştır. Her ne kadar Cumhuriyet’in ilanından itibaren dengeli kalkınma politikaları uygulanmaya çalışıldıysa da planlı döneme geçiş ile birlikte dengeli kalkınma politikaları üzerine daha çok yoğunluk gösterilmiştir (Kara, 2013: 181).

Kalkınma plan ve politikaları ile özellikle planlı dönem içerisinde doğrudan veya dolaylı olarak kamu kaynak dağılımına yön verilmeye çalışılmasına rağmen gelişme sürecini etkileyen faktörler Batı’da yoğunlaşmasını devam ettirmiştir. Ayrıca, bölgesel kalkınma sorunlarından kaynaklı olarak mal ve hizmet üretiminde yoğunluğun olduğu ve istihdam oluşturma konusunda daha çok imkân oluşturan çekim merkezlerinde oluşan nüfusun düzensiz dağılımı, negatif dışsallıklar, geri kalmış bölgelerde ortaya çıkan ekonomik ve sosyal sorunlar, gelişmemiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru yoğun göç hareketleri kamu müdahalelerini mecbur kılmaktadır. Bölgesel kalkınma politikalarının iktisadi açıdan fayda sağlamasının yanında toplumsal açıdan da fayda sağlamaktadır. Bu yüzden bölgeler arası dengesizliğin giderilmesinde devlet sadece iktisadi olarak kalkınma politikaları uygulamamakta aynı zamanda toplumsal faydayı gözeterek de politikalar geliştirmektedir. Bölgesel kalkınma politikaların etkin ve verimli uygulanabilmesi için özel sektörün de politikalara dâhil olması gerekmektedir. Kamunun bölgesel dengesizlikleri azaltmak için kaynak dağılımına yön vermediği durumlarda piyasa ekonomisi tek başına bu dengesizlikleri azaltmada yeterli olamamaktadır. Bu yüzden dengesizlikleri azaltmak için hem özel sektör hem de kamu yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır (Dincer, vd., 2003: 12).

Türkiye’de uygulanan politika araçlarından daha önceki bölümlerde araçların tanımı ve işlevlerinden bahsedildiği için burada sadece araçlar tek bir tabloda gösterilecektir.

Tablo 26: Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Araçları

Geleneksel Politika Araçları	Günümüzde Uygulanan Politika Araçları
<u>Bölgesel Kalkınma Planları</u> <ul style="list-style-type: none"> • Güneydoğu Anadolu Projesi • Doğu Anadolu Projesi • Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Projesi • Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesel Kalkınma Projesi 	<u>Bölgesel Düzeyde Alt Yapı Yatırımları</u> <u>Bölgesel Kalkınma Ajansları</u> <u>Çok Uluslu Şirketlerin ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Bölgesel Dağılımı</u>
<u>Kalkınmada Öncelikli Yörelere Uygulaması</u> <ul style="list-style-type: none"> • Büyük Ölçekli Yatırımları Teşvik Sistemi • Bölgesel Yatırım Teşvik Sistemi • Genel Yatırım Teşvik Sistemi 	

Kaynak: Kara, 2013: 181-200

Tablo 26’da, Türkiye’de geçmişten günümüze kadar uygulanan bölgesel kalkınma politikalar araçları ve planları yer almaktadır.

Bu bölümde, bölgesel ve kırsal kalkınmaya yönelik kavramsal çerçevelerden bahsedilmiştir. Daha sonra, bu kavramlara yönelik teorik yaklaşımlar ele alınmıştır. Son olarak ise, Türkiye’de uygulanan bölgesel kalkınma politikalarına değinilmiştir. Teorik yaklaşımlarda ve Türkiye’de uygulanan politikalardan da anlaşılacağı üzere bölgesel kalkınma konusu özellikle az gelişmiş ve sanayi açısından yeterli sermaye ve gelişime sahip olmayan ülkeler için oldukça önem arz etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE BÖLGESEL KALKINMA

Bu bölümde öncelikli olarak turizm kavramı ele alınacaktır. Turizm kavramını detaylı açıkladıktan sonra, turizmin ekonomi üzerine olumlu ve olumsuz etkileri başlıklar halinde ifade edilecektir. Turizm kavramı ve turizmin ekonomi üzerine etkileri derinlemesine araştırıldıktan sonra, turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişki araştırılacak ve ardından Türkiye açısından değerlendirilecektir. Son olarak ise turizm ve bölgesel kalkınmaya yönelik literatür taraması ile bu bölüm sonlandırılacaktır.

2.1. Turizmin Önemi ve Özellikleri

20. yüzyılın ortalarından itibaren turizm sektörü, küreselleşme hareketiyle birlikte hızla gelişen ve büyüyen sektörlerden bir tanesi konumuna gelmiştir. Küreselleşme ve dünya ticaretinin serbestleşmesi teknoloji, ulaşım, bilgiye erişim, sosyalleşme, seyahat özgürlüğü gibi kavramların gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu sayede turizm sektöründe de gelişmeler hız kazanmıştır. Ülkeler arasında dolaşımın serbestleşmesi, bireylerin kendilerini geliştirmek ve farklı kültürlerle erişmek istemesi, dünyada ortak dil kullanımını gibi etkenler de turizmin gelişmesine katkıda bulunmuştur (Akın, vd., 2012: 64).

Turizm endüstrisi, birçok ülke için gelir, istihdam, özel sektör büyümesi ve altyapı geliştirme için birincil kaynak olarak hizmet ettiğinden, şu anda dünyanın en büyük ve en çeşitli iş sektörlerinden bir tanesidir. Araştırmacılar, turizm gelişiminin sadece endüstrinin büyümesini teşvik etmediğini, aynı zamanda genel ekonomik büyümeyi de tetiklediğini ileri sürmüşlerdir (Chancharat, 2011: 341). Turizm sektörünü genel olarak değerlendirdiğimizde, ülke ekonomilerine sağladığı katkılar açısından önemli bir sektör olarak dikkat çekmektedir. Gelişmiş ülkeler için büyük öneme sahip olan sektör, özellikle gelişmekte olan ülkeler için ise, hayati önem arz etmektedir. Sektör, ülkelerin temel problemleri olan işsizliği azalttığı gibi aynı zamanda ülkeye döviz girişini sağlayarak bireylerin refah düzeylerini artırabilmektedir (Zengin, 2010: 105).

Turizm Sektörünün Önemli Özellikleri (Ünlüönen, vd., 2015: 41):

- Sektörün temel kaynakları ülkenin doğal, tarihi ve kültürel değerlerinden oluşmaktadır. Bu yüzden, sektörde dışa bağımlılık diğer sektörlerle göre daha azdır.
- Turizm, görünmez ihracat sektörüdür. Görünmez ihracat, turistik faaliyetler nedeniyle bir ülkeyi ziyaret eden yabancı turistlere, turizme konu olan mal ve hizmetlerin satılması sonucunda el edilen döviz geliridir. Bu yüzden yabancı turistlerden elde edilen döviz, ülke ekonomisine önemli katkılar sağlamaktadır.
- Turizm, hizmetler sektöründe yer almasına rağmen diğer sektörlerle bağlantı içerisindedir. Sektörde sunulan mal ve hizmetlerin tedariki diğer sektörler tarafından sağlanmaktadır.
- Sektörde makine ve otomasyon diğer sektörlerle göre daha azdır. Bu durum sektörün emek-yoğun bir sektör olduğunu göstermektedir. Bu yüzden sektörün istihdam oranı yüksektir.
- Sektöre özellikle yaz aylarında talep daha fazladır. Bu durum mevsimsel özellik taşıdığını göstermektedir. Fakat son zamanlarda bireylerin turizme olan bakış açısındaki değişikliklerle beraber alternatif turizm türleri oluşmaya başlamıştır. Bu durum da turizmin tüm aylara yayılmasına katkıda bulunmaktadır.
- Sektörde hizmetler sunulduğu anda tüketilmektedir. Stoklama yapılamamaktadır.
- Turizm, hizmet sektörü olduğundan dolayı kırılgan bir yapıya sahiptir. Bu yüzden hem turist gönderen hem turist kabul edilen hem de dünyada yaşanan konjonktürel olaylar turistlerin tercihlerini etkileyebilmektedir.
- Sektörde üretilen ürünler, üretildikleri yerde tüketilmektedir.
- Sektör, eksik rekabet piyasası içerisinde yer almaktadır.
- Sektöre yapılacak yatırım tutarları yüksek olduğundan dolayı büyük riskler barındırmaktadır.
- Turizm talebi esnektir. Bu yüzden turist tercihleri sürekli değişebilmektedir. Fakat bu durumun tersi turizm arzı ise oldukça

katıdır. Hızlı değişmelere karşı turizm arzı kısa dönemde değiştirilememektedir.

- Turizm yatırımlarının çarpan etkisi oldukça yüksektir. Sektörde meydana gelen bir birimlik artış veya azalış, tüm sektörlerde artış ve azalışa neden olabilmektedir.

2.2. Turizmin Ekonomi Üzerindeki Olumlu Etkileri

Turizm sektörünün ekonomiye birçok yönden katkıları vardır. Bunlar arasında en önemlileri ise; Turizmin dış ödemeler dengesine, istihdama, gelire, tarım, sanayi ve hizmetler sektörüne ve alt ve üst yapının geliştirilmesi etkisi yer almaktadır. Aşağıda başlıklar halinde turizmin etkileri incelenecektir.

Tablo 27: WTTC (World Travel & Tourism Council)'nin Turizmin Ekonomik Katkı Kriterleri ve Boyutları

Doğrudan Ekonomik Katkı Kalemler	Dolaylı Ekonomik Katkı	Uyarılmış Ekonomik Katkı (Doğrudan ve Dolaylı İstihdamın Yaptığı Harcamalar	Toplam Ekonomik Katkı
<ul style="list-style-type: none"> • Konaklama • Ulaşım • Eğlence • Çekicilikler <p>Harcama Kalemleri</p> <ul style="list-style-type: none"> • Yerel halkın seyahat ve turizm harcaması • Ziyaretçilerin ihracat etkisi • İşletmelerin yurtiçi seyahat harcamaları <p>Endüstriler</p> <ul style="list-style-type: none"> • Konaklama Hizmetleri • Yiyecek-İçecek Hizmetleri • Ulaşım Hizmetleri • Perakende Sektörü • Kültürel, Rekreatif ve Sportif Hizmetler	<ul style="list-style-type: none"> • Hükümetin kolektif seyahat ve turizm harcamaları • Seyahat ve turizm yatırım harcamaları • Tedarikçilerden yapılan satın almaların etkisi	<ul style="list-style-type: none"> • Giyim • Rekreasyon • Barınma • Yiyecek-İçecek • Hane halkı emtiaları	<ul style="list-style-type: none"> • İstihdama • Gayri Safi Hasılaya

Kaynak: (Şit, 2016: 108)

Tablo 27'de WWTC'nin Ekonomik katkı kriterleri ve boyutları yer almaktadır. Tablo, turizm sektörünün doğrudan ve dolaylı olarak ekonomiye katkılarını içermektedir. Tabloda görüldüğü üzere sektörün birincil etkisi konaklama ve yiyecek-İçecek işletmeleri üzerinedir.

2.2.1. Turizmin Dış Ödemeler Dengesine Etkisi

Turizm endüstrisi, ekonomik açıdan çok büyük öneme sahip olmasına rağmen 1950'lere kadar büyüme ve kalkınma ile ilgili küresel çalışmalarda göz ardı edilmiştir. Turizm sektörü en hızlı gelişen sektörlerden bir tanesi ve bu nedenle birçok sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülke tarafından ekonomik büyümenin, kalkınmanın ve dış borç stoklarının en aza indirilmesinin en önemli kaynaklarından biri olarak görülmektedir (Çelik, vd., 2013: 86).

Ödemeler bilançosu diğer bir ifadeyle dış ödemeler dengesi bir yıl içinde, bir ülke vatandaşları ile diğer ülkelerin vatandaşları arasında meydana gelen işlemlerin yer aldığı kayıttır (Beyaz ve Karabacak, 2018: 59). Uluslararası turizm hareketleri, turist gönderen ülkelerde döviz talebi, turist kabul eden ülkede de döviz arzını artırmaktadır. Uluslararası turizm hareketi sonucunda meydana gelen döviz giriş çıkışları çok önemlidir. Ülkeye döviz girişi döviz çıkışından fazla olması halinde cari fazla oluşmaktadır. Tam tersi düşünüldüğünde yani, döviz girişinin daha az olması halinde cari açık oluşmaktadır. Döviz girişi çıkışına eşit ise, cari denge meydana gelecektir. Gelişmekte olan ülkelerin temel problemleri arasında cari açık en önemlilerinden bir tanesidir. Bu yüzden gelişmekte olan ülkeler için turizm sektörü, cari açığı en aza indirmek için önemli konumdadır (Bulut, 2000: 78).

Uluslararası turizm hareketleri 1960'lı yıllardan sonra bir sıçrama gerçekleştirmiş ve turizm sektörü bu sıçrama ile büyüme ve gelişme göstermiştir. Bu gelişmeler sonucunda, ülkelerin turizme göstermiş olduğu ilgi artmıştır. Bu ilginin temel sebepleri arasında aşağıda sıralanan maddeler yer almaktadır (Çelik Uğuz, 2014: 18):

- Turizm talebinde sürekli artış yaşanması,
- Turizmin ülkelerin ihtiyaç duyduğu dövizini sağlaması,
- Ülkeler arasındaki kısıtlamalardan daha az etkilenmesi,
- Temel makro değişkenlere olumlu etki oluşturmasıdır.

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler bazı dönemler ekonomik sorunlar yaşayabilmektedir. Kimi zaman bu durumun sebebi küresel entegrasyonlardan kaynaklanmakta, kimi zaman da ülkelerin politikaları ekonomik

sorunlara sebep olmaktadır. Ekonomik sorunların yaşandığı dönemlerde üretim için gerekli hammadde veya ara malların tedariki zorlaşmaktadır. Bu yüzden özellikle gelişmekte olan ülkelerin turizme daha çok önem vermesi gerekmektedir. Çünkü sektör, ihtiyaç duyulan döviz diğer sektörlerle göre daha hızlı bir şekilde ülkeye kazandırmaktadır (Çelik Uğuz, 2014: 18).

Dış Turizm bilançosu denk dış turizm bilançosu, aktif dış turizm bilançosu ve pasif dış turizm bilançosu olarak 3'e ayrılmaktadır. Aktif dış turizm bilançosu; turizm hareketleri sonucunda ülkeye giren döviz miktarını göstermektedir. Pasif dış turizm bilançosu, turizm hareketleri sonucunda ülkeden çıkan döviz miktarını ifade etmektedir. Denk dış turizm bilançosu ise, turizm hareketleri sonucunda ülkeye gelen dövizin çıkan dövizle eşit olmasıdır. Ülkeye giren dövizin çıkan dövizden fazla olması ekonomi üzerine olumlu etkiler oluşturacaktır. Tam tersi durumda ise, ekonomi olumsuz etkilenecektir (Akın, vd., 2012: 74).

2.2.2. Turizmin İstihdam Etkisi

Turizm, uluslararası hizmet ticaretinin %30'unu temsil eden hizmetler ekonomisinin önemli bir bileşenidir. Turizm endüstrisi, küresel olarak sürdürülebilir Sosyo-ekonomik kalkınma için kilit bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Turizm ve seyahat sektörü tüm dünyada önemli ekonomik bir faaliyetlerdir. Birçok ülkede turizm endüstrisi, kayıtlı ve kayıt dışı sektörlerde istihdam ve gelir yaratılması için önemli bir kaynak olmaya devam etmektedir (Manzoor, vd., 2019: 1).

Dünya genelinde en büyük ekonomik sorunlardan birisi işsizliktir. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler, işsizlik problemi ile başa çıkmak için çeşitli politikalar uygulamaktadır. Bu politikalar arasında turizm sektörü de önemli bir paya sahiptir (Tutar, vd., 2013: 14).

Turizm özellikle gelişmekte olan ülkeler için ekonominin lokomotifi olarak değerlendirilmektedir. Bu yüzden turizmde rekabet edebilmek için turizm sektörünün geliştirilmesi kalkınma politikalarının önemli konulardan biri olmuştur. Turizm, diğer sektörlerle oranla daha çok emek işgücüne ihtiyaç duymaktadır. Bu duruma ek olarak da istihdam edilenlerin nitelikleri sektörde pek önem arz etmemektedir. Konuya

bölgesel kalkınma açısından baktığımızda turizmin önemi daha da anlaşılır hale gelmektedir (Paksoy, vd., 2018: 36).

Turizm sektöründe makine kullanımı diğer sektörlerle oran ile karşılaştırıldığında daha azdır. Makine kullanımının daha az olması sektörün bir emek-yoğun sektör olduğunu göstermektedir. Sektörün insan gücüne daha çok ihtiyaç duymasından dolayı istihdam üzerine önemli etkileri vardır. Turizm sektörünü çekici kılan özellikler arasında bölgenin tarihi ve doğal yapısı, özellikle alt ve üst yapıyı geliştirmek için yapılan yatırımlar ve bölgenin çekici yanları yer almaktadır. Fakat bu özellikler tek başına yeterli olmamaktadır. Bu saymış olduğumuz maddelerin yanında bunları da değerlendirerek bölgenin değerini artıran insan ve organizasyon yapısı da yer almaktadır. Ülkelerin ekonomik yapıları incelendiğinde bazı ülkeler diğer ülke veya bölgelere göre geri kalmıştır. Bu geri kalmışlığın sebepleri arasında birçok neden vardır. Fakat en önemlileri arasında ülkelerin sanayileşmemiş olmasıdır. Bu yüzden sanayisi zayıf kalmış ülkeler hem gelir sağlamak hem de tüm dünyanın sorunu olan istihdamı artırmak için turizm sektörüne yönelmektedir. Bu yüzden turizm sektörüne yapılacak yatırım ve teşviklerin istihdam üzerine önemli etkileri vardır (Kılıç, 2014: 419).

(Şit, 2016: 107)'e göre turizm istihdamının belirli temel özellikleri:

- Turizm sektörü diğer sektörlerle oranla daha çok kadın istihdamı sağlamaktadır. Bu durumun sebeplerinden en önemlilerinden bir tanesi sektörde kadınların bilgi ve yeteneklerini kullanabilecek pozisyonların daha çok olmasıdır.
- Turizm türlerinin en önemlileri arasında kitle turizm yer almaktadır. Kitle turizm talebinin yoğun olduğu dönemlerde, mevsimlik personel alımı daha fazla olmaktadır. Turistlerin turizmde tercihleri ağırlıklı olarak güneş, kum ve deniz üçlüsüdür. Bu yüzden sektörde yaz aylarında kısa süreli personel alımı oldukça fazla görülmektedir. Kısa süreli personel alımı olduğu için sektörde istihdam edilen kişilere sosyal güvenlik gibi temel haklar çok fazla yerine getirilmemektedir.
- Sektör yapısı geri diğer sektörlerle ileri-geri bağlantı içerisindedir. Bu bağlantı sayesinde kendi bünyesinde istihdam oluşturduğu gibi diğer

sektörlerde de dolaylı olarak istihdam oluşturulmasında katkıda bulunmaktadır. Fakat diğer sektörlerde çalışan personelin ne kadarının turizmden kaynaklı olduğunun tespiti oldukça zordur.

- Turizm, hizmet sektörleri arasında yer aldığından dolayı 7/24 hizmet sunmak zorundadır. Bu yüzden sektörde işgücü devir hızı yüksektir. İşgücü hızının yüksek olmasından dolayı personellerin kaliteli hizmet sunmasını oldukça zorlaştırmaktadır.
- Sektörün diğer sektörlerle bağlantısının olmasından dolayı turizmde istihdam doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olarak 3'e ayrılmaktadır.

Doğrudan İstihdam; Sektörde ve sektörün doğrudan ilişki içerisinde olduğu yani birlikte senkronize hareket ettiği sektörlerin oluşturduğu istihdam türüdür. Örnek olarak; yiyecek-içecek işletmeleri, oteller, seyahat acenteleri ve restoranlar yer almaktadır. *Dolaylı İstihdam;* Turizm sektörünün ihtiyaç duyduğu mal ve hizmeti sağlayan ve sektörün yapmış olduğu harcamalar sayesinde gelir elde eden işletmelerin/sektörlerin oluşturduğu istihdam türüdür. *Uyarılmış İstihdam;* Turizmden doğrudan veya dolaylı olarak elde edilen gelirlerin tekrardan harcanarak ekonomiye kazandırılması ve bu sayede ekonomide oluşan ek istihdamdır. Bu durumun temel sebebi çarpan mekanizmasından işleyişinden kaynaklanmaktadır (Ünlüönen ve Şahin, 2011: 4).

Tablo 28: Turizm Harcamalarının İstihdam Yarattığı Alanlar

Turizm Harcamalarının İstihdam Yarattığı Alanlar	Turizm Sektörünün Yaptığı Harcamalar	Harcamalardan En Son Yararlananlar
Konaklama	Maaşlar ve Ücretler, Bahşışler, İkrariyeler, Yerel Vergiler, Gelir Vergileri, Komisyonlar, Müzik ve Eğlence	Muhasebeciler, Gayrimenkul Yapıcı ve Satıcıları, Medya Yayın Evleri, Matbaalar
Eğlence	Toplu Hizmetler, Su, Gaz, Elektrik, Çevre vb. Ulaştırma, Lisanslar, İzin belgeleri	Müteahhitler, Ressamlar, Yöneticiler, Mandıracılar, Sütçüler Araç Gereç Satıcıları, Doktorlar, Dişçiler, Hissedarlar
Uluslararası Ulaşım	Yiyecek içecek vb. Satın Alımlar, Malzeme ve Üretim Maddeleri Alımı	Esnaflar ve Zanaatkarlar, Otomobil Acentaları, Danışmanlar, Fırınlara, Bakkallar, Plaj Yardımcıları, Rehberler
Yiyecek – İçecek	Yönetimsel ve Genel Harcamalar, Yasal ve Mesleki Hizmetler	Reklamcılar, Sigorta Şirketleri, Mimarlar, Avukatlar, Bankalar
Gezi ve Turlar	Tamir Bakım, Onarım, Koruma, Reklam, Tanıtım, Yayın	Kasaplar, Yemekçiler, Veznedarlar, Seyahat İşletmeleri, Finansmanlar, Emlakçılar Eczaneler, Tezgâhtarlar, Sekreterler, Giyim Mağazaları, Konfeksiyoncular, Kulüpler, Barlar
Hatıra ve Hediyelik Eşya	Sigorta Primleri, Gayrimenkul ve Araç-Gereç Kiralama, Mobilya ve Demirbaş Eşyalar	Büyük Mağazalar, Toptancılar, Elektrikçiler, Mühendisler Uzmanlar
Kişisel bakım, giyim, ilaç ve kozmetik	Amortisman, Yatırımcılara ve Yabancı Sermayeye Geri Dönüş (kar payı ve iştirak hissesi olarak)	Bahçıvanlar, Boyacılar, Eşya dükkanları, İthalatçılar.
Fotoğraf ve Bant	Borçların Anapara ve Faiz Geri Ödemeleri, Gelir, Kurumlar ve Diğer Vergiler	Çiftçiler ve Balıkçılar, Lokantalar, Hamallar, Taşıyıcılar, Oto Tamir ve Bakımcıları

Kaynak: (Damar, 2020: 31-32)

Tablo 28’de turizm harcamalarının istihdama yarattığı alanlar ve harcama yaptıkları yerler, turizm sektörünün yaptığı harcamalar ve son olarak harcamalardan en son yararlananlar gösterilmektedir. Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere sektörün doğrudan ve dolaylı olarak diğer sektörlerin gelir ve istihdam gibi temel göstergeleri üzerine etkileri vardır. Sektörün doğrudan ve dolaylı olarak etkilediği alanlar yukarıda ifade edilmektedir.

2.2.3. Turizmin Gelir Etkisi

Son yıllarda turizm, birçok gelişmekte ve gelişmiş olan ülkede ekonomik büyümenin ana güçlerinden biri haline gelmiştir. Turizm, döviz kazançları, uluslararası yatırımları çekme, vergi gelirleri elde etme ve ek istihdam olanakları yaratma gibi çeşitli kanallar aracılığıyla ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Teorik bir bakış açısıyla, turizm gelişiminin bir bölge veya ülkenin gelir eşitsizliği üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır. Bazı çalışmalar, turizmin ekonomik faaliyetleri artırdığını ve bu artan faaliyetlerin yerel enflasyonun ve mülk değerlerinin artmasına neden olacağını ve bunun sonucunda yerel gelir dağılımını olumsuz etkileneceğini savunmaktadır. Ayrıca bölgeye ulus ötesi şirketlerin gelmesiyle yerel işletmeler bu şirketlerle rekabet edecek güçte olmadığından olumsuz yönde etkilenecektir (Alam ve Paramati, 2016: 111-112).

Bununla birlikte turizm, turizmin yoksul yanlısı etkisi yoluyla gelir eşitsizliğini azaltmanın bir aracı olarak görülmektedir. Yoksul yanlısı turizm, turizmin yoksullara daha fazla net fayda sağlamayı amaçlayan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımı çoğunlukla turizme bağımlı ekonomiler/Devletler uygulamaktadır. Bu yaklaşıma göre turizm, gelişmiş fırsatlar, kitlesel istihdam yaratmak ve toplumun en savunmasız gruplarını turizm mal ve hizmetlerinin üretimine dahil ederek onlara fayda sağlamak için bir araç olarak görülmektedir. Turizm, devletin en önemli gelir kaynaklarından biri olduğu için gelirin yeniden dağıtılmasında bir araç olarak da kullanılabilir. Ancak, hükümetin bu yeni gelirleri yoksulların refahını artırmak için nasıl harcadığı çok önemlidir (Alam ve Paramati, 2016: 112).

Turistik faaliyete katılan bireyler, ihtiyaçlarını karşılamak için harcama yapmak zorundadır. Bu harcamaların tümü turizm gelirini oluşturmaktadır. Turizm geliri doğrudan, dolaylı ve uyarılmış gelir olarak 3' ayrılmaktadır (Erkan, vd., 2013: 3).

Doğrudan Gelir Etkisi, turizm sektöründe meydana gelen harcamaların toplamını ifade etmektedir. *Dolaylı Gelir Etkisi*, sektör turistlerin ihtiyaçlarını karşılamak için diğer sektörlerden mal ve hizmet satın almak zorundadır. Bu mal ve hizmet alışverişi sonucu oluşan geliri ifade etmektedir. *Uyarılmış Gelir Etkisi*,

doğrudan ve dolaylı yoldan oluşan gelirin hane halkı harcamalarına yansımaları olarak ifade edilmektedir (Erkan, vd., 2013: 3).

Tablo 29: Türkiye'nin Turizm Gelir-Gider Tablosu (Milyon Dolar)(2001-2023)

Yıllar	Turizm Gelirleri	Ortalama Harcama	Turizm Giderleri	Gelir-Gider Dengesi
2001	10.450,728	777,0	1.738,000	8.712,73
2002	12.420,519	816,0	1.880,000	10.540,52
2003	13.854,868	740,0	2.424,827	11.430,52
2004	17.076,609	843,0	2.954,459	14.122,15
2005	20.322,111	842,0	3.394,602	16.197,51
2006	18.593,950	803,0	3.270,947	15.323,00
2007	20.942,501	770,0	4.043,283	16.899,22
2008	25.415,067	820,0	4.266,197	21.148,87
2009	25.064,481	783,0	5.090,440	19.974,04
2010	24.930,996	755,0	5.874,520	19.056,48
2011	28.115,694	778,0	5.531,486	22.584,21
2012	35.717,337	980,0	4.525,101	31.192,24
2013	40.186,327	1.024,0	5.875,183	34.311,14
2014	41.316,834	998,0	5.791,095	35.525,74
2015	37.700,923	906,0	6.296,506	31.404,42
2016	26.539,007	846,0	5.255,797	21.283,21
2017	31.253,835	809,0	5.487,607	25.766,23
2018	35.920,910	787,0	5.530,582	30.390,33
2019	42.851,778	826,0	4.655,848	38.195,93
2020	15.169,371	958,0	1.188,382	13.980,99
2021	30.309,722	1.032,0	2.203,157	28.106,57
2022	49.857,030	971,0	5.098,884	44.758,15
2023	55.874,176	979,0	8.429,980	47.444,20

Kaynak: KTB, 2024

Tablo 29'da Türkiye'nin 2001-2023 yıllarına ait turizm gelir ve giderleri, gelen ve giden ziyaretçilerin yapmış oldukları ortalama harcamalar gösterilmektedir. Tabloda yer alan verilere göre Türkiye'nin turizm gelirleri 2001-2014 yılları arası artan turist sayısı ve yıllar itibari ile benzer devam eden ortalama harcama sayesinde pozitif bir görüntü sergilemektedir. Türkiye, en çok Rusya'dan gelen ziyaretçilere ev sahipliği yapmaktadır. 2015 yılında yaşanan Türkiye-Rusya arasındaki siyasi anlaşmazlıklar ve 2016 yılında Türkiye'de düzenlenen askeri darbe gelen turist sayısında azalışa sebep olmuş ve bu durum Türkiye'nin turizm gelirlerini olumsuz

etkilemiştir. Verilere göre, 2017-2019 yılları arası turizm gelirlerinde artış görülmektedir. Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 virüsünün görülmesiyle birlikte turizm sektörü önemli ölçüde etkilenmiştir. Covid-19 virüsünün etkisi Türkiye'nin 2020 yılında turizmden elde etmiş olduğu geliri önemli ölçüde azaltmıştır. 2021 yılından itibaren Türkiye gelen yabancı turist sayısında önemli artışlar gözlemlenmiştir. 2023 yılında Türkiye, tüm zamanların en çok ziyaretçi kabul ettiği dönemi geride bırakmıştır.

Tablo 30: Turizm Gelirlerinin İhracata, Turizm Giderlerinin İthalata Oranı (Milyon Dolar)(1990-2023)

Yıllar	İhracat	Turizm Gelirleri	Turizm Gelirlerinin İhracata Oranı	İthalat	Turizm Giderleri	Turizm Giderlerinin İthalata Oranı
1990	12.959,3	3.225,0	24,9	22.302,1	520,0	2,3
1991	13.593,5	2.654,0	19,5	21.047,0	592,0	2,8
1992	14.714,6	3.639,0	24,7	22.871,1	776,0	3,4
1993	15.345,1	3.959,0	25,8	29.428,4	934,0	3,2
1994	18.105,9	4.321,0	23,9	23.270,0	866,0	3,7
1995	21.637,0	4.957,0	22,9	35.709,0	912,0	2,6
1996	23.225,5	5.962,1	25,7	43.626,6	1.265,0	2,9
1997	26.261,1	8.088,5	30,8	48.558,7	1.716,0	3,5
1998	26.974,0	7.808,9	28,9	45.921,4	1.753,9	3,8
1999	26.587,2	5.203,0	19,6	40.671,3	1.471,0	3,6
2000	27.774,9	7.636,0	27,5	54.502,8	1.711,0	3,1
2001	31.334,2	10.450,7	33,4	41.399,1	1.738,0	4,2
2002	36.059,1	12.420,5	34,4	51.553,8	1.880,0	3,6
2003	47.252,8	13.854,8	29,3	69.339,7	2.424,8	3,5
2004	63.167,0	17.076,6	27,0	97.539,8	2.954,4	3,0
2005	73.476,4	20.322,1	27,7	116.774,2	3.394,6	2,9
2006	85.534,7	18.593,9	21,7	139.576,2	3.270,9	2,3
2007	107.271,8	20.942,5	19,5	170.062,7	4.043,2	2,4
2008	132.027,2	25.415,0	19,2	201.963,6	4.266,1	2,1
2009	102.142,6	25.064,4	24,5	140.928,4	5.090,4	3,6
2010	113.883,2	24.930,9	21,9	185.544,3	5.874,5	3,2
2011	134.906,9	28.115,6	20,8	240.841,7	5.531,4	2,3
2012	152.478,5	35.717,3	23,4	236.545,1	4.525,1	1,9
2013	157.610,2	40.186,3	25,5	242.177,1	5.875,1	2,4
2014	151.802,6	41.316,8	27,2	251.661,3	5.791,0	2,3
2015	143.934,9	37.700,9	26,2	207.203,4	6.296,5	3,0
2016	143.934,9	26.539,0	18,4	207.203,4	5.255,7	2,5
2017	142.606,2	31.253,8	21,9	198.601,9	5.487,6	2,7
2018	156.992,9	35.920,9	22,88	233.799,6	5.530,5	2,4
2019	167.967,2	42.851,7	25,51	223.046,4	4.655,8	2,1
2020	171.531,0	15.169,3	8,85	202.705,0	1.188,3	0,6
2021	169.637,7	30.309,7	17,9	219.516,8	2.203,1	1,0
2022	223.233,6	49.857,0	22,3	271.423,0	5.098,8	1,9
2023	254.169,7	55.874,1	22,0	363.710,5	8.429,9	2,3

Kaynak: KTB, 2024

Tablo 30’da 1990-2024 yılları arası Türkiye turizm gelir ve giderlerinin dış ticaretteki yerini gösteren istatistiki veriler bulunmaktadır. Bu kapsamda turizm gelir-gideri, dış ticaret (ihracat-ithalat) rakamları ve turizm gelirlerinin ihracata, giderlerinin ithalata oranlarını gösteren veriler yer almaktadır. Turizm gelirlerinin ihracata ve turizm giderlerinin ithalata oranının yer aldığı verileri inceleyecek olursak sektörün, dış ticarete olumlu katkılar sağladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Çünkü turizm gelirlerinin ihracat gelirlerine oranının ithalata oranla daha yüksek olduğu verilerden anlaşılmaktadır.

Tablo 31: Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını Kapatma Payı

Yıllar	Dış Ticaret Açığı (Dolar)	Turizm Geliri	Turizm Gelirinin DTA'yı Kapatma Payı
1996	20.402,178	7.970,722	39,06
1997	22.297,649	9.233,503	41,41
1998	18.947,440	8.878,840	46,86
1999	14.084,047	7.069,293	50,19
2000	26.727,914	9.990,841	37,37
2001	10.064,867	10.450,728	103,83
2002	15.494,708	12.420,519	80,15
2003	22.086,856	13.854,868	62,72
2004	34.372,613	17.076,609	49,68
2005	43.297,743	20.322,111	46,93
2006	54.041,498	18.593,950	34,40
2007	62.790,965	20.942,501	33,35
2008	69.936,378	25.415,067	36,34
2009	38.785,809	25.064,481	64,62
2010	71.661,113	24.930,996	34,79
2011	105.934,807	28.115,694	26,54
2012	84.066,659	35.717,337	42,48
2013	99.858,613	40.186,327	40,24
2014	84.508,918	41.316,834	48,89
2015	63.268,398	37.700,923	59,58
2016	55.995,686	26.539,007	47,39
2017	76.736,291	31.253,835	40,72
2018	53.983.727	35.920,910	0,06
2019	29.512,481	42.851,778	145,19
2020	49.879,052	15.169,371	30,41
2021	46.211,095	30.309,722	65,58
2022	109.540,827	49.857,030	45,51
2023	106.323,777	55.874,176	52,55

Kaynak: KTB, 2024; TÜİK, 2024

Türkiye turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapatma payları 1996-2024 yılları itibariyle tablo 31’de gösterilmektedir. Tabloda yer alan verilere göre; yıllar itibari ile turizm gelirlerinin artması, dış ticaret açığının kapanmasında etkili olduğu görülmektedir. 1996 yılından itibaren turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapatma payının yer aldığı verilere göre; bazı yıllar hariç turizm sektörünün kapatmadaki payı pozitif seyir izlemiştir.

Tablo 32: Ükelere Göre Turizm Gelirleri (Milyar Dolar)(2019-2022)

Yıla Göre Sıralamadaki Yeri				Ülkeler	Yıllar (Milyar Dolar)			
2019	2020	2021	2022		2019	2020	2021	2022
1	1	1	1	A.B.D	199	72,5	70,2	135,2
2	8	3	2	İspanya	79,7	18,5	34,5	72,9
5	3	5	3	Birleşik Krallık	58,6	26,6	33,1	68,2
3	2	2	4	Fransa	63,5	32,6	40,8	59,7
6	7	7	5	İtalya	49,6	19,8	25,2	44,3
13	12	6	6	Türkiye	34,3	13,3	26,6	41,2
11	5	4	7	BAE	38,4	24,6	34,4	...
9	6	8	8	Almanya	41,8	22,1	22,3	31,5
17	14	9	9	Meksika	24,6	11	19,8	28
15	10	12	10	Kanada	29,8	13,6	14,5	24

Kaynak: TÜRSAB, 2024

Tablo 32’de ülkelere göre 2019-2022 yılları arası turizm gelirleri ve ülke sıralamaları yer almaktadır. Dünya genelinde en çok turizm gelirine sahip ülke Amerika Birleşik Devletleridir. Tabloda yer alan verilere göre; Türkiye 2019 yılında 34,3 milyar dolar geliri ile 13. Sırada yer alırken, 2022 yılında turizm gelirini artırarak 6. Sıraya yükselmiştir.

2.2.4. Turizmin Tarım Sektörüne Etkisi

Turizm sektörü birçok sektörlerle doğrudan veya dolaylı olarak bağlantı içerisinde olduğunu turizm sektörlerinin özelliklerinden bahsederken ifade etmiştik. Fakat tarım sektörü, turizmi tamamlama konusunda en öncü sektörlerin başında gelmektedir. Turizm, bireylerin yiyecek-içecek ihtiyaçlarını da karşılayan bir sektördür. Bu yüzden sektör, yerli ve yabancı turistlerin yiyecek-içecek ihtiyaçlarını karşılamak için tarım sektörüne ihtiyaç duymaktadır. Ülkenin tarım sektörü açısından zengin olması turizm sektörüne olan talebi de olumlu etkilemektedir. Uluslararası turizm hareketliliği, turist kabul eden ülkenin tarım sektörünün gelişmesine katkı sağlamaktadır. Turizm sektörünün geliştiği bölgede tarım sektörünün de gelişmesi sayesinde yerel halkın da geliri artmakta, aynı zamanda ek istihdam oluşturarak köyden kente göçü azaltmaktadır (Çıkın, vd., 2009: 4).

Hem turizm sektörünün gelişmesi hem de bireylerin turistik faaliyeti sadece deniz-kum-güneş olarak görmemeye başlaması ile birlikte alternatif turizm faaliyetlerinin oluşmasına neden olmuştur. Bu alternatif turizm faaliyetlerinden bir tanesi ise, agro-turizmdir. *Tarım turizmi (Agro Turizm) temel olarak küçük çiftlikler olmak üzere, çiftçilere ek gelir sağlamak amacıyla bağ, bahçe, tarla, ahır, ağıl, kümes*

vb tarımsal üretim alanları ile küçük ölçekli ve geleneksel gıda işleme tesisleri gibi faaliyet alanlarını ziyaret etmek, günlük işlerine katılmak, çiftlik evinde geceleme, gezinmek, eğlenmek, alış veriş yapmak ve bazen de eğitim almak gibi aktivitelerin bir veya birkaçını kapsayan bir turizm şeklidir (Türkben, vd., 2012: 47).

Agro-Turizmin Tarım Faaliyet Alanları:

- Çiftlik Ziyaretleri
- Tarım Ürünlerinin Satışı
- Tarımsal Sergiler-Çiftliklerde Konaklama-Kendin Topla Faaliyetleri
- Eğitsel Faaliyetler
- Ağaç Kiralama

Agro-turizm, yerel halka gelir sağladığı gibi turizm faaliyetine katılan bireylere de fayda sağlamaktadır. Yerel halka istihdam olanağı sağlamanın yanı sıra kadın işgücünü de artırmaktadır. İstihdam ve gelir açısından sektörün katkıları değerlendirildiğinde, önemli ekonomik faydalar sağladığı görülmektedir (Civelek, vd., 2013: 3). Turizm sektörünün gelişme göstermesi ile birlikte senkronize bir şekilde tarım sektöründe üretilen ürünlerin kalitesi artacaktır. Artan kalite ile birlikte tarımsal ürünler, gerçek değerini bulacaktır. Ayrıca sektörde çalışanların gelir düzeyleri ve buna bağlı olarak refah düzeylerinde artış görülecektir. Tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerin temel problemlerinden bir tanesi işsizlik sorunudur. Bölgede turizmin gelişmesiyle birlikte istihdama ek talep oluşacak ve işsizlik sorunu azaltılacaktır. Böylece köyden kentlere göç de azalmış olacaktır. Köyden kente göçün azalmasıyla birlikte tarım için elverişli bölgeler terk edilmemiş olacak ve kapasite kullanım oranı yükselecektir (Çıkın, vd., 2009: 6).

Tablo 33: Tarımsal Turizm Türleri ve Faaliyet Şekilleri

Turizm Türleri	Faaliyet Şekilleri
Doğrudan Tarımsal Satışlar	Yol kenarı satışları, çiftlikte satış, tarımsal kökenli hediyelikler, kendin topla kendin ye satışları
Dış Mekân Rekreasyonu	Binicilik, , ücretli balıkçılık, ücretli avlanma, doğal yaşamı izleme ve fotoğrafçılık maket araba sürücülüğü, kızak biniciliği, kayak, kampçılık/piknik, av oyunları, offroad taşıtları
Üretim	Kendin topla kendin ye aktiviteleri, çiftlik ziyaretleri, ağaç kiralama aktiviteleri
Eğitimsel Deneyimler	Okul, bağ, fidanlık ve işletme turları, tarımsal fuarlar, tarımsal eğitim kursları, ürün tanıtım programları
Davetler	Konserler, festivaller ve fuarlar
Barınma	Çiftlik konaklamaları, öğrenci değişimleri, genç turist yurtları

Kaynak: (Çıkm, vd., 2009: 6)

Tablo 33’te turizme konu olan tarım ürünleri ve bu ürünlerin faaliyet şekilleri yer almaktadır. Tarımsal faaliyetlerin daha yoğun yürütüldüğü bölgelerde turizm sektörünün gelişme göstermesi hem tarım sektörünü hem de turizm ile bağlantılı olan diğer sektörleri de olumlu etkileyecektir. Faaliyet şekillerinin yer aldığı tabloyu incelediğimizde sektör, bölgenin gelir ve istihdamına önemli ölçüde etki sağladığı anlaşılmaktadır.

Artan turizm talebi nedeniyle hem altyapı hizmetleri hem de inşaat sektörünün gelişmesi ile üstyapı gelişme gösterecektir. Turizm sektörünün gelişmesi ile birlikte yörede yer alan çiftlik evlerinin konaklama hizmetine açılması ve aile işletmelerinin gelişmesi ile bölge halkının turizm sayesinde geliri ve refah düzeyi artacaktır.

2.2.5. Turizmin Sanayi Sektörüne Etkisi

Turizm sektörünün diğer sektörlerle doğrudan veya dolaylı bir bağlantı içerisinde olduğunu daha önce de ifade etmiştir. Bu bağlantı içerisinde yer alan en önemli sektörlerden bir tanesi de sanayi sektörüdür. Turizm, hizmet sektörleri arasında yer almaktadır. Fakat sektöre olan talebin artışı sanayi sektörü de etkilemektedir. Turist sayılarındaki artış beraberinde otel, restoran, ulaşım ve gayrimenkul gibi alanlara olan ihtiyacı da artırmaktadır. Ayrıca bu yapılanmalar, hizmetin kalitesini arttırmak için söz konusu bölgeye olan kamu harcamalarının da artmasını gerektirmektedir. Yapılanmalar sayesinde ise sanayi sektörünün alt dallarında bir canlanma söz konusu olmaktadır. Sanayi

sektörünün alt dallarından en önemlileri arasında inşaat sektörü yer almaktadır. Turizm sektörünün gelişme göstermesi sanayi dallarından olan inşaat sektörünü, dolaylı olarak da demir-çelik sanayisini olumlu yönde etkilemektedir (Yamak, vd., 2012: 206).

Turizm ve sanayi sektörünün ilişkisi (Tüleykan, 2017:)

- Turizm faaliyetlerindeki artış ulaşım olanaklarının artışını da beraberinde getirmektedir. Bu yüzden artan turizm talebi, ağır sanayinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.
- Turizmin gelişmesi üstyapının gelişmesine yardımcı olmaktadır. Üst yapı tesislerinin yapımında kullanılan ürünlerin üretiminde artış görülmektedir.
- Teknolojideki hızlı gelişim turizm sektörüne de olumlu yansımıştır. Sektörde teknoloji kullanımının artması, teknoloji üreten sanayi dallarının üretimini artırmıştır.
- Turistlerin turizm bölgesi seçimini etkileyen en önemlileri arasında bölgenin doğal ve kültürel yapısı yer almaktadır. Fakat bu faktörler tek başına yeterli olmamaktadır. Turistlerin, turizm bölgesi seçim kriterlerinde konaklama, ulaşım ve altyapı gibi olanaklar da vardır. Bu yüzden turizm bölgesinin bu kriterleri en iyi şekilde hizmete sunması gerekmektedir. Bu durum sanayi sektörünün bir dalı olan inşaat sektörüne olan yatırımı artırmaktadır.
- Ara malı üreten sanayiler arasında ele aldığımız; deri, deri mamulleri ve seramik sanayii turizmden etkilenmektedir.
- Turizm sektöründeki talep artışı, dolaylı olarak da sanayi sektörünün gelişmesine katkı sağlamaktadır. Böyle sanayi sektöründeki gelişim ile birlikte sektördeki istihdam oranları artacaktır.

2.2.6. Turizmin Hizmetler Sektörüne Etkisi

Hizmetler sektörü içerisinde yer alan turizm, tarım ve sanayi sektörlerine önemli katkılar sağladığı gibi hizmetler sektörüne de olumlu ekonomik katkılar sağlamaktadır. Sektör, ödemeler dengesi içerisinde hizmetler kapsamında

değerlendirilmektedir (Ünlüöner ve Özekici, 2018: 4). Turizm sektörü, kendisinin de yer aldığı hizmetler sektörüne önemli katkılar sunmakla beraber gelişmesinde de önemli rol üstlenmektedir. Turizmin hizmetler sektörüne etkileri şu şekildedir (Kızıldemir, 2017: 49):

- Turizm, kendisi ile bağlantılı sektörlerin gelişmesine katkı sağladığı gibi diğer üçüncül sektörlerinde gelişmesine katkı sağlamaktadır.
- Turizm faaliyetine katılan bireylerin genel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mal ve hizmet üreten sektörlerin gelişmesine katkı sağlamaktadır.
- İnşaat ve yapı hizmeti sunan sektörlerle önemli katkı sağlamaktadır. Bu katkılar arasında; kiralık tesisler, yazlık inşaatı, kamp yerleri, konaklama tesislerinin yapımı, restoran gibi yiyecek-içecek hizmetleri sunmak için inşa edilen yapılar ve ulaşım için yapılan yolların inşası yer almaktadır.
- Yüksek maliyetli hizmetleri, rahatlığı artırıcı ve ihtiyaçların giderilmesini kolaylaştırıcı, işlenmiş gıda ürünlerini üreten sektörlerin gelişmesine yardımcı olmaktadır.
- Turizm sektörünün gelişmesine paralel olarak banka, sağlık, sigorta ve güvenlik sektörleri de etkilenmektedir.

Turizmin gelişmesiyle birlikte yukarıda ifade edilen sektörlerde turizme paralel olarak gelişme gösterecektir. Doğrudan veya dolaylı olarak turizm harcamaları sonucunda gelişme gösteren sektörlerde elde edilen gelirin bir kısmı personel ödemelerine bir kısmı tekrar mal ve hizmet üretimine bir kısmı yatırımlara dönüşeceği için turizmin gelişimi sadece turizm faaliyet alanının bulunduğu bölgeyi değil tüm ülkenin ekonomik yapısını dolaylı yoldan etkileyecektir.

2.2.7. Turizmin Alt ve Üst Yapıya Etkisi

Turistik talebin yeterli ölçüde karşılanabilmesi için bazı kriterlerin önceden yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu kriterlerin en önemlileri arasında ise, altyapı ve ulaştırma hizmetleri yer almaktadır. Konuyla ilgili çalışmalar incelendiğinde turizm ve altyapı arasında doğru yönlü bir ilişki olduğu yönündedir. Fakat, turizm sektörünün

altyapı üzerine ne derecede etki ettiğini belirlemek oldukça güçtür. Altyapı yatırımları turizm açısından iki şekilde ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi genel altyapı, diğer ise kurumsal altyapıdır. Genel altyapı (Fiziki): sektörden bağımsız olarak bölge halkı için yapılan yatırımları ifade etmektedir. Bölge halkına yapılan fiziki altyapılar, dolaylı olarak da turizm faaliyetlerini de etkilemektedir. Fiziki altyapılar içerisinde; yol, su, kanalizasyon, ulaşım, elektrik, haberleşme ve müzeler vb. yer almaktadır. Bölgede bu ve benzeri olanakların var olması turistik faaliyete katılacak bireylerin seçimlerini de olumlu yönden etkilemektedir. Kurumsal altyapı ise; kamu kurum ve kuruluşların turizm sektörüne yardımcı olmak amacıyla gerçekleştirdikleri bütün faaliyetlerdir (Ünlüönen, vd., 2015: 173).

Üstyapı, altyapıya göre turizm sektörü ile daha çok ilişki içerisindedir. Altyapının oluşturulmuş olduğu bölgede, turistlerin hem bölgeyi tercih etmesi hem de bölgede tatil sürelerinin uzatması veya kısaltması üstyapı ile ilgilidir. Konaklama, yiyecek-içecek, eğlence vb. işletmeler turizmin üstyapısını oluşturmaktadır. Turistler, tatil seçimi yaparken sadece bölgenin doğal güzelliklerine dikkat etmemektedirler. Bu yüzden bir bölgenin turistlerin taleplerine cevap verebilmesi için alt ve üst yapının gelişmiş olması gerekmektedir (Ünlüönen, vd., 2015: 174).

2.3. Turizmin Ekonomi Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Turizm sektörünün ekonomi üzerine olumlu etkilerinden bahsettik. Sektörün ekonomi üzerine olumlu etkilerinin olduğu gibi olumsuz bir takım etkileri de vardır. Bu olumsuzluklardan bazıları ithalat, enflasyon, fırsat maliyeti ve mevsimsellik etkileri üzerinedir.

2.3.1. Turizmin İthalat Etkisi

Dışalım, bir ülkenin başka bir ülkeden mal ve hizmet satın alınmasını ifade etmektedir. Turizm ile doğrudan veya dolaylı ilişkisi olan mal ve hizmetlerin tedariki sadece ülke sınırları içerisinde karşılanmamaktadır. Bu yüzden ülkeler, bazı mal ve hizmetler ithal edilmek zorundadır. Mal ve hizmetlerin ithalinden dolayı ortaya çıkan döviz kaybı, dış turizme katılan vatandaşların turizm faaliyetine katıldıkları ülkede harcadıkları döviz ve yatırım mallarına harcanan döviz ödemeler dengesi üzerine olumsuz etki göstermektedir. Bu etkileşim, görünmeyen ithalat olarak

nitelendirilmektedir. Kısacası, turizm hareketlerin ödemeler dengesine yapmış olduğu etki, turizmin ithalat üzerine olumsuz ekonomik etkileri arasında gösterilmektedir. Turizm kaynaklı döviz çıkışına neden olan diğer sebepler şu şekildedir (Kozak, vd., 2015: 126):

- Turizm tesisi kurulması için gerekli olan malzemelerin ithal edilmesi,
- Turistlerin talep ettikleri mal ve hizmetlerin yurtdışından tedarikinin sağlanması,
- Yabancı şirketlerin kar transferleri,
- Sektörde çalışan yabancı personel maaşları,
- Yurtdışında yapılan reklam ve tanıtım giderleri,
- Yurtdışında yapılan yatırımlar,
- Yurtdışına eğitim alması için gönderilen personel ödemeleri yer almaktadır.

2.3.2. Turizmin Enflasyona Etkisi

Enflasyon, fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artış olarak ifade edilmektedir. Enflasyonun oluşmasında birden fazla önemli etkiler vardır. Bunlardan en önemlileri arasında talebin mevcut arzdan fazla olması durumunda ortaya çıkan talep enflasyonudur. Turizm sektörün özelliklerini açıklarken ifade ettiğimiz gibi sektörün arz esnekliği katı, talep esnekliği ise, bir o kadar esnektir. Bu yüzden ani talep artış ve azalışlara sektör hemen cevap verememektedir. Turizm bölgesinde talebin yoğun olmasıyla birlikte fiyatlar genel seviyesi yükselebilmektedir. Fiyatlar genel seviyesinin artışına neden olacak diğer sebep ise; dış turizm bilançosunda ortaya çıkan açıktır. Dış turizm bilançosu; turizm gelir ve giderlerinin gösterildiği tablodur. Dış turizm giderlerinin gelirlerinden fazla olması durumunda bilançoda açık ortaya çıkacaktır. Bilançodaki açıktan anlaşılacağı gibi ülkeden döviz çıkışı olmuştur. Döviz çıkışının olması yerel paranın değer kaybetmesine neden olacak ve turistik faaliyetlerin fiyatları artacaktır. Turizm faaliyetine konu olan mal ve hizmet giderlerindeki maliyet artışı da turistik tüketim mallarının fiyatlarının artmasına neden olacaktır. Yukarıda saymış olduğumuz sebepler sadece turizm sektöründeki mal ve hizmetlerin fiyatlarını olumsuz yönde etkilemekte kalmamakta, sektöre bağlı doğrudan veya dolaylı diğer çalışma alanlarının fiyatlarını da etkilemektedir (Şit ve Şen, 2022: 209).

2.3.3. Turizmin Fırsat Maliyeti Etkisi

Turizm sektörünün gelişmesi için ülkeler yapılacak yatırımları değerlendirmeleri gerekmektedir. Karar birimlerinin, ülkenin sahip olduğu kıt kaynaklarını turizm sektörüne aktarması durumunda elde edecekleri kazanç ile diğer sektörlerden birisine yapılacak yatırımlardan elde edilecek kazançları kıyaslaması gerekmektedir. Bu karşılaştırmaya fırsat maliyeti denilmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için fırsat maliyeti hayati önem taşımaktadır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerin kaynakları, kıt ve yatırım alanları sınırlıdır. Kıt kaynakları daha verimli alanlar varken daha az verim sağlayacak alanlara aktarılması ülke ekonomisini olumsuz etkilemektedir. Karaib Adaları'nda olan Güney Lucila'da muz ihracatı yapılmaktadır. Fakat bölgede turizmin gelişmesi ile birlikte muz ihracatı azalmış ve ithal edilen gıda miktarı artmıştır. Bu durum ödemeler bilançosuna olumsuz yansımıştır (Kozak, vd., 2015: 122).

2.3.4. Turizmin Mevsimsellik Etkisi

Mevsimsellik kavramını turizm açısından değerlendirdiğimizde, belirli aylarda turizme yönelik talebin yoğunlaşması olarak tanımlanmaktadır. Turizm denilince ilk akla gelen deniz-kum-güneş üçlemesidir. Bu yüzden özellikle yaz aylarında turizme yönelik talep yoğunluk göstermektedir. Belirli bir dönemde yoğunluğun var olması gelir ve istihdam açısından sektöre hizmet eden kurul ve kuruluşları olumsuz etkilemektedir. Turizmin belirli aylarda daha yoğun görülmesi en çok konaklama ve turizmin doğrudan bağlantısı olduğu sektörleri etkilemektedir. Turizmin mevsimsellik özelliğinden dolayı özellikle şehir merkezinden uzak bölgelerde kurulan turizm işletmelerinin belirli dönemlerde kapalı kalmasına neden olmaktadır. İşletmelerin kapalı kalması yatırımların geri dönüşünü uzatmakta ve sektöre yatırım yapmayı planlayan girişimcileri çekimser kılmaktadır. Son zamanlarda artan alternatif turizm türleri sayesinde sektör, turizm talebini tüm aylara yaymaya çalışmaktadır. Fakat çeşitlenen turizm türleri, bu durumu tamamen ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü turistik faaliyete katılacak bireyler, seyahat güdüsüyle hareket etmektedir. Mevsimsellik sadece işletme sahiplerini değil aynı zaman da sektörde çalışan personeli de olumsuz etkilemektedir. Talebin yoğun olduğu dönemlerde iş bulabilen personel, diğer aylarda işsiz kalabilmektedir. Ayrıca belirli dönem çalıştıkları için işletmeler,

ağırlıklı olarak personellerine sosyal güvenlik haklarından mahrum çalıştırmaktadır. Son olarak ise, sürekli bir kuruma hizmet etmeyen kişilerin, işletmeye aidiyet ile bağlanması güçtür. Bu durum çalışanların kalitesiz ve verimsiz hizmet sunmasına neden olmaktadır (Ulu, 2010: 31).

2.4. Turizm ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi

Bölgesel kalkınmanın temel amacı, hem bölgelerarası dengesizlikleri en aza indirmek hem de gelişmiş bölgelerin kalkınmasına hız kazandırmaktır. Bu doğrultuda belirlenen amaç ile bölgelerde uygun sanayi kollarını oluşturma, teşviklerle yatırımları artırma, büyümeyi hızlandırma ve kalkınmayı ülke geneline yayma, elde edilen gelirin adil bir şekilde dağıtılmasını sağlama gibi hedefler belirlenmiştir. Bölgesel kalkınmaya yönelik bu hedefler öncelikle belirlenen bölgeler üzerine kurulmuştur (Künü ve Hopooğlu, 2015: 83-84). Ülke içerisinde refahın bölgeler arasında eşit dağıtılması sosyal devlet anlayışının bir parçasıdır. Bölgesel farkları ulusal ve yerel ölçekte uygulanan politikalar sayesinde azaltılmaya çalışılmaktadır.

Turizm, ekonomik büyümeyi, refah iyileştirmelerini ve çevre bölgelerdeki istihdam fırsatlarını katalize edecek bir araç olarak giderek daha fazla incelenmektedir. 1950'lerden itibaren turizm araştırmalarında, bölgesel kalkınmada bir faktör olarak turizme ilişkin tartışmalar uzun süredir devam etmektedir. Merkez-çevre ikiliği kavramı, çevre bölgelerdeki ekonomik büyümeyi ve istihdam fırsatlarını beslemek ve mevcut mekânsal yapıları yıkmak için bir araç olarak turizm hakkındaki tartışmaların merkezinde yer almaktadır (Rogerson, 2015: 279). İlk katkılardan biri, turizmi daha zengin merkez bölgelerden, özellikle de metropol alanlardan gelen turistlerin ziyaretlerinden yararlanan çevre bölgelerdeki ekonomik kalkınmanın bir aracı olarak tartışan Christaller tarafından yapılmıştır (Christaller, 1964: 95).

Perroux'cu büyüme kutbu teorisinin popülerliği ve 1960'lı ve 1970'li yıllarda büyüme merkezi planlamasının geniş çapta desteklenmesiyle birlikte, turizmin birçok ülkede bölgesel kalkınma için lider sektör olarak uygulanmaya başlanmıştır. Bu duruma en iyi örnekler olarak, Cancun, Meksika'da planlanan turizm tesisinin geliştirilmesi ve Fransa'daki Languedoc-Roussillon kıyı gelişimi gösterilebilir. Bu gelişmeler ışığında bölgesel kalkınma aracı olarak turizme yatırım yapmayı ve/veya

uygun temel turizm kaynaklarına sahip ekonomik açıdan marjinal alanların seçilmesini ve ardından turizm altyapısının genişletilmesi yoluyla bölgesel kalkınmanın desteklenmesini devlet stratejisi olarak önemli bir hal almıştır (Rogerson, 2015: 279).

1980'lerden itibaren küresel ekonomide turizmin yükselişinden bu yana, bölgesel ekonomik kalkınmayı teşvik eden bir araç olarak turizmin popülaritesi, birçok ülke için oldukça önem kazanmıştır. Turizm sektörü, istihdam yaratma fırsatları ve sermaye akışı, çevredeki nüfusun genel refahını artırmanın bir yolu olarak görülmektedir (Keller, 1987: 20). Brouder, ticari faaliyetlerdeki genel büyümeyle karşılanan talep artışının, genellikle daha geniş bölgesel kalkınma stratejilerinin bir parçası olarak birçok bölgenin turizm ekonomisini geliştirdiğini ifade etmektedir (Brouder, 2013: 1).

Turizm destinasyonları içerisinde Turizmin etkili bölgesel kalkınmasının, hem turizm faaliyetlerine katılma isteği hem de katılım yeteneği açısından artan seyahat talebini ve konaklama ve ulaşım erişimi de dâhil olmak üzere turizm altyapısının genişletilmiş arzının gerekliliğini ileri sürmektedir. Ayrıca bazı durumlarda turizmin gelişimi doğal veya kültürel çekiciliklerin varlığından faydalanırken, Cancun gibi diğer durumlarda destinasyonların tamamı ulusal turizm kuruluşları tarafından bilinçli olarak yaratılmaktadır. Bu master planlı gelişmelerin ekonomik kalkınmaya yönelik bir yığılma yaklaşımını temsil ettiği, turizm faaliyetlerinin mekânsal kümelenmesinin hem tüketicilere daha fazla seçenek hem de sektöre ölçek ekonomisi sunduğunu ileri sürülmektedir (Kang, vd., 2014: 2).

Tartışmasız olarak turizm artık gelişmiş ülkelerin birçok alanında bölgesel ve yerel kalkınma için “önemli bir araç” olarak değerlendirilebilir. Turizmin değeri, özellikle ekonomik büyüme, istihdam ve refah artışının itici gücü olduğu marjinal, çevre veya kırsal alanlarda daha da artmaktadır. Turizmin genellikle bölgesel düzeyde olumlu bir ekonomik ve kalkınma etkisine sahip olduğu, yerel ekonomiye yeni dış parasal gelir kaynakları getirdiği ancak aynı zamanda diğer geçim kaynakları söz konusu olduğunda diğer istenmeyen değişim biçimleri ve maliyetler ürettiği düşünülmektedir. Geleneksel olarak turizmin bölgesel etkileri; gelirler, istihdam, kazançlar ve yerel vergi gelirleri üzerindeki doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkilerden oluşmaktadır. Saarinen, bir bölgede turizmin gelişmesi, o bölgeye yeni iş faaliyetleri

sağlayacağından, turizm ve ona verilen destek, bölgesel kalkınma perspektifinden sadece müşteriler için rekabet konusu değil, aynı zamanda yatırımcılar için de rekabet konusu olarak görülme eğiliminde olduğunu ifade etmektedir (Saarinen, 2003: 94).

Genel olarak, bölgesel kalkınmanın istenen hedeflerinin, çoğu durumda yerel olmayan önceliklere, değerlere, ihtiyaçlara ve hedeflere dayanan belirli bir ekonomik faaliyet olarak turizm endüstrisinin sonuçlarıyla mutlaka aynı olmadığı konusunda uyarılmaktadır (Saarinen, 2003: 95). Aslında turizmin bölgesel kalkınmadaki rolü genellikle turizm istihdamı, turizm akışı veya gelirleri açısından değerlendirilmekte ve çoğunlukla olumlu olarak görülmektedir. Bununla birlikte, bölgesel büyümeyle karşılaştırıldığında bölgesel kalkınmanın turizm büyüme göstergelerinin otomatik sonuçları olmayan, insanların yaşam kalitesi ve refahındaki iyileşmeye atıfta bulunan daha derin ve niteliksel hedefleri içerdiği anlaşılmalıdır. Ayrıca sürdürülebilirlik perspektifinden bakıldığında, turizmin yönlendirdiği büyümenin mutlaka yerel topluluklara ve çevreye fayda sağlayacağı da söylenememektedir. Aslında turizm bölgesel kalkınma için potansiyel ve verimli bir araç olsa da, belirli konulardaki kaynakların her zaman en uygun kullanımı olmayabilir. Sürdürülebilir ve yerel olarak faydalı turizm gelişimi için gerekli görülen turizm endüstrisi ile diğer yerel geçim kaynakları arasında daha güçlü entegrasyon zorunluluğu vurgulanmaktadır (Saarinen, 2013: 10).

Turizmin dönemimizin en önemli sosyo-ekonomik sektörlerinden biri olduğu, özellikle gelişmekte olan ülkelere yoksulluğun azaltılmasında yardımcı bir araç olduğu literatür taramasında karşımıza çıkmaktadır. Turizm, etkili bir kalkınma aracı olarak kabul edilen ve sürekli büyüme ve gelişme gösteren sektörlerden bir tanesidir. Bu yüzden turizm ve kalkınma arasındaki bağlantı araştırma konuları arasında önemli bir yere sahiptir (Hrubcova, vd., 2016: 476). Bu açıdan değerlendirilecek olursa, politika yapıcıları için turizm sektörü, bölgelerarası farkları en aza indirmek için önemli bir araç olarak görülmektedir (Baykul ve Işık Maden, 2017: 66). Turizm sektörü, ulusal ve yerel düzeyde bir ekonomideki büyümeyi destekleme konusundaki potansiyeli sayesinde, yerel bölgelerin ekonomik kalkınmasındaki itici güçlerinden biri olarak kabul görülmektedir (Meyer ve Meyer, 2016: 466).

Bir ülkenin bütün bölgelerinin aynı ölçüde gelişme göstermesi beklenmemektedir. Bir bölge, endüstri açısından gelişmekteyken; diğer bir bölge tarım açısından gelişme gösterebilir. Sanayi açısından gelişen bir bölge diğer bölgelere göre daha gelişmiştir. Bu yüzden sanayi sektörünün gelişmediği bölgelerde genel bir dengesizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Bu dengesizliğin azaltılmasında turizm sektörü önemli bir fonksiyon üstlenmektedir. Endüstriyel faaliyetlerin var olması ve gelişmesi için yeterli kaynaklara sahip olmayan fakat turizm arz kaynakları bakımından zengin turizm potansiyeline sahip bölgelere uygulanacak plan ve politikalar sayesinde turizm sektörü, bölgenin kalkınmasına katkı sağlamaktadır (Giritoğlu, vd., 2015: 221).

Kalkınmış ülkeler incelendiği zaman, turizm sektörünün bölgelerarası adaletsizliği gidermede yaratmış olduğu etkiler görülmektedir. Bu etki sayesinde turizm sektörünün önemi tüm ülkeler için giderek artmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma planları içerisinde turizm sektörü bir politika aracı olarak kullanılmaktadır (Tunçsiper ve Yılmaz, 2009: 56).

Bölgeye gelen yerli ve yabancı turistlerin yapmış oldukları turistik tüketim harcamaları ile artan turizm talebini karşılamak amacıyla yapılan turistik yatırımlar gerek turizm sektöründe gerekse sektörü belirleyen diğer sektörlerdeki üretim faktörlerinin gelirlerini artırmaktadır. Turizmin özellikle gelişmekte olan ülkelerde istihdam yaratma sürecinde hayati bir rol oynamaktadır (Meyer ve Meyer, 2016: 466). Turizm, emek-yoğun sektör olmasından dolayı yeni iş imkânları oluşturmakta ve bu sayede bölgelerarası gelir dağılımına olumlu katkı sağlamaktadır. Ülkenin gelişmemiş veya daha az gelişmiş bölgesinde turizm sektörün yoğun olarak görülmesi, o bölge ekonomisinde yeni istihdam alanları ortaya çıkmakta, tüketim artmakta, ticaret hacmi genişlemekte ve böylece gelir akımı hız kazanmaktadır. Böylece gelişmemiş bölgelerin diğer bölge veya bölgelere ekonomik ve sosyal gelişmişlik açısından dengelenmesinde turizm önemli bir araç olabilmektedir (Bahar, 2007: 5).

Bölgelerde görülen göç hareketlerinin temel sebeplerinden biri istihdam olanaklarının kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. İstihdamın yoğun olduğu bölgelerde sosya-kültürel faaliyetler, eğitim, refah, sağlık, ulaşım gibi olanaklar daha çok yaygın olmaktadır. Turizm, diğer sektörlerle oranla geri kalmış bölgelerde

ekonomik gelişme için daha etkili fırsatlar sunmaktadır. Geri kalmış bölgelerde turizm sektörünün gelişmesiyle birlikte, istihdam olanakları artacak, bölgeye risk gözüyle bakan yatırımcılar yatırım yapmak için daha istekli hale gelecek, iç göç engellenecek, bölge halkı gelir elde edecek ve elde edilen gelir tekrar harcama ve yatırımlara dönüşecek ve bu sayede bölgenin refah düzeyi artacaktır (Çakır ve Sandalcılar, 2018: 349).

Özellikle diğer bölgelere göre geri kalmış veya sanayi yatırımları için uygun olmayan fakat tarihi veya doğal değerlere sahip bölgeler için turizm sektörü, önemli bir gelir kaynağı oluşturabilmektedir. Kalkınma sürecinde kaynakların bölgelere dağılımı önemli olmaktadır. R. Rodan'da "*az gelişmiş ülkelerin kalkınmasının bir yolunun emek fazlasının olduğu geri kalmış bölgeden, sermaye fazlasının olduğu gelişmiş bölgeye emek göçü olduğunu savunmaktadır*". Turizmin temel arz kaynakları tarih, kültür doğal güzelliklerdir. Bu arz kaynaklarına sahip bölgelerde yaşayan halk, turizm sayesinde gelir elde etmektedirler. Turizm potansiyelinin olmadığı bölgelere, turizmden elde edilen gelirin aktarılmasıyla yerel halkın refah düzeyinin artmasına katkı sağlayacaktır. Böylece, gelir dağılımı sayesinde dengeli bir gelime sağlanacaktır (Boz, 2015: 14).

Turizm harcamaları, alternatif bir ihracat türüdür. Turizm sayesinde ülkeye döviz girişi sağlanmaktadır. Elde edilen döviz, ödemeler dengesine olumlu ölçüde etki etmektedir. Turizmin yoğun olarak görüldüğü ülkelerde sektör ülke ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Sektörden sağlanan gelir, ekonomik kalkınma ve büyümenin sağlanması için gerekli olan mal ve hizmet ithalatında kullanılmaktadır (Bahar, 2007: 5).

Turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi aşağıdaki maddeler halinde özetleyebiliriz (Bassil, vd., 2023: 9-13):

- Araştırmaların çoğunda turizmin bölgesel ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan, az sayıda araştırmada turizmin bölgesel büyüme üzerine etkisinin olmadığı yönündedir. Literatürden elde edilen sonuca göre; turizm

artan getiri sağlamakta bölgesel ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilemektedir.

- Bölgesel ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisine rağmen turizmin gelişmesi bölgeler arasındaki gelir eşitsizliklerini daraltabilmektedir. Literatürde gelişiminin bölgeler arasındaki gelir eşitsizliğini azalttığını tespit eden çalışmalar mevcuttur. Dolayısıyla turizm dengeli bir bölgesel kalkınmanın sağlanmasında bir araç olarak kullanılabilir.
- Turizm, bölgesel istihdam ve hizmet sektörüne yaratmış olduğu katkının yanı sıra bölgesel özel yatırımlar üzerine de olumlu etkiler oluşturmaktadır. Ayrıca, turizm gelişiminin olumlu yayılma etkileri vardır. Komşu bölgelerdeki özel yatırımları da etkileyebilmektedir.
- Turizm faaliyetine konu olan bölge hem yerli hem de yabancı turistlere ev sahipliği yapmaktadır. Bu yüzden turizm faaliyetine katılan bireylerin özellikle yabancıların yapmış oldukları turizm harcamaları sayesinde elde edilen döviz, hem yerel halk, hem sektörle ileri-geri bağlantısı olan sektörler hem de ülke ekonomisi önemli döviz kazancı elde etmektedir.
- Turizm faaliyetine katılan bireylerin yapmış oldukları turizm harcamaları, çarpan mekanizması yardımıyla hem turizme doğrudan veya dolaylı bağlantısı olan sektörleri hem de milli geliri önemli ölçüde etkilemektedir. Bu yüzden sektörün gelişmesi ülke ekonomisi açısından oldukça önemlidir.
- Sektörün bölgesel kalkınma açısından bir diğer önemli etkisi ise refah üzerinedir. Bir bölgenin turizm bölgesi olarak tanımlanması için öncelikle bölgenin alt yapı çalışmalarının (ulaşım, elektrik ve su gibi) tamamlanması gerekmektedir. Alt yapı çalışmalarının tamamlanması dolaylı olarak yerel halkın refah düzeyini olumlu açıdan etkilemektedir.
- Sektör ileri-geri bağlantısı sayesinde birçok sektörle doğrudan veya dolaylı olarak etkileşim halindedir. Bu etkileşim, ülkelerin dış ticaret hacmini önemli ölçüde etkilemektedir.

- Bölgede, turizm sektörünün gelişmesi yerel halka yeni iş olanakları oluşturmaktadır (hediyelik eşya ve el sanatları gibi). Oluşan yeni iş olanakları sayesinde yerel halk, ek gelir elde edebilmektedir.
- Yukarıda sektörün istihdama olan katkısından bahsetmiştir. Sektörün istihdama olan katkısı sadece yerel halkın geliri üzerine etki yaratmamaktadır. Ayrıca oluşan istihdam sayesinde yerel halk, iş bulmak ve geçimini devam ettirmek için buldukları bölgeden daha gelişmiş bir bölgeye göç etmesini de etkilemektedir. Göçün engellenmesi sayesinde kentler, nüfus kapasitesinin üstüne çıkmayacaktır.

2.4.1. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi

Gelişmiş ülkelerin genel ekonomik yapısı incelendiğinde, tarımsal üretim faaliyetlerinin yerini zamanla endüstriyel ürünlerinin aldığı görülmektedir. Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülke ekonomilerinin tarımsal üretimden endüstriyel üretime geçişi oldukça zordur. Bu yüzden, Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler, yeterli düzeyde dış satımını gerçekleştirebilmesi için öncelikle sermaye, döviz, dış borçlanma gibi finansman kaynaklarının yaratılması gerekmektedir. Bu yüzden az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için turizm sektörü endüstrileşme için gerekli olan adımların atılmasında önemli bir kaynak sağlamaktadır (Kavaklı ve Karakaş, 2022: 41). Sektör sayesinde ülkeye yabancı para akışı sağlanmakta ve elde edilen kazanç, döviz kurundaki dalgalanmaları azaltmaktadır. Bu sayede ülkenin ihracat gelirlerini olumlu yönde etkilemektedir.

Türkiye, gelişmekte veya az gelişmiş ülkelerin genel kabul görmüş sorunlarından bir tanesi bölgeler arasındaki eşitsizliktir. Türkiye’de turizm sektörüne yönelik plan ve politikalar, sektörün çeşitlendirilmesi, reklam ve tanıtım ve dış yatırımların artırılması gibi somut adımlar 1960 sonra planlı döneme geçiş ile birlikte başlamıştır (Kervankıran ve Ereman Sert, 2020: 126). Turistlerin genellikle tercih ettiği turizm bölgeleri, hem ülke hem de bölge ekonomisine sağlamış olduğu katkılardan dolayı aynı zamanda bölgesel dengesizliği azaltmadaki etkisinden kaynaklı Türkiye için oldukça öneme sahiptir. Türkiye’nin GSYH içerisinde turizmin payı 1980’li yıllardan itibaren hızla artmıştır. Sektörün ülkeye sağladığı döviz,

ekonomik kriz dönemlerinde ödemeler bilançosunun düzenlenmesinde önemli katkılar sağlamaktadır. Ayrıca sektör, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin temel problemlerinin en önemlileri arasında yer alan işsizlik sorununu azaltmasındaki etkisi sayesinde hem ülkenin hem de bölgenin kalkınmasında olumlu etkiler sağlamaktadır. Turizm, sosyo-kültürel ve çevresel etkilerin ekonomik faaliyetlerle birleştiği ekonomik sektördür. Sektörün geliştirilmesi bölgesel kalkınmayı ve bunun paralelinde bölgeler arası dengesizliği azaltmaya katkı sağlayacaktır. Türkiye, zengin turizm arz potansiyeline sahip bir ülkedir. Bu yüzden Türkiye'nin turizm potansiyeline sahip bölgelerinin ön plana çıkarılması ve hali hazırda turizme hizmet eden bölgelerin geliştirilmesi, bölgelerin kalkındırılmasında önemli hizmetler sağlayacaktır (Yıldız ve Sarıtaş, 2021: 1646).

SEGE-2017 çalışmasında demografi, istihdam, eğitim, sağlık, rekabetçi ve yenilikçi kapasite, mali, erişilebilirlik ve yaşam kalitesi başlıklarında 52 değişken ile illerin göreceli sıralamaları ve kademelerini belirlenmiştir. Bu değişkenler Tablo 34'de gösterilmektedir.

Tablo 34: Değişkenler Listesi

		Yılı	Birimi
A	Demografi Değişkenleri		
1	Nüfus Yoğunluğu	2014	Kişi/km2
2	Yaşa Özel Doğurganlık Oranı	2014	Binde
3	Net Göç Hızı	2014	Binde
4	Şehirleşme Oranı	2014	Yüzde
B	İstihdam Değişkenleri		Yüzde
1	İşsizlik Oranı	2014	Yüzde
2	İşgücüne Katılma Oranı	2014	Yüzde
3	Çalışma Çağındaki Nüfusun İl Nüfusuna Oranı	2014	Yüzde
4	İmalat Sanayii İstihdamının Sigortalı İstihdam İçindeki Oranı	2014	Yüzde
5	Sosyal Güvenlik Kapsamındaki Aktif Çalışanların İl Nüfusuna Oranı	2014	Yüzde
6	Ortalama Günlük Kazanç	2014	Türk Lirası
7	Ortalama Günlük Kazanç - Kadın	2014	Türk Lirası
C	Eğitim Değişkenleri		
1	Okuryazar Kadın Oranı	2014	Yüzde
2	Genel Ortaöğretim Net Okullaşma Oranı	2014	Yüzde
3	Mesleki ve Teknik Liseler Okullaşma Oranı	2014	Yüzde
4	YGS Ortalama Başarı Puanı	2014	Puan
5	Yüksekokul veya Fakülte Mezunu Nüfusun 22 Yaş ve Üzeri Nüfusa Oranı	2014	Yüzde
D	Sağlık Değişkenleri		
1	Yüz Bin Kişiye Düşen Hastane Yatak Sayısı	2014	Adet
2	On Bin Kişiye Düşen Hekim Sayısı	2014	Kişi
3	On Bin Kişiye Düşen Diş Hekimi Sayısı	2014	Kişi
4	On Bin Kişiye Düşen Eczane Sayısı	2014	Kişi

5	Primi Devlet Tarafından Ödenen Nüfusun İl Nüfusuna Oranı	2014	Yüzde
E	Rekabetçi ve Yenilikçi Kapasite Değişkenleri		
1	Kişi Başına Düşen İhracat Tutarı	2014	ABD Doları
2	İmalat Sanayii İşyerlerinin Türkiye İçindeki Payı	2014	Yüzde
3	İmalat Sanayii Kayıtlı İşyeri Oranı	2014	Yüzde
4	Kişi Başı Sanayi Elektrik Tüketimi	2014	kWh
5	OSB’lerde Üretim Yapılan Parsellerin Türkiye İçindeki Payı	2014	Yüzde
6	KSS İşyeri Sayısının Türkiye İçindeki Payı	2014	Yüzde
7	On Bin Kişiyeye Düşen Yabancı Sermayeli Şirket Sayısı	2014	Adet
8	Yüz Bin Kişiyeye Düşen Marka Başvuru Sayısı	2014	Adet
9	Yüz Bin Kişiyeye Düşen Patent Başvuru Sayısı	2014	Adet
10	Yüksek Lisans veya Doktora Sahibi Nüfusun 30 Yaş ve Üzeri Nüfusa Oranı	2014	On Binde
11	Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı	2014	Yüzde
12	Turizm Yatırım-İşletme ve Belediye Belgeli Yatak Sayısının Türkiye İçindeki Payı	2014	Yüzde
13	Teşvik Belgeli Yatırım Tutarının Türkiye İçindeki Payı	2014	Yüzde
F	Mali Değişkenler		
1	Banka Kredilerinin Türkiye İçindeki Payı	2014	Yüzde
2	Kişi Başına Düşen Banka Mevduatı Tutarı	2014	Bin TL
3	Bin Kişiyeye Düşen İnternet Bankacılığı Aktif Bireysel Müşteri Sayısı	2014	Kişi
4	Bin Kişiyeye Düşen İnternet Bankacılığı Aktif Kurumsal Müşteri Sayısı	2014	Kişi-Şirket
5	Kişi Başına Düşen Merkezi Bütçe Geliri	2014	Bin TL
6	Kişi Başı GSYH	2014	TL
G	Erişilebilirlik Değişkenleri		
1	Kırsal Kesim Asfalt-Beton Köy Yolu Oranı	2014	Yüzde
2	Hane Başına Sabit Genişbant İnternet Abone Sayısı	2014	Adet
3	Kişi Başına Düşen Mobil Telefon Abone Sayısı	2014	Adet
4	Otoyol ve Devlet Yollarının Yük/Km Değeri	2014	Ton/km
5	Demiryolu Hattının İlin Yüzölçümüne Oranı	2014	Km/km2
H	Yaşam Kalitesi Değişkenleri		
1	Bin Kişiyeye Düşen AVM Brüt Kiralanabilir Alan	2014	m2
2	İçme ve Kullanma Suyu Şebekesi ile Hizmet Verilen Nüfusun Belediye Nüfusu İçindeki Oranı	2014	Yüzde
3	Kişi Başı Mesken Elektrik Tüketimi	2014	mWh
4	Bin Kişiyeye Düşen Özel Otomobil Sayısı	2014	Adet
5	Kükürtdioksit (SO2) Ortalama Değeri	2014	µg/m3
6	Sosyal Güvenlik Kapsamı Dışında Kalan Nüfusun İl Nüfusuna Oran	2014	Yüzde
7	Sosyal Güvenlik Kapsamı Dışında Kalan Nüfusun İl Nüfusuna Oran	2014	Kişi
	Toplam Değişken Sayısı: 52		

Kaynak: SEGE, 2017: 13

Tablo 34’te, illerin gelişmişlik düzeylerini belirlemek için kullanılan 52 değişken gösterilmiştir. Söz konusu değişkenler, uluslararası çalışmalar incelenerek Türkiye Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Belirlenen değişkenler yeni bölgesel kalkınma teorilerine uyumlu bir biçimde seçilmiştir. Ayrıca değişkenlerin seçilmesinde verilerin sürekli olarak güncelleniyor olmasına dikkat edilmiştir. Bu değişkenler sayesinde illerin gelişmişlik sıralaması belirlenebilmektedir.

Tablo 35: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Sıra	Kademe	İl	Puan	Sıra	Kademe	İl	Puan
1	1	İstanbul	4,051	42	4	Elazığ	-0,061
2	1	Ankara	2,718	43	4	Kırşehir	-0,085
3	1	İzmir	1,926	44	4	Malatya	-0,113
4	1	Kocaeli	1,787	45	4	Sivas	-0,137
5	1	Antalya	1,642	46	4	Bartın	-0,140
6	1	Bursa	1,336	47	4	Erzincan	-0,150
7	1	Eskişehir	1,278	48	4	Kastamonu	-0,224
8	1	Muğla	1,175	49	4	Artvin	-0,235
9	1	Tekirdağ	1,014	50	4	Çorum	-0,262
10	2	Denizli	0,923	51	4	Aksaray	-0,271
11	2	Sakarya	0,832	52	5	Sinop	-0,317
12	2	Yalova	0,796	53	5	Giresun	-0,323
13	2	Bolu	0,760	54	5	Osmaniye	-0,367
14	2	Konya	0,668	55	5	Çankırı	-0,379
15	2	Aydın	0,599	56	5	Tokat	-0,381
16	2	Isparta	0,564	57	5	Niğde	-0,395
17	2	Kayseri	0,560	58	5	Kahramanmaraş	-0,416
18	2	Kırıklareli	0,557	59	5	Tunceli	-0,439
19	2	Bilecik	0,556	60	5	Ordu	-0,486
20	2	Çanakkale	0,548	61	5	Erzurum	-0,531
21	2	Edirne	0,534	62	5	Kilis	-0,570
22	2	Karabük	0,513	63	5	Yozgat	-0,589
23	2	Manisa	0,490	64	5	Gümüşhane	-0,623
24	2	Balıkesir	0,476	65	5	Bayburt	-0,629
25	3	Mersin	0,413	66	6	Adıyaman	-0,926
26	3	Trabzon	0,389	67	6	Ardahan	-0,983
27	3	Adana	0,353	68	6	Diyarbakır	-1,074
28	3	Zonguldak	0,333	69	6	Kars	-1,125
29	3	Uşak	0,278	70	6	Iğdır	-1,179
30	3	Gaziantep	0,250	71	6	Bingöl	-1,208
31	3	Samsun	0,242	72	6	Batman	-1,324
32	3	Burdur	0,211	73	6	Şanlıurfa	-1,350
33	3	Kırıkkale	0,211	74	6	Mardin	-1,396
34	3	Düzce	0,200	75	6	Siirt	-1,405
35	3	Karaman	0,177	76	6	Bitlis	-1,428
36	3	Rize	0,174	77	6	Van	-1,452
37	3	Kütahya	0,170	78	6	Hakkâri	-1,518
38	4	Amsya	0,054	79	6	Muş	-1,704
39	4	Hatay	0,017	80	6	Ağrı	-1,752
40	4	Nevşehir	-0,015	81	6	Şırnak	-1,788
41	4	Afyonkarahisar	-0,023				

Kaynak: SEGE, 2017: 35

Tablo 35’te, Türkiye’nin illere göre sosyo-ekonomik göstergeleri verilmiştir. Sıralamada 52 değişken dikkate alınarak illerin gelişmişlik seviyeleri elde edilmiştir. Bu doğrultuda, birinci gelişmişlik sıralamasında İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Antalya, Bursa, Eskişehir, Muğla ve Tekirdağ yer almaktadır. Turizm açısından değerlendirilecek olursak; ilk 6 sırada yer alan illere yönelik turizm talebi diğer illere oranla daha yüksektir. İlk 6 sırada yer alan illerin ekonomik gelişmişlik seviyelerinin yüksek olmasında, turizm sektörü payının yüksek olduğu düşünülmektedir.

Tablo 36: İl Bazında Belediye ve Turizm İşletme Belgeli Geliş Sayıları (2021)

İller	Belediye Belgeli Geliş Sayısı	Turizm İşletme Belgeli Geliş Sayısı
Adana	267.813,00	665.467,00
Adıyaman	85.449,00	111.833,00
Afyonkarahisar	545.308,00	471.847,00
Ağrı	31.250,00	43.818,00
Aksaray	72.422,00	103.594,00
Amasya	125.109,00	108.232,00
Ankara	247.202,00	2.025.568,00
Antalya	3.658.666,00	16.659.055,00
Ardahan	38.384,00	30.678,00
Artvin	192.855,00	69.978,00
Aydın	461.641,00	1.326.931,00
Balıkesir	766.439,00	491.893,00
Bartın	164.303,00	61.324,00
Batman	77.400,00	94.321,00
Bayburt	10.608,00	18.433,00
Bilecik	39.430,00	66.147,00
Bingöl	34.979,00	66.147,00
Bitlis	71.714,00	58.571,00
Bolu	240.481,00	281.581,00
Burdur	88.428,00	65.245,00
Bursa	621.578,00	785.421,00
Çanakkale	493.793,00	349.873,00
Çankırı	30.632,00	39.876,00
Çorum	145.772,00	41.681,00
Denizli	51.881,00	408.661,00
Diyarbakır	98.956,00	442.109,00
Düzce	156.169,00	57.706,00
Edirne	357.385,00	184.629,00
Elazığ	52.386,00	180.381,00
Erzincan	91.530,00	73.408,00

Erzurum	369.611,00	168.952,00
Eskişehir	155.319,00	373.275,00
Gaziantep	164.639,00	732.979,00
Giresun	100.374,00	110.554,00
Gümüşhane	26.359,00	25.970,00
Hakkari	77.436,00	36.108,00
Hatay	301.322,00	316.681,00
Iğdır	67.785,00	13.058,00
Isparta	82.951,00	170.698,00
İstanbul	3.920.237,00	7.925.135,00
İzmir	582.137,00	2.292.862,00
Kahramanmaraş	86.021,00	227.673,00
Karabük	97.265,00	74.800,00
Karaman	17.305,00	76.531,00
Kars	64.043,00	140.389,00
Kastamonu	147.267,00	98.813,00
Kayseri	203.467,00	299.861,00
Kırkkale	55.953,00	21.542,00
Kırklareli	100.130,00	79.580,00
Kırşehir	53.112,00	57.549,00
Kilis	21.146,00	9.151,00
Kocaeli	333.118,00	511.683,00
Konya	519.609,00	599.812,00
Kütahya	222.662,00	65.230,00
Malatya	174.632,00	195.176,00
Manisa	252.938,00	269.705,00
Mardin	214.203,00	201.339,00
Mersin	902.848,00	557.481,00
Muğla	1.511.050,00	2.918.731,00
Muş	40.532,00	53.846,00
Nevşehir	704.777,00	537.094,00
Niğde	131.750,00	80.799,00
Ordu	106.623,00	294.297,00
Osmaniye	75.639,00	34.386,00
Rize	91.510,00	86.345,00
Sakarya	141.007,00	248.785,00
Samsun	70.960,00	293.499,00
Siirt	26.354,00	15.023,00
Sinop	121.274,00	40.454,00
Sivas	208.084,00	92.967,00
Şanlıurfa	303.193,00	193.828,00
Şırnak	45.938,00	101.522,00

Tekirdağ	136.955,00	170.917,00
Tokat	126.493,00	105.591,00
Trabzon	201.431,00	406.113,00
Tunceli	230,00	21.475,00
Uşak	34.123,00	90.789,00
Van	303.820,00	115.081,00
Yalova	233.572,00	176.591,00
Yozgat	107.433,00	79.540,00
Zonguldak	100.022,00	125.567,00

Kaynak: KTB, 2023

Tablo 36’da, İl bazında belediye ve turizm işletme belgeli turistlerin geliş sayılarının yer aldığı veriler yer almaktadır. Daha önce illerin ekonomik gelişmişlik sıralamasına ilişkin verilerden bahsedilmişti. Ekonomik gelişmişlik sıralaması ile turistlerin geliş sayıları dikkate alındığında, benzer bir tablo görülmektedir. Birinci kademe de yer alan ilk 8 il içerisinde yer alan 4 il en çok turist çeken iller arasında yer almaktadır. Mevcut veriler değerlendirildiğinde, turizm sektörünün gelişmesi ile ekonomik gelişmişlik arasında paralellik olabileceği yönündedir.

Tablo 37: İl Bazında Turizm Belediye ve İşletme Belgeli Tesis, Oda ve Yatak Sayısı

İller	Belediye Belgeli			Turizm İşletme Belgeli		
	Tesis	Oda	Yatak Sayısı	Tesis	Oda Sayısı	Yatak
Adana	73	1.967	3.582	49	8.564	4.219
Adıyaman	22	639	1.193	19	2.361	1.191
Afyonkarahisar	101	4.456	11.376	41	11.177	5.285
Ağrı	10	378	663	25	1.975	1.012
Aksaray	16	556	1.198	19	1.814	918
Amasya	66	918	2.030	24	1.537	760
Ankara	63	2.420	4.769	198	32.239	16.034
Antalya	1.108	54.393	140.110	962	510.803	237.274
Ardahan	20	393	742	12	536	310
Artvin	87	1.807	3.657	14	1.420	714
Aydın	168	6.373	13.959	142	38.090	17.906
Balıkesir	538	12.734	31.687	111	13.122	6.473
Bartın	249	1.901	4.652	35	1.478	738
Batman	15	500	1.022	11	1.574	775
Bayburt	4	73	122	3	451	228
Bilecik	18	379	797	8	677	355
Bingöl	8	230	392	3	374	177

Bitlis	17	583	1.161	11	1.023	507
Bolu	101	2.021	4.077	32	5.265	2.541
Burdur	69	939	1.962	26	1.333	704
Bursa	207	6.581	14.534	120	17.765	8.687
Çanakkale	365	7.020	16.542	96	8.572	4.084
Çankırı	17	362	851	10	860	433
Çorum	41	997	1.963	9	1.018	527
Denizli	13	391	806	46	8.404	4.201
Diyarbakır	21	560	1.078	38	5.299	2.691
Düzce	69	1.682	3.777	19	1.517	753
Edirne	98	2.725	6.252	31	3.993	1.941
Elazığ	18	453	896	24	2.522	1.248
Erzincan	44	989	1.992	15	1.220	632
Erzurum	98	2.588	5.298	28	4.742	2.301
Eskişehir	27	987	2.144	39	4.845	2.439
Gaziantep	17	611	1.184	58	9.662	4.807
Giresun	47	793	1.745	33	2.002	1.010
Gümüşhane	14	266	554	7	594	301
Hakkari	17	467	976	6	730	363
Hatay	155	3.803	8.818	68	8.584	4.208
Iğdır	14	491	872	2	215	109
Isparta	47	1.107	2.376	30	2.640	1.308
İstanbul	1.666	51.294	96.614	754	149.099	73.701
İzmir	222	5.126	10.806	443	54.900	26.322
Kahramanmaraş	22	476	924	60	7.547	2.421
Karabük	111	1.271	2.942	32	2.121	1.060
Karaman	4	125	202	9	1.516	744
Kars	25	655	1.301	48	4.323	2.072
Kastamonu	88	1.828	4.214	28	2.253	1.137
Kayseri	34	1.169	2.365	35	5.745	2.815
Kırıkkale	12	316	574	4	382	189
Kırklareli	25	664	1.307	14	1.844	850
Kırşehir	8	253	523	5	989	478
Kilis	6	213	446	1	86	46
Kocaeli	103	2.551	5.688	94	10.382	5.078
Konya	124	3.088	6.251	42	7.706	3.835
Kütahya	37	1.464	4.235	16	1.815	843
Malatya	38	1.175	2.235	16	2.447	1.229
Manisa	89	2.187	4.860	32	3.906	2.006
Mardin	56	1.564	3.440	36	4.073	2.009
Mersin	464	10.966	27.088	92	19.546	9.271
Muğla	988	31.574	71.080	484	125.581	58.261

Muş	22	497	947	30	1.722	838
Nevşehir	322	5.803	13.688	141	14.495	6.926
Niğde	19	773	1.877	32	1.987	990
Ordu	32	610	1.323	47	4.209	2.105
Osmaniye	14	357	692	6	917	460
Rize	53	1.450	3.142	23	2.712	1.329
Sakarya	94	1.628	3.498	31	6.358	3.088
Samsun	24	410	862	37	4.595	2.287
Siirt	7	298	570	2	374	187
Sinop	62	1.115	3.040	40	1.816	827
Sivas	54	2.018	4.647	18	1.580	772
Şanlıurfa	83	2.101	4.739	23	3.165	1.539
Şırnak	11	334	904	7	1.406	687
Tekirdağ	59	1.357	2.738	34	4.405	2.180
Tokat	104	3.060	6.966	22	1.943	983
Trabzon	121	2.986	6.606	111	12.426	6.018
Tunceli	6	100	233	8	436	206
Uşak	11	243	433	16	1.244	626
Van	59	2.067	4.578	27	3.015	1.484
Yalova	93	2.398	5.886	29	4.689	2282
Yozgat	46	1.072	2.101	14	2.264	1083
Zonguldak	35	981	1.975	19	2.224	1085

Kaynak: KTB, 2023

Tablo 37’de, İl bazında belediye ve turizm işletme belgeli işletmelerin tesis, oda ve yatak sayılarının yer aldığı veriler yer almaktadır. Tablo 36’da il bazında turist sayılarının istatistik verilerini göstermiştik. Buna bağlı olarak, tesis, oda ve yatak sayısı da paralellik göstermektedir. Kısacası, bir bölgede turizm talebinin artması, bölgede yer alan tesis, oda ve yatak sayısı da artmaktadır. En çok tesis, oda ve yatak sayılarına sahip iller sırasıyla; Antalya, İstanbul, Muğla ve İzmir’dir.

Tablo 38: İllere Göre Toplam Taşınmaz Kültür Varlıkları Sayısı

İller	Toplan Taşınmaz Kültür Varlıkları Sayısı
Adana	876
Adıyaman	164
Afyonkarahisar	1.135
Ağrı	63
Aksaray	806
Amasya	661
Ankara	2.330
Antalya	3.961

Ardahan	171
Artvin	350
Aydın	1.603
Balıkesir	3.869
Bartın	602
Batman	112
Bayburt	250
Bilecik	470
Bingöl	83
Bitlis	718
Bolu	748
Burdur	382
Bursa	4.731
Çanakkale	2.763
Çankırı	396
Çorum	323
Denizli	1.007
Diyarbakır	1.220
Düzce	277
Edirne	1.710
Elazığ	315
Erzincan	543
Erzurum	844
Eskişehir	1.666
Gaziantep	1.081
Giresun	763
Gümüşhane	438
Hakkari	99
Hatay	1.108
Iğdır	92
Isparta	695
İstanbul	33.479
İzmir	7.899
Kahramanmaraş	561
Karabük	2.389
Karaman	516
Kars	929
Kastamonu	2.067
Kayseri	1.650
Kırıkkale	91
Kırklareli	724
Kırşehir	94

Kilis	452
Kocaeli	1.116
Konya	1.824
Kütahya	2.122
Malatya	765
Manisa	2.690
Mardin	1.560
Mersin	1.642
Muğla	4.896
Muş	112
Nevşehir	1.678
Niğde	525
Ordu	644
Osmaniye	165
Rize	745
Sakarya	570
Samsun	934
Siirt	152
Sinop	899
Sivas	921
Şanlıurfa	1.737
Şırnak	193
Tekirdağ	993
Tokat	1.075
Trabzon	2.175
Tunceli	130
Uşak	456
Van	255
Yalova	172
Yozgat	282
Zonguldak	440

Kaynak: KTB, 2023

Tablo 38’de, illere göre toplam taşınmaz kültür varlıkları sayısı yer almaktadır. Tabloda yer alan verilere göre; taşınmaz varlıklara en çok sahip olan iller ile en çok turist çeken destinasyonlar arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu dikkat çekmektedir. Bölgelerin çok sayıda turizm arz kaynaklarına sahip olması, turizm sektörünün gelişmesi açısından oldukça öneme sahiptir. Bir bölgede turizm arz kaynakların fazla olması, bölgeyi ziyaret edecek olan turistlerin sayısının artmasına katkı sağlamaktadır.

Tablo 39: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Konut)

İller	Fert Başına Düşen Oda Sayısı (%)	Konutun İçinde Tuvalet Mevcudiyeti Durumu (%)	Konutun Kalitesinde Problem Yaşayanların Oranı (%)
Adana	1,22	86,34	22,73
Adıyaman	0,93	77,07	41,12
Afyonkarahisar	1,36	90,2	12,9475
Ağrı	0,84	64,06	40,475
Aksaray	1,32	81,01	19,7125
Amasya	1,4	95,03	16,855
Ankara	1,57	98,68	15,8425
Antalya	1,38	96,65	14,855
Ardahan	0,99	50,31	44,725
Artvin	1,62	94,24	19,6775
Aydın	1,45	78,59	17,9825
Balıkesir	1,55	88,64	16,6825
Bartın	1,53	99,55	18,1
Batman	0,84	85,85	32,19
Bayburt	1,21	96,93	20,3125
Bilecik	1,53	97,29	12,7725
Bingöl	1,16	87,94	27,835
Bitlis	0,91	88,39	40,71
Bolu	1,47	99,92	9,38
Burdur	1,54	86,46	13,53
Bursa	1,36	96,14	17,465
Çanakkale	1,54	86,7	17,79
Çankırı	1,59	93,7	16,005
Çorum	1,46	92,02	20,3825
Denizli	1,39	88,49	15,7025
Diyarbakır	0,91	86,38	28,045
Düzce	1,36	99,81	20,91
Edirne	1,53	82,07	13,685
Elazığ	1,35	89,48	23,9575
Erzincan	1,38	89,04	22,5
Erzurum	1,11	83,13	27,9975
Eskişehir	1,56	95,23	12,4125
Gaziantep	0,99	87,14	19,545
Giresun	1,57	96,21	17,42
Gümüşhane	1,39	88,69	19,5675
Hakkari	0,83	97,38	37,65
Hatay	1,11	85,82	25,635
Iğdır	1,05	60,71	34,59

Isparta	1,52	94,64	9,5125
İstanbul	1,31	99,28	15,95
İzmir	1,47	94,35	14,8075
Kahramanmaraş	1,16	79,78	24,905
Karabük	1,54	99,85	18,495
Karaman	1,38	85,91	11,8075
Kars	1,03	56,21	38,12
Kastamonu	1,48	99,31	17,805
Kayseri	1,35	94,48	20,08
Kırıkkale	1,49	94,78	14,2075
Kırklareli	1,51	85,71	12,795
Kırşehir	1,53	90,04	15,315
Kilis	1,14	69,7	27,0125
Kocaeli	1,3	99,59	17,1625
Konya	1,37	92,12	11,8375
Kütahya	1,42	97,79	14,16
Malatya	1,32	90,25	23,8025
Manisa	1,36	78,74	15,8175
Mardin	0,77	57,96	33,175
Mersin	1,3	87,44	18,7175
Muğla	1,38	89,53	17,565
Muş	0,82	65,56	30,8625
Nevşehir	1,47	89,68	13,7925
Niğde	1,31	81,69	16,235
Ordu	1,37	99,19	24,5125
Osmaniye	1,05	79,37	20,1675
Rize	1,56	97,92	14,6975
Sakarya	1,68	99,45	15,74
Samsun	1,38	99,44	19,4575
Siirt	0,94	88,12	28,4625
Sinop	1,62	99,14	13,9275
Sivas	1,39	93,12	20,1875
Şanlıurfa	0,83	64,45	27,7775
Şırnak	0,75	69,1	33,4525
Tekirdağ	1,4	93,72	13,4825
Tokat	1,37	95,24	18,5925
Trabzon	1,46	94,84	20,5125
Tunceli	1,54	86,98	26,88
Uşak	1,43	91,23	12,49
Van	0,86	82,26	30,5775
Yalova	1,53	99,11	15,295
Yozgat	1,47	85,17	28,745

Zonguldak	1,45	99,71	21,8575
------------------	------	-------	---------

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 39’da, illere göre yaşam endeksi göstergelerinden olan; fert başına düşen oda sayısı (%), konutun içinde tuvalet mevcudiyeti durumu (%) ve konutun kalitesinde problem yaşayanların oranı (%) yer almaktadır. Ekonomik gelişmişlik göstergelerine paralel olarak en fert başına düşen oda, konut tuvalet mevcudiyet durumu ve konut kalitesinden memnuniyet oranına sahip ilk kademedeki yer alan iller olduğu dikkat çekmektedir. Kısacası, turizm bölgesi olarak ifade edilen illerde fert başına düşen oda sayısı, konut tuvalet mevcudiyet durumu ve konut kalitesinden memnuniyet oranı diğer illere oran ile daha yüksektir. Buradan, turizm sektörünün bireylerin yaşam standartlarını iyileştirdiği sonucuna ulaşabiliriz.

Tablo 40: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Çalışma Hayatı)

İller	İstihdam Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Ortalma Günlük Kazanç (TL)	İşinden Memnuniyet Oranı (%)
Adana	43,3	13,2	59,06489	73,32
Adıyaman	39,2	9,1	53,24281	64,26
Afyonkarahisar	51,1	5,6	53,91157	85,34
Ağrı	53,2	6,8	56,10804	63,97
Aksaray	47,2	5,8	55,65699	85,71
Amasya	47,4	6,6	53,77365	88,73
Ankara	44,5	10,2	70,14222	78,86
Antalya	52,9	7,9	59,50882	78,62
Ardahan	59,1	5,8	54,06447	70,19
Artvin	47,1	7,1	66,47994	84,92
Aydın	51,4	6,9	53,88807	81,55
Balıkesir	44,4	6	56,02256	86,94
Bartın	54,9	6,2	54,57163	85,26
Batman	27,8	23,4	59,23294	64,97
Bayburt	48,1	6,2	53,47757	76,49
Bilecik	48,2	6,5	67,12188	85,23
Bingöl	50,8	7	54,21276	71,2
Bitlis	41,5	10,6	54,89353	70,97
Bolu	50	9,6	58,22535	85,37
Burdur	54,9	6,9	55,48069	82,45
Bursa	48	6,6	64,06039	82,83
Çanakkale	45	6,1	57,98611	81,86
Çankırı	42,4	6,8	58,59234	78,26
Çorum	48,9	5,9	52,45184	72,3

Denizli	54	6,5	52,85337	84,07
Diyarbakır	30,2	18,7	55,07729	71,56
Düzce	51,7	8,7	52,70184	74
Edirne	50,1	7,8	53,14211	78,48
Elazığ	48,9	7,8	56,95119	72,8
Erzincan	47,7	6,7	63,27926	79,82
Erzurum	46,7	6,6	59,91629	79,21
Eskişehir	42,9	8,5	66,80529	80
Gaziantep	43,6	6,9	52,66657	73,6
Giresun	47,9	6,5	49,11278	82,32
Gümüşhane	46,3	7,2	59,13549	82,74
Hakkari	39,9	11,7	58,32069	72,07
Hatay	40,3	12,2	58,7615	71,76
Iğdır	54,5	6,9	50,62225	72,6
Isparta	49,5	8,7	54,54713	90,92
İstanbul	46,4	11,2	71,6895	78,77
İzmir	47,3	15,4	63,79523	79,54
Kahramanmaraş	41,5	11,6	55,28603	78,84
Karabük	50,7	8	61,06426	84,12
Karaman	48,1	4,2	53,1314	88,91
Kars	55,5	6,6	57,75115	77,34
Kastamonu	44,2	6,2	55,92332	81,75
Kayseri	46	9,9	57,29218	79,09
Kırıkkale	41,1	8	68,41383	84,2
Kırklareli	49,5	8	62,95667	79,58
Kırşehir	43,1	7,3	59,44341	83,1
Kilis	41,1	7,7	46,86633	73,87
Kocaeli	49,2	10,1	81,99503	75,29
Konya	46,2	4,7	54,69597	84,75
Kütahya	49,3	6	60,3223	87,96
Malatya	49,9	7,8	51,94387	78,12
Manisa	52,7	5,1	63,02866	77,26
Mardin	29,7	20,6	49,04176	67,27
Mersin	44,4	12,4	55,98492	72,7
Muğla	51,5	7,3	57,72218	81,45
Muş	41,2	10,4	59,03781	69,4
Nevşehir	47,5	6	49,89355	81,39
Niğde	46,3	6,1	52,19703	81,59
Ordu	49	6,1	51,08145	77,7
Osmaniye	37,8	14	53,66824	73,29
Rize	48,1	6,7	57,39646	91,6
Sakarya	49,7	9,4	63,1745	81,16

Samsun	47,2	6,6	55,18892	80,87
Siirt	29,8	20,5	57,20988	72,47
Sinop	43,5	6,2	51,47737	89,3
Sivas	44,7	10	61,23226	79,22
Şanlıurfa	32,4	16,3	52,2375	70,4
Şırnak	30	20,1	49,41608	73,84
Tekirdağ	52,6	7,2	65,23696	82,4
Tokat	46,7	6,6	52,34157	85,15
Trabzon	46,6	7,4	53,30979	78,03
Tunceli	49,7	8,1	61,53772	75,95
Uşak	51,4	5,4	51,99493	91,12
Van	41,4	10,3	56,17256	64,7
Yalova	46,9	11	59,88532	83,74
Yozgat	47,1	8,6	58,95622	77,42
Zonguldak	51,2	7,6	85,55262	80,49

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 40'ta, illere göre yaşam endeksi göstergelerinden olan; istihdam oranı (%), işsizlik oranı (%), ortalma günlük kazanç (Türk Lirası) ve işinden memnuniyet oranı (%) göstergeleri yer almaktadır. En çok istihdama sahip iller arasında Ardahan, Kars, Burdur ve Bartın yer almaktadır. En çok işsizlik oranına sahip iller arasında; Batma, Mardin, Siirt ve Şırnak yer almaktadır. En çok ortalama günlük kazanç sağlayan iller arasında; Zonguldak, Kocaeli, İstanbul ve Ankara yer almaktadır. Son olarak, en çok işinden memnun olanların yaşamlarını sürdürdüğü iller arasında; Rize, Uşak, Isparta ve Sinop yer almaktadır.

Tablo 41: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Gelir ve Servet)

İller	Kişi Başına Düşen Tasarruf Mevduatı (TL)	Orta ve Üstü Gelir Grubundaki Hanelerin Oranı (%)	Temel İhtiyaçların Karşılayamadığını Beyan Eden Hanelerin Oranı (%)
Adana	5.428	34,1	59,8
Adıyaman	1.543	16,3	74,8
Afyonkarahisar	4.062	29,7	44,1
Ağrı	842	22,6	73,5
Aksaray	5.612	33,0	48,5
Amasya	3.121	34,8	43,8
Ankara	11.462	58,9	42,4
Antalya	8.353	45,5	48,7
Ardahan	2.128	18,2	71,2
Artvin	3.737	37,7	40,0
Aydın	6.739	34,9	49,9

Balıkesir	6.583	29,7	45,0
Bartın	5.818	50,6	49,4
Batman	1.594	28,7	75,0
Bayburt	2.097	38,9	44,0
Bilecik	3.176	41,4	40,5
Bingöl	1.580	23,4	55,9
Bitlis	839	26,5	65,8
Bolu	4.500	44,6	38,9
Burdur	5.212	31,0	46,6
Bursa	6.326	42,8	46,7
Çanakkale	5.232	31,4	46,2
Çankırı	3.196	39,1	42,4
Çorum	3.822	30,7	53,3
Denizli	7.142	39,0	44,5
Diyarbakır	1.510	28,8	72,4
Düzce	3.088	41,3	32,8
Edirne	6.230	39,4	47,4
Elazığ	3.476	32,4	54,7
Erzincan	4.627	34,2	44,6
Erzurum	1.801	30,8	50,3
Eskişehir	6.570	42,3	44,2
Gaziantep	2.468	27,9	58,7
Giresun	4.701	29,7	47,3
Gümüşhane	2.668	33,4	43,6
Hakkari	689	23,8	61,9
Hatay	4.695	30,1	53,7
Iğdır	2.217	30,0	65,3
Isparta	6.221	28,1	33,5
İstanbul	18.131	56,2	45,4
İzmir	10.346	49,8	48,6
Kahramanmaraş	2.336	26,2	55,8
Karabük	4.245	42,2	48,3
Karaman	4.864	34,6	45,8
Kars	2.016	28,0	66,6
Kastamonu	3.555	38,5	47,1
Kayseri	5.045	38,2	42,7
Kırıkkale	2.890	37,5	48,1
Kırklareli	6.600	45,4	45,1
Kırşehir	5.867	37,5	47,1
Kilis	1.339	23,6	58,8
Kocaeli	5.489	53,5	43,9
Konya	4.062	37,3	45,3
Kütahya	3.351	38,6	34,5

Malatya	3.430	28,9	54,5
Manisa	3.765	28,4	44,6
Mardin	1.030	23,4	66,7
Mersin	5.218	29,6	62,8
Muğla	10.527	38,9	51,3
Muş	759	22,6	69,3
Nevşehir	6.201	36,7	45,2
Niğde	2.928	28,0	50,5
Ordu	3.464	29,9	53,0
Osmaniye	1.926	29,1	58,0
Rize	3.900	37,7	42,7
Sakarya	3.802	38,5	46,1
Samsun	4.097	36,1	46,1
Siirt	1.162	36,3	57,2
Sinop	4.371	39,6	48,3
Sivas	4.719	33,5	40,7
Şanlıurfa	833	21,4	68,7
Şırnak	616	23,5	67,2
Tekirdağ	5.365	51,6	45,5
Tokat	2.260	29,7	44,7
Trabzon	5.826	36,0	41,2
Tunceli	7.184	36,1	59,7
Uşak	7.666	31,1	35,7
Van	1.129	21,3	65,2
Yalova	7.457	38,8	39,4
Yozgat	3.806	26,0	51,0
Zonguldak	7.029	50,0	48,0

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 41’de, illere göre yaşam endeksi göstergelerinden olan; kişi başına düşen tasarruf mevduatı (Türk Lirası), orta ve üstü gelir grubundaki hanelerin oranı (%) ve temel ihtiyaçların karşılayamadığını beyan eden hanelerin oranı (%) yer almaktadır. Kişi başına düşen tasarruf mevduatı (Türk Lirası) ve orta ve üstü gelir grubundaki hanelerin oranı (%) tabloları incelendiğinde en çok tasarruf yapan ve orta ve üstü gelir grubuna sahip iller ekonomik gelişmişlik göstergesinde 1. kademedede yer alan illerden oluşmaktadır. Temel ihtiyaçlarını karşılayamadığını beyan eden iller arasında özellikle ekonomik olarak gelişmemiş illerin olduğu dikkat çekmektedir. Bu iller arasında; Batman, Adıyaman, Ağrı ve Diyarbakır en yüksek orana sahiptir. Ekonomik gelişmişlik göstergesinde ilk sırada yer alan iller arasında turizm potansiyeli yüksek

iller yer almaktadır. Turizm sektörünün bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamada pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşabiliriz.

Tablo 42: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Sağlık)

İller	Bebek Ölüm Hızı (%)	Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	Doktor Başına Düşen Müracat Sayısı	Sağlığmdan Memnuniyet Oranı (%)	Kamunun Sağlık Hizmetlerinden Memnuniyet Oranı (%)
Adana	13,2	77,4	5.323	68,5	72,5
Adıyaman	12,1	79,5	7.437	69,1	74,6
Afyonkarahisar	9,6	77,0	5.727	80,1	87,3
Ağrı	14,4	75,6	6.720	66,2	63,3
Aksaray	11,6	78,2	7.448	72,8	81,6
Amasya	15,4	77,8	8.067	74,2	86,5
Ankara	7,0	79,4	2.763	71,8	68,1
Antalya	8,9	79,2	4.392	68,5	68,7
Ardahan	11,1	76,6	5.044	64,6	72,4
Artvin	7,8	79,3	6.301	80,1	80,1
Aydın	9,2	78,7	4.954	73,4	78,0
Balıkesir	7,1	77,6	6.702	75,4	83,0
Bartın	12,3	77,6	8.011	73,8	81,3
Batman	15,6	78,7	5.691	68,1	70,1
Bayburt	12,6	77,5	5.311	74,3	75,7
Bilecik	8,8	77,7	7.752	74,0	81,5
Bingöl	14,5	77,8	5.627	69,3	66,8
Bitlis	14,1	77,5	5.984	70,8	72,5
Bolu	6,8	79,2	4.330	75,0	85,0
Burdur	13,8	78,6	6.774	75,6	78,8
Bursa	8,6	77,5	5.620	76,2	77,3
Çanakkale	7,5	77,7	5.238	70,1	79,8
Çankırı	9,9	78,2	6.221	74,6	81,8
Çorum	9,5	78,3	6.765	63,1	78,2
Denizli	7,9	78,8	5.344	75,6	80,1
Diyarbakır	14,0	78,2	4.240	65,2	70,8
Düzce	10,4	77,7	4.961	72,7	74,0
Edirne	6,9	77,7	4.243	74,0	81,0
Elazığ	11,4	78,5	4.053	67,2	77,6
Erzincan	8,7	79,1	5.687	70,4	74,6
Erzurum	12,8	77,3	3.744	73,6	79,6
Eskişehir	9,9	77,5	4.213	74,0	75,5
Gaziantep	17,7	76,7	5.916	70,1	81,4
Giresun	9,7	80,1	7.001	72,5	85,1
Gümüşhane	12,9	79,9	6.635	69,3	84,8

Hakkari	16,1	77,3	5.764	77,2	54,6
Hatay	11,8	77,9	6.275	70,1	70,9
Iğdır	13,6	78,3	8.007	66,6	72,1
Isparta	9,4	78,7	3.847	79,4	89,1
İstanbul	8,8	78,7	4.112	72,6	67,4
İzmir	9,1	78,8	3.731	71,2	72,6
Kahramanmaraş	11,6	79,1	6.058	70,4	85,8
Karabük	5,3	78,5	6.613	73,6	77,0
Karaman	8,7	79,0	6.424	76,8	84,8
Kars	12,1	77,7	4.111	69,3	75,1
Kastamonu	8,2	77,5	6.788	72,4	83,1
Kayseri	10,5	78,0	4.470	72,6	77,0
Kırkkale	14,5	77,1	3.528	79,1	88,1
Kırklareli	6,5	77,1	7.254	74,0	76,2
Kırşehir	6,8	78,2	7.006	72,0	86,4
Kilis	25,7	75,0	6.056	70,2	79,0
Kocaeli	8,5	77,9	5.589	73,3	70,5
Konya	10,4	78,1	4.623	78,0	82,0
Kütahya	10,5	76,9	6.572	80,8	85,1
Malatya	12,9	78,8	4.313	71,1	77,8
Manisa	9,4	77,4	5.619	74,2	85,2
Mardin	16,2	80,3	7.240	59,2	68,3
Mersin	12,8	78,3	6.184	67,1	74,7
Muğla	6,9	80,5	5.375	72,2	71,5
Muş	13,2	77,5	7.080	64,4	61,5
Nevşehir	7,0	77,6	6.993	73,2	85,6
Niğde	10,3	78,4	7.459	77,4	84,4
Ordu	8,4	79,8	6.534	68,6	81,6
Osmaniye	10,9	78,6	6.976	66,5	78,4
Rize	8,4	79,6	5.971	77,5	86,2
Sakarya	8,3	77,5	6.301	80,8	84,0
Samsun	10,2	78,1	4.544	71,0	84,3
Sıirt	15,7	77,9	5.787	69,4	79,4
Sinop	9,3	78,6	7.344	71,3	80,6
Sivas	8,6	77,8	4.319	69,2	79,4
Şanlıurfa	17,9	77,4	7.888	71,9	79,2
Şırnak	17,5	78,0	7.313	69,4	57,5
Tekirdağ	10,2	77,1	6.133	75,4	75,1
Tokat	11,8	77,6	5.591	71,8	82,1
Trabzon	10,0	79,8	4.592	71,9	82,6
Tunceli	10,8	80,5	5.329	59,9	63,6
Uşak	8,3	78,0	7.647	78,8	88,6
Van	16,8	75,6	4.955	68,9	64,4

Yalova	8,1	78,6	7.300	77,9	78,9
Yozgat	10,7	77,8	5.404	69,7	81,1
Zonguldak	8,5	77,9	5.327	69,5	72,9

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 42’de, illere göre yaşam endeksi göstergelerinden olan; bebek ölüm hızı (%), doğuşta beklenen yaşam süresi (yıl), doktor başına düşen müracat sayısı, sağlığından memnuniyet oranı (%) ve kamunun sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı (%) yer almaktadır. Bebek ölüm hızının en yüksek orana sahip illeri incelendiğinde, en çok ölüm hızına sahip iller arasında; Kilis, Şanlıurfa, Gaziantep ve Şırnak yer almaktadır. Doğuşta beklenen yaşam süresine en çok sahip olan iller arasında; Tunceli, Muğla, Mardin ve Gümüşhane yer almaktadır. Tabloda yer alan verilere göre; bebek ölüm hızının en çok görüldüğü iller bölgesel açıdan en az gelişmiş olan iller arasında yer almaktadır. Turizm sektöründe meydana gelen bir değişim, diğer hizmetler sektörlerinde de bir değişime yol açmaktadır. Kısacası, turizm sektöründe meydana gelecek pozitif bir gelişme, sağlık sektörünün gelişmesine katkı sağlayacaktır. Tabloya göre, turizm sektörünün yoğun olduğu illerde, sağlık ile ilgili göstergelerin pozitif yönde olduğu görülmektedir.

Tablo 43: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2022, (Eğitim) (Kadın-Erkek Toplam)

İller	Lise ve Dengi Meslek Okulu Bitirenlerin Sayısı	Yükseköğretim veya Fakülte Bitirenlerin Sayısı	Yüksek Lisans Bitirenlerin Sayısı	Doktora Bitirenlerin Sayısı
Adana	477.414	301.657	33.810	4.746
Adıyaman	380.976	263.465	25.476	3.308
Afyonkarahisar	118.735	69.979	7.359	909
Ağrı	138.385	80.790	9.331	1.571
Aksaray	67.266	35.901	3.925	436
Amasya	71.211	42.897	5.290	897
Ankara	71.196	47.723	4.385	709
Antalya	1.370.349	1.179.061	191.793	38.925
Ardahan	573.096	413.128	41.682	6.302
Artvin	17.311	9.789	1.100	219
Aydın	44.358	25.644	2.244	424
Balıkesir	226.393	166.116	16.553	2.659
Bartın	263.751	193.137	18.318	2.649
Batman	41.155	23.456	2.355	496
Bayburt	119.605	62.418	7.065	574
Bilecik	21.221	11.062	1.293	335

Bingöl	55.161	33.378	2.980	495
Bitlis	66.411	31.686	3.522	530
Bolu	61.963	32.595	3.590	410
Burdur	74.746	46.983	5.218	1.248
Bursa	57.189	40.056	4.526	857
Çanakkale	696.684	469.565	46.286	5.977
Çankırı	119.564	94.027	10.889	2.250
Çorum	41.734	22.888	2.368	431
Denizli	94.513	61.489	6.141	944
Diyarbakır	219.979	148.628	15.097	2.610
Düzce	300.540	177.174	20.652	2.222
Edirne	88.565	52.258	5.286	1.040
Elazığ	92.854	59.019	6.914	1.699
Erzincan	126.596	81.393	10.381	2.097
Erzurum	56.649	36.909	3.825	848
Eskişehir	150.331	90.021	12.284	3.012
Gaziantep	223.617	158.885	19.785	4.932
Giresun	340.451	207.403	24.160	2.897
Gümüşhane	94.099	63.015	5.799	1.097
Hakkari	33.203	19.272	1.964	416
Hatay	68.526	27.180	2.248	179
Iğdır	290.027	192.306	19.083	2.227
Isparta	34.360	20.141	2.215	364
İstanbul	103.634	69.625	8.601	2.441
İzmir	3.362.672	2.702.394	389.440	60.138
Kahramanmaraş	1.003.854	800.362	95.155	17.805
Karabük	210.815	126.232	14.137	1.789
Karaman	56.891	39.228	4.008	903
Kars	49.666	32.600	3.464	637
Kastamonu	47.720	27.565	3.197	705
Kayseri	71.799	45.171	4.784	900
Kırıkkale	303.028	199.693	22.235	3.653
Kırklareli	73.430	37.025	4.103	556
Kırşehir	88.085	54.726	5.137	807
Kilis	52.794	33.239	3.466	730
Kocaeli	27.750	16.352	1.788	259
Konya	486.158	322.649	33.566	4.116
Kütahya	414.543	282.237	36.669	6.467
Malatya	121.039	76.957	8.650	1.388
Manisa	176.026	117.676	13.169	2.185
Mardin	270.528	178.438	16.147	1.907
Mersin	142.828	74.155	8.243	534
Muğla	227.436	182.543	18.495	3.180

Muş	61.942	30.003	3.412	489
Nevşehir	62.609	39.161	4.005	790
Niğde	68.331	40.295	4.644	937
Ordu	150.688	93.027	8.444	1.231
Osmaniye	114.923	71.331	6.818	612
Rize	83.180	50.729	5.088	919
Sakarya	245.981	140.959	15.632	2.646
Samsun	270.023	193.699	20.421	3.531
Siirt	54.975	30.589	3.332	491
Sinop	40.015	27.244	2.623	531
Sivas	136.804	84.280	9.384	1.868
Şanlıurfa	264.271	137.887	15.663	1.530
Şırnak	99.741	47.529	4.640	271
Tekirdağ	255.508	149.929	14.458	1.856
Tokat	113.871	73.706	7.443	1.393
Trabzon	192.064	127.872	13.630	2.958
Tunceli	22.623	14.958	1.442	251
Uşak	74.873	46.875	4.831	950
Van	173.918	93.900	11.693	1.642
Yalova	64.092	44.288	4.884	732
Yozgat	82.233	42.931	4.283	679
Zonguldak	129.452	74.213	7.274	1.201

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 43'te, illere göre yaşam endeksi göstergelerinden olan; lise ve dengi meslek okulu bitirenlerin sayısı, yüksekokul veya fakülte bitirenlerin sayısı, yüksek lisans bitirenlerin sayısı ve doktora bitirenlerin sayısı yer almaktadır. Yüksek lisans ve doktora bitirenlerin yer aldığı veriler incelendiğinde, yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlamış bireylerin yaşadığı bölgeler, gelişmişlik düzeyi bakımından en yüksek iller arasında olduğu görülmektedir. Bu iller arasında en yüksek yüksek lisans ve doktora bitirme sayısı, İzmir ve Antalya illerine aittir. Tabloda yer alan eğitim göstergeleri incelendiğinde, en çok turist ziyaretçisine sahip bölgeler ile eğitim göstergeleri pozitif yönde ilişkili olduğu görülmektedir. Tabloya göre, turizm sektöründe meydana gelecek pozitif bir değişim, illerin eğitim seviyelerini de paralel olarak geliştirdiği düşünülmektedir.

Tablo 44: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Altyapı Hizmetlerine Erişim)

İller	İnternet Abone Sayısı (Yüz Kişide)	Kanalizasyon ve Şebeke Suyuna Erişim Oranı (%)	Havalimanına Erişim Oranı	Belediyenin Toplu Taşıma Hizmetlerinden Memnuniyet Oranı (%)
Adana	9,7	91,5	7.450	56,3
Adıyaman	3,7	67,7	74	36,7
Afyonkarahisar	7,0	71,9	12	74,2
Ağrı	2,2	50,4	167	48,5
Aksaray	7,2	70,8	27	39,3
Amasya	8,6	69,0	22	73,4
Ankara	17,7	97,5	2.751	62,2
Antalya	14,3	89,0	3.092	54,2
Ardahan	5,8	31,1	29	46,0
Artvin	9,9	56,8	0	65,3
Aydın	11,0	90,0	633	63,9
Balıkesir	12,1	88,5	34	74,1
Bartın	10,0	45,6	0	69,0
Batman	3,7	74,4	169	49,6
Bayburt	7,1	61,1	0	52,2
Bilecik	12,6	80,3	26	70,5
Bingöl	3,5	59,2	113	42,6
Bitlis	3,4	57,5	29	49,2
Bolu	12,4	70,1	0	56,3
Burdur	9,6	63,9	21	52,4
Bursa	13,5	99,5	27	72,2
Çanakkale	14,1	65,8	855	61,3
Çankırı	7,9	70,7	7	52,1
Çorum	7,4	71,1	16	53,8
Denizli	11,1	90,0	61	58,5
Diyarbakır	3,7	97,0	3.544	57,7
Düzce	10,6	59,8	0	47,3
Edirne	13,9	72,7	0	61,6
Elazığ	6,6	77,2	564	55,1
Erzincan	7,8	75,0	380	64,5
Erzurum	6,3	99,5	545	50,4
Eskişehir	15,5	95,0	3	66,2
Gaziantep	7,1	91,5	716	73,6
Giresun	8,9	58,6	53	65,9
Gümüşhane	6,1	71,1	217	61,5
Hakkari	3,0	36,2	2	23,5
Hatay	7,4	88,0	254	51,0
Iğdır	4,4	45,6	84	39,6

Isparta	10,4	75,5	20	73,4
İstanbul	17,6	100,0	9.875	69,9
İzmir	16,5	96,5	3.890	63,6
Kahramanmaraş	5,0	85,0	274	55,1
Karabük	12,5	75,9	0	70,3
Karaman	9,1	72,5	0	78,8
Kars	4,7	42,1	560	53,0
Kastamonu	8,9	54,8	60	62,2
Kayseri	10,1	96,5	2.079	69,7
Kırıkkale	9,1	87,4	827	47,2
Kırklareli	13,4	78,3	0	71,9
Kırşehir	7,9	75,8	34	47,0
Kilis	5,3	72,9	298	35,2
Kocaeli	12,6	99,0	1.769	59,2
Konya	9,0	94,0	453	78,1
Kütahya	9,0	74,4	16	58,1
Malatya	6,9	87,0	172	62,7
Manisa	8,2	94,0	969	76,8
Mardin	3,1	84,0	229	45,6
Mersin	10,1	90,0	468	61,4
Muğla	14,5	83,0	318	53,3
Muş	2,2	42,0	126	35,8
Nevşehir	10,0	71,7	150	64,4
Niğde	6,5	66,0	0	63,6
Ordu	7,1	67,5	86	54,4
Osmaniye	5,2	72,0	310	61,5
Rize	10,7	59,1	305	68,6
Sakarya	10,5	80,0	11	74,2
Samsun	9,5	75,5	486	66,1
Siirt	3,1	66,0	69	30,7
Sinop	9,9	53,7	102	49,2
Sivas	8,0	72,9	168	65,3
Şanlıurfa	2,6	78,0	132	65,4
Şırnak	2,7	66,2	31	49,2
Tekirdağ	13,5	88,5	19	59,7
Tokat	6,7	70,9	43	65,1
Trabzon	11,0	82,5	3.694	67,2
Tunceli	7,8	64,5	0	45,1
Uşak	8,8	68,1	21	67,7
Van	2,6	90,0	1.782	55,3
Yalova	16,0	84,9	2.440	66,3
Yozgat	5,7	70,2	0	57,0
Zonguldak	12,2	64,6	0	54,2

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 44’te, illere göre yaşam endeksi göstergelerinden olan; internet abone sayısı (yüz kişide), kanalizasyon ve şebeke suyuna erişim oranı (%), havalimanına erişim oranı ve belediyenin toplu taşıma hizmetlerinden memnuniyet oranı (%) yer almaktadır. en çok internet abone sayısı, kanalizasyon ve şebeke suyuna ve havalimanına erişim oranlarına baktığımızda ilk sırada yer alan illerin gelişmişlik düzeyi bakımından yüksek orana sahip olduğu iller olduğu dikkat çekmektedir. Bölgelerin gelişmişlik seviyeleri ile almış oldukları hizmetler bakımından paralellik olduğu görülmektedir. Turizm sektörü ile bir bölgenin alt ve üstyapı gelişmişlik düzeyi doğru orantılıdır. Bir bölgede turizmin gelişmesi ile bölgenin alt ve üstyapısının gelişmesi beklenmektedir. Tabloda yer alan veriler incelendiğinde en çok ziyaretçi kabul eden iller ile alt ve üstyapının en çok gelişme gösterdiği iller paralellik göstermektedir.

Tablo 45: İllere Göre Yaşam Endeksi Göstergesi 2015, (Sosyal Yaşam)

İller	Sinema ve Tiyatro Seyirci Sayısı (Yüz Kişide)	Bin Kişi Başına Düşen Alışveriş Sayısı (m2)	Sosyal İlişkilerden Memnuniyet Oranı (%)	Sosyal Hayatından Memnuniyet Oranı (%)	Mutluluk Düzeyi (%)
Adana	73,1	82,4	81,9	46,7	53,0
Adıyaman	2,9	0,0	81,8	56,9	65,0
Afyonkarahisar	34,9	119,9	94,0	70,3	76,4
Ağrı	6,3	0,0	90,0	46,2	60,1
Aksaray	21,0	57,5	91,7	63,1	67,8
Amasya	19,3	0,0	92,8	62,7	66,0
Ankara	125,9	284,0	81,1	51,3	56,2
Antalya	85,8	148,1	78,2	50,5	49,8
Ardahan	6,7	0,0	90,4	43,4	60,7
Artvin	34,4	32,4	94,2	62,1	62,7
Aydın	64,4	128,7	85,4	52,1	53,5
Balıkesir	58,5	69,8	90,5	75,0	70,7
Bartın	39,1	0,0	89,7	65,9	60,4
Batman	30,9	35,9	90,3	35,7	52,3
Bayburt	3,9	0,0	91,7	46,7	75,9
Bilecik	19,3	72,1	91,8	49,4	63,6
Bingöl	23,5	0,0	90,9	52,4	59,5
Bitlis	9,1	29,6	91,8	49,7	59,1
Bolu	48,9	267,2	91,1	56,3	70,2
Burdur	21,5	0,0	86,2	68,4	56,8
Bursa	101,0	137,8	87,6	61,2	61,1
Çanakkale	63,5	103,4	87,5	64,8	63,6

Çankırı	35,7	79,0	91,2	45,4	73,5
Çorum	32,3	0,0	90,5	45,3	56,6
Denizli	101,1	129,9	85,4	55,9	56,7
Diyarbakır	38,9	120,3	85,9	29,5	48,7
Düzce	59,2	38,0	92,0	45,3	72,8
Edirne	61,6	96,0	91,7	60,6	54,1
Elazığ	42,9	47,2	89,2	50,6	51,7
Erzincan	9,3	67,1	91,3	63,1	64,6
Erzurum	64,4	60,8	90,9	57,6	65,7
Eskişehir	144,0	152,9	86,2	48,8	62,7
Gaziantep	67,8	130,4	89,8	59,1	58,1
Giresun	32,9	32,1	92,2	65,6	65,5
Gümüşhane	1,3	0,0	89,8	57,3	61,1
Hakkari	0,3	0,0	93,3	60,1	70,6
Hatay	42,8	74,4	86,3	48,5	50,3
Iğdır	0,8	0,0	88,9	42,0	59,6
Isparta	62,7	62,1	93,8	77,1	70,4
İstanbul	147,4	277,3	82,2	51,4	58,4
İzmir	99,0	137,3	84,7	52,9	58,2
Kahramanmaraş	36,2	59,0	92,1	68,5	68,2
Karabük	58,9	208,6	87,1	58,3	56,4
Karaman	15,3	40,3	89,2	64,5	63,0
Kars	7,5	0,0	88,6	47,9	56,5
Kastamonu	43,9	27,2	93,3	48,3	60,0
Kayseri	61,9	118,1	79,4	51,1	58,1
Kırıkkale	49,4	195,9	91,9	58,8	75,5
Kırklareli	49,6	20,1	90,6	58,2	53,2
Kırşehir	37,8	0,0	91,7	63,0	67,2
Kilis	20,7	0,0	90,6	50,8	60,9
Kocaeli	87,8	142,5	81,1	51,5	57,2
Konya	73,7	106,3	88,2	66,3	65,6
Kütahya	35,9	109,2	93,7	80,9	73,8
Malatya	63,8	83,8	87,0	52,4	53,9
Manisa	42,6	41,9	91,9	65,5	63,9
Mardin	10,7	50,1	83,5	36,1	51,6
Mersin	62,8	100,1	84,5	50,6	52,8
Muğla	56,1	175,2	84,0	52,1	52,4
Muş	9,1	0,0	91,3	25,7	54,7
Nevşehir	41,6	90,9	88,7	43,6	64,5
Niğde	19,2	0,0	89,0	57,3	64,9
Ordu	29,8	10,8	88,4	45,3	58,2
Osmaniye	44,2	39,0	89,0	39,9	45,8
Rize	20,9	0,0	90,0	67,6	61,6

Sakarya	89,5	132,4	89,1	67,9	69,6
Samsun	64,5	128,2	86,5	50,3	61,0
Siirt	16,4	78,5	94,2	21,5	71,7
Sinop	4,0	0,0	96,2	71,2	77,7
Sivas	55,8	0,0	84,6	56,9	59,5
Şanlıurfa	20,8	39,9	90,7	34,7	57,3
Şırnak	0,4	0,0	84,4	46,4	71,4
Tekirdağ	67,9	100,2	89,4	58,9	56,5
Tokat	27,6	46,8	91,3	60,6	59,3
Trabzon	115,5	122,1	86,0	60,7	57,6
Tunceli	13,7	0,0	88,6	43,0	42,0
Uşak	65,2	88,6	95,2	76,0	72,3
Van	23,1	35,9	91,8	40,4	58,7
Yalova	115,2	115,3	85,1	56,5	63,7
Yozgat	10,7	0,0	87,0	46,4	60,7
Zonguldak	65,7	51,9	85,2	53,4	51,1

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 45’te, illere göre yaşam endeksi göstergelerinden olan; sinema ve tiyatro seyirci sayısı (yüz kişide), bin kişi başına düşen alışveriş sayısı (m2), sosyal ilişkilerden memnuniyet oranı (%), sosyal hayatından memnuniyet oranı (%) ve mutluluk düzeyi (%) verileri yer almaktadır. Genel olarak tablo değerlendirildiğinde, sosyal yaşam açısından en çok faaliyete katılan illerin başında, yine benzer şekilde ekonomik gelişmişlik düzeyine göre 1. Kademe de yer alan iller görülmektedir. Bireylerin yaşam standartlarının artmasından dolayı, sosyal yaşama daha çok vakit ayırdığı yorumu yapılabilir.

2.5. Turizmin Bölgesel ve Kırsal Kalkınmaya Etkisine Yönelik Ampirik Araştırmalar

Turizm sektörünün bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisini araştıran teorik ve istatistiksel birçok çalışma mevcuttur. Fakat ekonometrik analiz olarak literatürde yeterli düzeyde çalışma mevcut değildir. Bu bölümde, turizm sektörünün kırsal ve bölgesel kalkınmaya etkisini araştıran teorik, istatistiksel ve ekonometrik (Panel ve Zaman Seri) çalışmalar yer almaktadır. Literatürde yer alan bazı çalışmalar ve sonuçları şu şekildedir:

Brenner ve Aguilar, (2002) yılında yayınladığı “Luxury Tourism and Regional Economic Development in Mexico” adlı çalışmalarında Meksika turizmin bölgesel

kalkınmaya etkisini 1981-1997 yılları arası Gayri safi yurtiçi hasıla'nın sektörlerdeki payı, sektörlerdeki istihdam rakamları, turizm ödemeler dengesi, turistik yatırımlar, büyüme oranının nüfusa oranı değişkenleri ile istatistiksel analiz yaparak araştırmışlardır. Brenner ve Aguilar çalışmalarında, turizmin bölgesel kalkınmaya olumlu etkiler sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Saarinen, (2003) yılında yayınladığı “The Regional Economics of Tourism in Northern Finland: The Socio-economic Implications of Recent Tourism Development and Future Possibilities for Regional Development” adlı çalışmasında Finlandiya turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmıştır. Saarien turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini, 1995-2001 yılları arasında Finlandiya turist geceleme, istihdam ve turizm gelirleri değişkenlerini İskandinav Model (Belirli mekansal ortamlarda turizmin ekonomik ve istihdam etkilerini ölçmek) kullanarak açıklamaya çalışmıştır. Saarinen'in elde etmiş olduğu sonuç; turizm sektörünün ileri-geri bağlantısı sayesinde hem sektörleri hem de bölgesel kalkınmayı olumlu etkilediği yönündedir.

Kim ve Chen, (2006) yılında yayınladığı “Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan” adlı çalışmalarında Tayvan turizmi ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi 1973-2003 yılları arası Tayvan gayri safi yurtiçi hasıla ve turist ziyaretçi sayıları değişkenlerini kullanarak Granger Nedensellik Testi ile incelemişlerdir. Kim ve Chen, çalışmalarında turizm ve ekonomik kalkınmanın birbirlerini etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Bahar, (2007) yılında yayınladığı “Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açısından Yeri ve Önemi” adlı çalışmasında Türkiye turizminin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmıştır. Bahar, 1986-2005 yılları arası tesis ve yatak sayısı, yabancı turistlerin giriş kapılarının bulunduğu bölge, turizmde işgücü, bölge turizme verilen yatırım teşvik tutarı ve beşeri kalkınma indeksi verileri ile istatistiksel veri analizi yapmıştır. Elde edilen bulgular; turizm sektörünün, az gelişmiş ve gelişmemiş bölgelerin kalkınmasına olanak sağladığı yönündedir.

Çeken, (2008) yılında yayınladığı “Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme” adlı çalışmasında turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini teorik olarak açıklamaya çalışmıştır. Çeken, çalışmasında turizm sektörünün, hem az

gelişmiş ve gelişmekte olan bölgelerin kalkınmasına olanak sağladığını hem de diğer sektörlerin ekonomik açıdan gelişmesine yardımcı olduğunu ifade etmektedir.

Bahar ve Bozkurt, (2010) yılında yayınladığı “Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi” çalışmalarında gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri analizi yöntemi kullanarak araştırmışlardır. 1998–2005 dönemini kapsayan bir panel veri seti oluşturulmuş ve İki Aşamalı GMM-Sistem analizi yapılmıştır. Yapmış oldukları çalışmada, gayri safi milli hasıla başına sermaye miktarının büyüme oranı, uluslararası turizm gelirlerinin gayri safi milli hâsılaya oranının büyüme oranı, toplam sermaye miktarının gayri safi milli hâsılaya oranının büyüme oranı ve toplam yurt içi tasarrufların gayri safi milli hâsılaya oranının büyüme oranı değişkenleri kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda ise turizm ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Dimitrovski, vd., (2012) yılında yayınladığı “Rural Tourism and Regional Development: Case study of Development of rural Tourism in the Region of Gruza, Serbia” adlı çalışmalarında nitel araştırma yöntemlerinden anket çalışması yaparak Sırbistan turizminin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmışlardır. Dimitrovski vd., çalışmalarında turizm sektörünün Sırbistan’ın bölgesel kalkınmasına olumlu katkılar sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Sevinç ve Azgün, (2012) yılında yayınladığı “Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları” adlı çalışmada, Turizm sektörünün Türkiye’nin bölgesel kalkınmaya etkilerini araştırmışlardır. Çalışmada, 2009-2011 yılları arası aylık yerli ve yabancı turist istatistikleri ve Akdamar adası ziyaretçi sayıları kullanılarak istatistiksel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Sevinç ve Azgün’ün yapmış olduğu çalışmada elde ettikleri sonuç, sektörün istihdam, konaklama ve çeşitli sektörlerle önemli ölçüde katkı sağladığı yönündedir.

Ivolga ve Erokhin, (2013) yılında yayınladığı “Tourism As An Approach to Sustainable Rural Development: Case of Southern Russia” adlı çalışmalarında Kafkas Maden Suları tatil bölgesinin kırsal kalkınmanın sağlanmasındaki rolünü SWOT ve Karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanarak incelemişlerdir. Ivolga ve Erokhin,

çalışmalarında turizm sektörünün sürdürülebilir kırsal kalkınmaya katkı sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Dana, vd., (2014) yılında yayınladığı “Entrepreneurship, Tourism and Regional Development: A Tale Of Two Villages” adlı çalışmalarında Fransa kırsal turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini anket yöntemi kullanarak araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen sonuç; Kırsal turizm, bölgesel nitelikte kalkınmaya olumlu yönde etki etmektedir.

Giannakis, (2014) yılında yayınladığı “The Role of Rural Tourism On The Development of Rural Areas The Case of Cyprus” adlı çalışmasında Kıbrıs turizmin kırsal alanların kalkınmasındaki rolünü Girdi-Çıktı ve Turizm Merkezli Çarpan Analizi yönetimi ile araştırmıştır. Giannakis, çalışmasında turizm sektörünün kırsal alanların kalkınmasında önemli bir paya sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Künü ve Hopooğlu, (2015) yılında yayınladığı “Turizm ve Bölgesel Kalkınma Arasındaki İlişki: Doğu Karadeniz Bölgesi Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışmalarında turizm sektörünün bölgesel kalkınmaya etkisini teorik olarak ele almışlardır. Yapmış oldukları çalışmada elde edilen sonuç; turizm sektörü ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişki pozitif yöndedir. Fakat araştırmaya dahil Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki illerde turizm sektörünün bölgesel kalkınmayı etkilemediği sonucuna ulaşmışlardır.

Li, vd., (2015) yılında yayınladığı “Effect of Tourism on Balanced Regional Development: A Dynamic Panel Data Analysis in Coastal and Inland China” adlı çalışmalarında Çin turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini Mutsak Yakınsama Modeli ile araştırmışlardır. Çalışmalarında, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla için gini katsayıları, toplam turizm gelirleri ve Çin’in gelişmiş kıyı bölgesinde yer alan otel odası sayısı değişkenlerini kullanmışlardır. Elde ettikleri sonuç; Çin turizminin gelişmesinin bölgesel kalkınmaya olumlu etki ettiği yönündedir.

Rogerson, (2015) yılında yayınladığı “Tourism and Regional Development: The Case of South Africa’s Distressed Areas” adlı çalışmasında Güney Afrika’nın 23 öncelikli bölgesini incelemiştir. Çalışmasında, istatistiksel analiz yöntemi uygulamıştır. Ayrıca çalışmada 23 bölgenin 2001-2012 yılları arası ulusal turizm payı, geceleme sayısı, amaca göre turizm seyahatleri verilerinden yararlanmıştır. Rogerson,

çalışmasında Turizm, bölgesel kalkınma için potansiyel bir araç olsa da, uluslararası kayıtlar, belirli yerlerde kaynakların en uygun kullanımı olmayabileceğinin sonucuna ulaşmıştır.

Homlong, (2016) yılında yayınladığı “Impact of Tourism for Regional Development: an Alternative Socio-Economic Model for Cambodia” adlı çalışmasında Kamboçya turizm sektörünün sosyal ve ekonomik kalkınmaya etkisini araştırmıştır. Homlong, Siem Reap ilinin 2008-2013 yılları arası milli gelirin turizm satışlarına oranı, su kaynakları kullanım oranı, elektrik kullanılan evlerin yüzdesi, sektörler göre ailelerin istihdam yüzdesi, eğitim verilerini kullanmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuç; Turizm sektörünün gelişimi için yapılacak yatırımların bölge ekonomisine olumlu katkılar sağlayacağı yönündedir.

Mesci ve Dönmez, (2016) yılında yayınladığı “Turizmin Bölgesel Kalkınma ve Yerel Halk Üzerindeki Etkisi: Mudurnu Örneği” adlı çalışmasında Türkiye turizminin bölgesel kalkınmaya etkisini nitel ve nicel araştırma yöntemleri kullanarak değerlendirmişlerdir. Çalışmada öncelikle yüz yüze görüşmeler ile veriler elde edilmiş ve daha sonra anket çalışması yapılmıştır. Elde edilen bulgular; turizm sektörünün bölgesel kalkınmaya katkı sağladığı yönündedir.

Meyer ve Meyer, (2016) yılında yayınladığı “The Relationship between the Tourism Sector and Local Economic Development (LED): The Case of the Vaal Triangle Region, South Africa” adlı çalışmalarında Güney Afrika turizmi ile yerel ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Meyer ve Meyer, çalışmalarında turizm ve kalkınma arasındaki ilişkiyi açıklamak için 2001-2014 yılları arası Afrika gayri safi yurtiçi hasıla, turizm harcaması, insani gelişme endeksi verilerini kullanarak Regresyon Analizi yöntemini kullanmışlardır. Elde edilen bulgular; Bölgesel gayri safi yurtiçi hasıla ile turizm gelişimi arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Ribeiro, vd., (2016) yılında yayınladığı “Tourism and Regional Development in The Brazilian Northeast” adlı çalışmalarında Brezilya'nın kuzeydoğusundaki bölgelerin turizm harcamalarının bölgesel eşitsizlik üzerine etkisini araştırmışlardır. Ribeiro vd., kişi başına harcama, ortalama gelir, ulaşım, konaklama hizmetleri,

yiyecek-içecek hizmetleri, istihdam, gayri safi milli hasıla değişkenlerinden yararlanarak Girdi-Çıktı Matrisi yöntemini kullanmışlardır. Çalışmada elde edilen sonuç; turizm sektörünün bölgesel eşitsizliği gidermede etkili olduğu yönündedir.

Kızıldemir ve Sarıışık, (2017) yılında yayınladığı “Turizm Endüstrisinin Ekonomik Etkilerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Adana’da Yerel Paydaşlar Üzerine Bir Araştırma” adlı çalışmalarında Türkiye turizminin ekonomik yapıdaki rolünü nitel araştırma yöntemlerinden olan anket çalışması ile araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen bulgular; Turizm sektörünün, bölgeye istihdam, döviz girişi ve yatırım artışı sağladığı yönündedir.

Lin ve Lu, (2017) yılında yayınladığı “The Evaluation of Event Sport Tourism On Regional Economic Development” adlı çalışmalarında Atlanta’nın ev sahipliği yaptığı spor turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmışlardır. Çalışmalarında, nitel araştırma yöntemlerinden anket çalışmasına yer vermişlerdir. Çalışmada elde edilen bulgular; Spor organizasyonları turizmin gelişmesine katkı sağlamakta ve bu sayede bölgesel kalkınma olumlu etkilenmektedir.

Meyer, vd., (2017) yılında yayınladığı “The Importance of Tourism in Regional Economic Development A Time-Series Analysis” adlı çalışmalarında Güney Afrika turizminin bölgesel ekonomik büyüme ile ilişkisini Eşbütünleme Testi ile incelemişlerdir. Çalışmada, 2001-2015 yılları arası turizm harcaması, istihdam, nüfus, gayri safi milli hasıla, doğal su kaynakları ve insani gelişme endeksi değişkenleri kullanılmıştır. Meyer, vd., çalışmalarında turizmin bölgesel ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Recepoglu, (2017) yılında yayınlanan “Turizm ile Ekonomik Büyüme Arındaki İlişki: DOKAP illeri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz” çalışmasında turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2004-2014 dönemine ait turizm işletme belgeli konaklama tesislerine geliş sayısı ile gayri safi yurtiçi hasıla değişkenlerini kullanarak Pesaran (2007) CADF panel birim kök testi, Westerlund (2007) Panel Eşbütünleşme Testi, Eberhardt ve Bond (2009);Eberhardt ve Teal (2010) AMG Tahmincisi ile Dumitrescu ve Hurlin (2012) Panel Nedensellik testi ile test etmiştir.

Çalışmada elde edilen sonuç, turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkisinin pozitif olduğu yönündedir.

Telbalkan, (2017) yılında yayınladığı “Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması: Samsun - Havza Örneği” adlı çalışmalarında Türkiye turizm sektörünün bölgesel kalkınmadaki rolünü anket yöntemi kullanarak araştırmıştır. Çalışmada elde edilen sonuç; Bölgeye yeteri kadar turist gelmemesine rağmen sektörün bölge ekonomisine olumlu katkı sağladığı yönündedir.

Çakır ve Sandalcılar, (2018) yılında yayınladığı “Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Rize Ayder Turizm Bölgesi Örneği” adlı çalışmalarında Rize Ayder bölgesine gelen turist harcamalarının bölge ekonomisine katkısını incelemiştir. Çalışmalarında, anket yöntemini kullanmışlardır. Çalışmalarında turizm sektörünün bölge ekonomisine olumlu katkılar sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Ibanescu, vd., (2018) yılında yayınladığı “The Impact of Tourism on Sustainable Development of Rural Areas Evidence from Romania” adlı çalışmalarında Romanya kırsal turizmin sürdürülebilir kalkınmaya etkisini Mann-Whitney U testi ile 2001-2016 yılları arası Romanya göç, su kaynakları, kanalizasyon, istihdam ve turist ziyaretçi değişkenlerini kullanarak incelemiştir. Ibanescu vd., çalışmalarında turizm sektörünün kırsal alanların kalkınmasında önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kavalcı, (2018) yılında yayınlanan “Turizm ve Bölgesel Kalkınma: Bir Panel Veri Analizi (2004-2014)” yüksek lisans tezinde turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi 2004-2014 arası dönemlere ait kişi başına gelir ve toplam geceleme sayısı değişkenlerini kullanarak Granger Nedensellik Testi uygulamıştır. Çalışmada elde edilen sonuç, turizm ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişkinin pozitif olduğu yönündedir.

Soltani Moqadas, (2018) yılında yayınladığı “The Role of Rural Tourism in Sustainable Rural Development: A Case Study of Shandiz Rural Region, Khorasan Razavi Province, Iran” adlı çalışmada Meşhed şehrinin kırsal turizmin kırsal kalkınmaya etkisini Kolmogorov-Smirnov Testi, Yapısal Eşitlik Modellemesi ile incelemiştir. Soltani Moqadas, çalışmada gelir, eğitim, istihdam ve turistik yerlerin sayısı değişkenlerini kullanmıştır. Soltani Moqadas, çalışmada kırsal turizmin

kırsal alanlarda ekonomik çeşitliliği artırdığı ve kalkınmaya önemli katkılar sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Trinajstic, vd., (2018) yılında yayınladıkları “Regional Economic Growth and Tourism: A Panel Data Approach” çalışmalarında Hırvat turizm sektörünün ekonomik büyüme ve kalkınma sürecine etkisini araştırmışlardır. Çalışmalarında, 2001-2015 dönemine ait gayri safi yurtiçi hasıla ile turist geceleme değişkenleri kullanılarak Tek Yönlü Yatay Kesit Sabit Etkiler Modeli analiz edilmiştir. Elde edilen sonuç, ekonomik büyüme ile turistlerin gecelemleri arasında pozitif bir ilişki olduğunu yönündedir.

Lv, (2019) yılında yayınladığı “Deepening or Lessening The Effects of Tourism on Regional Inequality” adlı çalışmasında 113 ülkenin turizm sektörünün bölgesel eşitsizliği gidermedeki etkisini araştırmıştır. Lv, çalışmasında 1995-2012 yılları arası gini katsayısı, bölgesel gayri safi milli hasıla, turist sayısı ve turizm harcamaları değişkenlerini kullanarak En Küçük Kareler Yöntemi ile Dumitrescu-Hurlin Granger Nedensellik Testi incelemiştir. Lv, çalışmasında Turizm sektörünün uzun dönemde bölgesel eşitsizlik üzerine olumsuz katkısı olmasına rağmen dengeli bölgesel kalkınmada etkili bir araç olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Köksal ve Karabulut, (2019) yılında yayınladığı “İnanç Turizmi ve Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Ağrı İli Örneği” adlı çalışmalarında Ağrı ili inanç turizminin bölgenin ekonomik kalkınmasına olan etkisini araştırmışlardır. Çalışmalarında otel yöneticileri ile görüşme sağlayarak durum değerlendirmesi yapmışlardır. Köksal ve Karabulut, Ağrı inanç turizminin bölgesel ekonomik kalkınmaya önemli etkiler sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Parlaktuna ve Dinçer, (2019) yılında yayınladığı “Termal Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi: Eskişehir Uygulaması” çalışmalarında Eskişehir ilindeki termal turizmin kalkınmaya olan ilişkisini incelemiştir. Çalışmalarında, Eskişehir ilinde bulunan tesis yöneticileri ile yüz yüze görüşme sağlamışlardır. Parlaktuna ve Dinçer, termal kaynakların yeterli düzeyde etki ve verimli kullanılmadığı bu yüzden kalkınma için turizmin yeterli düzeyde destek sağlayamadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Karabulut, vd., (2020) yılında yayınladığı “Dış Ticaret ve Turizmin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkisi Nedir: PMG-ARDL ve Panel Kantil Yaklaşımlar” çalışmalarında Türkiye’de ve 26 alt bölgede dış ticaret ve turizmin iktisadi kalkınma

ile uzun dönem ilişkisinin araştırmışlardır. 26 alt bölgeye gelen toplam turist sayısı ve bu bölgelerin net ihracat düzeyi ile ekonomik büyümeleri arasındaki ekonometrik ilişki Kao (1999), Pedroni (1999, 2004) ve Johansen-Fisher Eşbütünleşme testleriyle analiz etmişlerdir. Çalışmada elde edilen sonuç, turizm sektörü ile ekonomik kalkınma arasında pozitif yönlü ilişki olduğu yönündedir.

Santos ve Vieira, (2020) yılında yayınladığı “Tourism and Regional Development: A Spatial Econometric Model For Portugal At Municipal Level” adlı çalışmalarında belediye düzeyinde Portekiz turizmin bölgesel ekonomik kalkınmadaki rolünü araştırmışlardır. Çalışmada, turist geceleme sayısı, konaklama işletmelerinin sayısı ve turizmin brüt katma değeri değişkenleri kullanılarak En Küçük Kareler Yönetimi uygulanmıştır. Santos ve Vieira, turizm sektörünün Portekiz’in bölgesel ekonomik kalkınmasına önemli katkılar sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Sarıdoğan, (2020) yılında yayınlanan “Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye İçin Yapısal Kırılmalı Birim Kök ve Eşbütünleşme Analizi” çalışmasında Türkiye’nin uluslararası turizm gelirleri ile ekonomik performansı arasındaki ilişkiyi 1987-2018 dönemine ait gayri safi yurtiçi hasıla ve turizm gelirleri değişkenlerini kullanarak yapısal kırılmalı birim kök ve eşbütünleşme testleri ile analiz etmiştir. Elde edilen sonuç, turizm gelirleri ile ekonomik performans arasında pozitif ilişki olduğu yönündedir.

Şanlıoğlu ve Demirezen, (2020) yılında yayınladığı “Turizm Sektörünün Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Rolü: Kayseri İline Yönelik Nitel Bir Araştırma” adlı çalışmasında Kayseri turizmin bölgesel kalkınmadaki rolünü nitel araştırma yöntemi kullanarak araştırmışlardır. Şanlıoğlu ve Demirezen, kayseri ilindeki turizm sektörünün paydaşları ile mülakat gerçekleştirmiştir. Çalışmalarında, turizm sektörünün kalkınma için itici bir güce sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Harb ve Bassil, (2021) yılında yayınladığı “Harnessing Cross-Region Disparities to Assess The İmpact of İmpact of Tourism on Regional Growth in Europe” adlı çalışmalarında 27 Avrupa ülkesinin 2000-2017 yılları arası Avrupa turist ziyaretçilerinin bölgesel kalkınma üzerine etkilerini araştırmışlardır. Harb ve Bassil, gayri safi milli hasıla, turist sayısı ve eğitim verilerini kullanarak Pool Analiz, Solow

ve Heterojen Model çalışmalarında uygulamışlardır. Çalışmalarında, turizm sektörünün bölgesel kalkınmaya olumlu katkılar sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Turgut, vd., (2021) yılında yayınladıkları “Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı” çalışmalarında turizm ve büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Turgut, vd., 1998-2019 dönemi reel gayri safi yurtiçi hasıla, turizm gelirleri ve turist sayıları değişkenlerini kullanarak Granger Nedensellik Testi ile turizm ve büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışmada elde edilen sonuç, turizm ve büyüme arasında pozitif ilişki olduğu yönündedir.

Yıldız ve Sarıtaş, (2021) yılında yayınladıkları “Türkiye’de Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme” adlı çalışmalarında Antalya, Nevşehir, Muğla ve Aydın illeri turizminin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmışlardır. Çalışmalarında, 2009-2018 yılları arası turist ziyaretçi sayısı ve il bazında gayri safi yurtiçi hasıla değişkenleri kullanılarak F ve Hausman testi uygulamışlardır. Yıldız ve Sarıtaş, turistik tesislere gelen ziyaretçilerin çalışmaya konu olan illere ait Gayri Safi Yurt İçi Hasıla’yı pozitif yönlü etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Cebeci Mazlum, (2022) yılında yayınlanan “Turizm ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi: TR61 Ve TR62 Bölgesi Üzerine Bir İnceleme” çalışmasında, turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi 2004-2019 dönemine ait yabancı turist sayısı gayri safi yurtiçi hasıla değişkenlerini Tesadüfi Etkiler Modeli ile test etmiştir. Çalışmada elde edilen sonuç, bölgedeki turist sayısının artışına paralel olarak bölgesel ekonomik kalkınmanın da arttığı yönündedir.

Karpat Çatalbaş, (2022) yılında yayınladığı “Türkiye’de Dış Turizmin İller Bazında Kalkınmaya Etkisinin Panel Veri Analizi Yöntemi İle İncelenmesi” çalışmasında dış turizmin Türkiye’deki iller bazında kalkınmaya katkısını Tesadüfi Etkiler modeli ile araştırmıştır. Karpat Çatalbaş, çalışmasında 2018-2019 dönemini kapsayan kalkınmayı temsil eden gayrisafi katma değeri ile turizmi temsil eden yabancı turist geceleme sayısı değişkenlerini kullanmıştır. Ayrıca ilin coğrafi özelliklerini temsilen de denize kıyısı olması ve termal otelleri bulunmasını ifade eden kukla değişkenler kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuç, turizmin bölgesel kalkınmaya olumlu yönde etkilediği yönündedir.

Kavaklı ve Karakaş, (2022) yılında yayınladığı “Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Bir İnceleme” adlı çalışmalarında turizm sektörünün bölgesel kalkınmaya etkisini teorik olarak incelemiştir. Kavaklı ve Karakaş, bölgelerin turizm potansiyeline uygun planlı politikaların geliştirilmesi sayesinde sektörün bölgesel dengesizliklerini giderebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Örnek ve Akın, (2022) yılında V. Uluslararası Kahramanmaraş Yönetim, Ekonomi ve Siyaset Kongresi’nde yayınlanan “TR42 Bölgesinde Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi” adlı çalışmalarında TR42 Doğu Marmara bölgesinde turizmin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmışlardır. Çalışmalarında, Doğu Marmara Bölgesi illeri turist ziyaretçi sayıları ve geceleme süreleri, bölgedeki turizm işletme belgeli ve yatırım belgeli tesis sayıları verilerini kullanmışlardır. Örnek ve Akın, sektörün ekonomik büyüme ve kalkınma için önemli bir kaynak oluşturulduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Şen, (2022) yılında yayınladığı “Turist Harcamalarının Bölgesel Ekonomiye Etkileri: Kütahya Örneği” adlı çalışmada Kütahya termal turizminin bölgesel kalkınmadaki rolünü anket çalışması ile araştırmıştır. Şen, Kütahya termal turizmin yerel ekonomiyi geliştirmede önemli bir etken olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Yılmaz, (2023) yılında yayınladığı “Türkiye’de Turizmin Ekonomik Büyümeye Etkisi” çalışmada turizmin ekonomik büyüme üzerine etkisini araştırmıştır. Çalışmada 1980-2021 dönemi reel gayri safi yurtiçi hasıla, reel kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla, turist sayısı ve turizm gelirleri değişkenleri kullanılmıştır. Yılmaz, turizmin büyüme üzerine etkisini Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi ile test etmiştir. Çalışmada elde edilen sonuç, turist gelirleri ve büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığı fakat turist sayısından hem GSYİH hem de kişi başı gelire doğru tek yönlü nedensellik olduğu yönündedir.

Turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi inceleyen nitel araştırma yöntemlerinden olan anket çalışmaları ile fazlasıyla karşılaşmıştır. Fakat ekonometrik analiz yöntemleri sınırlı sayıdadır. Bu yüzden literatür taramasında hem nitel hem de nicel araştırma yöntemlerine yer verilmiştir. Yapılan literatür taramasında ağırlıklı olarak elde edilen sonuç, turizm ve bölgesel kalkınma arasında ilişkinin pozitif

yönlü olduğudur. Literatür taramasında tek bir çalışmada olumsuz bir sonuca ulaşılmıştır. Bu, Lv'nin 2019 yılında yayınladığı “Deepening or Lessening The Effects of Tourism on Regional İnequality” adlı çalışmasıdır. Lv, çalışmasında turizmin uzun dönemde bölgesel eşitsizliği azaltmada etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Tezde uyguladığımız yöntem ve veri setine benzer üç adet yerli çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar; Yıldız ve Sarıtaş, (2021), Cebeci Mazlum, (2022) ve Karpat Çatalbaş, (2022)'dir. Bu çalışmaların genel sonuçları incelendiğinde, tezde elde edilen sonuçlar ile örtüşmektedir. Ayrıca literatür taramasında yer alan diğer çalışmaların sonuçları ile tezde elde edilen sonuçlar da birbirine benzemektedir.

Bu bölümde turizm kavramı ele alınmış ve ardından turizm ile bölgesel kalkınma arasındaki ilişki detaylı bir şekilde incelenmiştir. Yapılan incelemenin ardından Türkiye açısından turizm bölgesel kalkınma arasındaki ilişki araştırılmıştır. Son olarak ise konuyla ilişkili yerli ve yabancı çalışmalar araştırılarak geniş kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMETRİK METODOLOJİ

Bu bölümde, turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanılacak ekonometrik analiz yöntemleri teorik perspektiften ele alınacaktır. Öncelikli olarak panel veri analizinin avantaj ve dezavantajlarından bahsedilecektir. Ardından, yatay kesit bağımlılığı ve homejenite testleri teorik açıdan ifade edilecektir. Bu testlerin teorik açıklamaları yapıldıktan sonra, birim kök testlerinden bahsedilecektir. Birim kök testleri ifade edildikten sonra ise, panel eşbütünleşme ve eşbütünleşme katsayı tahminçileri açıklanarak bölüm tamamlanacaktır.

3.1. Panel Veri Analizi

Panel veri analizi, sosyal bilimler ve davranış bilimleri araştırmacıları arasında boylamsal veri analizinin giderek daha popüler hale gelen bir şeklidir. Panel verileri hane halkı, ülke, firma vb. verilerdir ve farklı zaman dilimlerine ait kesitsel gözlemlerin birleştirilmesiyle oluşturulmaktadır. Panel veri analizi, belirli bir konuyu belirli bir zaman dilimi boyunca periyodik olarak gözlemlenen çok yönlü bir inceleme veri setidir. Sosyal bilimlerde panel analizi, araştırmacıların çok çeşitli alanlarda boylamsal analizler yapmasına olanak sağlamaktadır. Ekonomide panel veri analizi, firmaların ve hane halklarının davranışlarını ve insanların zaman içindeki ücretlerini incelemek için kullanılmaktadır. Siyaset biliminde partilerin ve örgütlerin zaman içindeki siyasi davranışlarını incelemek için kullanılmaktadır. Psikoloji, sosyoloji ve sağlık araştırmalarında zaman içinde takip edilen insan gruplarının özelliklerini incelemek için kullanılmaktadır. Eğitim araştırmalarında ise; araştırmacılar, zaman içinde öğrencilerin veya mezunların sınıflarını incelemek için yararlanmaktadır (Yaaffee, 2003: 1). Diğer bir ifade ile boylamsal veya panel veri seti, belirli bir birey örneğini zaman içinde takip eden ve dolayısıyla örnekteki her bir birey üzerinde birden fazla gözlem sağlayan bir veri setidir. Panel veriler hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaygın olarak kullanılabilir hale gelmiştir (Hsiao, 2003: 1).

Panel veri analizlerindeki gözlemlerin en az iki boyut içermesi gerekmektedir. Bu boyutlardan bir tanesi “i” alt simgesi, diğeri ise; “t” alt simgesidir. “i” alt simgesi kesit, “t” alt simgesi, zaman boyutunu göstermektedir. Fakat panel veriler, hiyerarşik veya daha karmaşık kümeleme yapısına sahip olabilir. Panel veri analizinde farklı

kesitlere ait zaman serilerinin birleştirilmesiyle gözlem sayısı önemli ölçüde artırılabilir. Örneğin, “y” değişkeni, “i” ülkesinin “j” kentindeki istasyonda “t” zamanındaki sıcaklık seviyesinin ölçümü yapılabilir (Hsiao, 2005: 144).

Panel verileri genellikle araştırmacıya çok sayıda veri noktası sağlamaktadır. Serbestlik derecelerinin artırılması ve açıklayıcı değişkenler arasındaki eşdoğrusallığın azaltılması, dolayısıyla ekonometrik tahminlerin etkinliğinin artırılması daha da önemlisi, boylamsal veriler, bir araştırmacının, kesitsel veya kesitsel yöntemlerle ele alınamayacak bir dizi önemli ekonomik soruyu analiz etmesine olanak tanımaktadır. Bu yüzden panel veri analizi, verilerin toplanması aşamasında diğer analiz yöntemlere göre daha zor bir süreç gerektirse de sağlamış olduğu avantajlar sayesinde bu zorlukları arka plana taşımaktadır (Hsiao, 2003: 3).

3.1.1. Panel Veri Analizinin Avantaj ve Dezavantajları

Tüm analiz yöntemlerinde olduğu gibi panel veri analizlerinin de kendi içerisinde araştırmacılara sağlamış olduğu bir takım avantaj ve dezavantajları vardır. Bu bölümde sırasıyla panel veri analizlerinin avantajlarından, daha sonra ise; dezavantajlarından maddeler halinde bahsedilecektir.

Panel veri analizlerini diğer analiz yöntemlerle karşılaştırıldığında bazı avantajlara sahip olduğu görülmektedir. Bu avantajlar şu şekilde sıralanabilir (Hsiao, 2007: 3-4; Tarı, 2015: 476):

- Model parametrelerinin daha doğru çıkarılmasına katkıda bulunur. Panel verileri tipik olarak $T = 1$ panel olarak görüntülenebilen yatay kesit verilere veya $N = 1$ 'li bir panel olan zaman serisi verilerine kıyasla daha fazla serbestlik derecesi ve daha fazla örnek değişkenliği içerdiğinden dolayı ekonometrik tahminlerin verimliliğini artırmaktadır.
- Panel veri analizleri, tek bir kesit veya zaman serisi analizlerine göre daha karmaşık hipotezlerin oluşturulmasına ve test edilmesine olanak tanımaktadır. Örneğin, bir ülkede evli kadınların yıllık işgücüne katılım oranının %50 olduğunu varsayalım. Bu sonuç, homojen bir popülasyondan rastgele çekimlerin sonucu olabilir ya da %50'sinin her

zaman çalışan ve %50'sinin hiç çalışmayan popülasyondan oluştuğu heterojen popilasyondan çekilmiş olabilir. Eğer örneğimiz birinci türden olsaydı, her kadının evlilik yaşamının yarısını iş dünyasında, diğer yarısını da iş dünyasının dışında geçirmesini beklerdik. İş devir hızının sık olması ve ortalama iş süresinin yaklaşık iki yıl olması beklenir. Örneklem ikincisinde ise ciro yoktur. Bir kadının çalışma durumuna ilişkin mevcut bilgi, onun gelecekteki çalışma durumuna ilişkin mükemmel bir tahmindir. Kesitsel bir veri bu iki olasılık arasında ayırım yapamaz, ancak panel veriler bunu yapabilir. Çünkü bir dizi kadına yönelik sıralı gözlemler, yaşam döngülerinin farklı alt aralıklarında işgücüne katılımları hakkında bilgi içermektedir.

- İhmal edilen değişkenlerin etkisinin kontrol edilmesini sağlamaktadır. Bir kişinin belirli etkileri bulmasının (veya bulamamasının) gerçek sebebinin, kişinin model spesifikasyonunda yer alan açıklayıcı değişkenlerle ilişkili olan belirli değişkenlerin etkilerini göz ardı etmesinden kaynaklandığı sıklıkla tartışılmaktadır. Panel verileri, hem zamanlar arası dinamikler hem de varlıkların bireyselliği hakkında bilgiler içermekte ve eksik veya gözlemlenmeyen değişkenlerin etkilerinin kontrol edilmesine olanak sağlayabilmektedir.
- Dinamik ilişkilerin ortaya çıkarılmasına olanak sağlamaktadır. Ekonomik davranışlar, doğası gereği dinamiktir. Dolayısıyla ekonometrik açıdan ilgi çekici ilişkilerin çoğu açıkça veya örtük olarak dinamiktir. Bununla birlikte, zaman serisi verileri kullanılarak zaman ayarlama modelinin tahmini, çoğu zaman keyfi tahminlere dayanmak zorundadır. Panel verileriyle, sınırsız zaman ayarlama kalıplarını tahmin etmek amacıyla mevcut ve gecikmeli değişkenler arasındaki eş doğrusallığı azaltarak daha güvenilir tahminler üretmek mümkündür. Söz konusu veriler kullanılarak sonuçlara ilişkin tahminler üretmek yerine, verileri bir araya toplayarak daha doğru tahminler üretmemizi sağlamaktadır.
- Panel veri analizleri, bireyler, firmalar ve ülkelerin farklı eğilim ve tutumlara sahiptir. Panel veri analizleri, bu eğilimlerin farklılıklarını

dikkate alarak, bu farklılıkların model içerisinde kontrolüne ve ölçülmesine izin vermektedir.

- Panel veriler, zaman serilerini ve yatay kesit gözlemleri bir araya getirerek, daha anlaşılabilir bilgi sağlamaktadır. Ayrıca yatay kesit gözlemleri ve zaman serilerinin bir araya gelmesiyle, daha fazla serbestlik derecesi, daha az doğrusal bağlantı ve daha fazla etkinlik oluşmaktadır

Panel veri analizleri, zaman veya kesit analizinde elde edilemeyecek problemlerin çözümünde başarılı olsa da her zaman bir çözüm aracı değildir. Bu yüzden, panel veri analizlerinin avantajları olduğu gibi bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Bu dezavantajlar aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (Gülmez ve Yardımcıoğlu, 2012: 342):

- Veri toplama ve dizayn ile ilgili problemler oluşabilmektedir. Veri toplamada kullanılacak panel araştırması, araştırmaya konu olacak verilerin bir araya getirilmesi ve bir araya getirilen verilerin yönetilmesi gibi sorunlar ortaya çıkabilmektedir.
- Ölçüm hataları ile ilgili sorunlar yaşanabilmektedir. Sorulan soruların açık ve anlaşılır olmaması ve bu yüzden elde edilen cevapların doğruluğunda sapmalara neden olabilmektedir. Bir diğer şekilde, bilinçli yanlış cevap verme, hatırlayamama, uygun kişi veya kuruluşlarla çalışmama, elde edilen verilerin sisteme yanlış girilmesi gibi problemler ortaya çıkabilmektedir.
- Veri miktarındaki artışa paralel olarak hatalarda da artış yaşanabilmektedir.
- Kısa zaman boyutu ile ilgili sorunlar yaşanabilmektedir. Özellikle de mikro panel araştırmalarında bu durumla karşı karşıya gelinmektedir. Mikro paneller, her bir birey için yıllık verileri içermektedir. Zaman boyutundaki artışlar, veri toplama maliyet artışlarına yol açacaktır.
- Son olarak, panel veri analizlerinin dezavantajlarının en önemlileri arasında kesitler arasındaki yatay kesit bağımlılığıdır. Ülke veya bölge ile ilgili uzun zaman boyutunu içeren makro panellerde verilerin elde

edilmesine ilişkin sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, elde edilen sonuçlarda hata oluşturabilmektedir.

3.2. Panel Eşbütünleşme Analizi

Bu bölümde tezde kullanılan yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testi, panel birim kök testleri, panel eşbütünleşme yöntemleri ve panel eşbütünleşme ilişkisi tahmincilerine ait ekonometrik metodoloji açıklanacaktır.

3.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı

Geçtiğimiz on yılda panel verilerde birim köklerin test edilmesi sorunu büyük ilgi görmüştür. Literatürün çoğu, paneldeki bireysel zaman serilerinin kesitsel olarak bağımsız olarak dağıldığını varsaymıştır. Bu durum, özellikle ülkeler arası regresyonlar bağlamında oldukça kısıtlayıcı bir varsayımdır. Geleneksel panel veri analizinde kesit korelasyon, bir zaman etkisinin, yani kesit birimleri arasında sabit olan ancak zamanla değişen ortak bir faktörün dahil edilmesiyle hesaplanmaktadır. Böyle bir zaman etkisi, tüm yatay kesit birimlerinin hatalarının benzer şekilde ilişkili olduğu ve dolayısıyla hata kovaryans matrisinin köşegen dışı elemanlarının aynı olduğu anlamına gelmektedir (Breitung ve Samarjit, 2005: 414).

Seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığının dikkate alınıp alınmaması elde edilecek sonuçları önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle, analize başlamadan önce serilerde ve eşbütünleşme denkleminde yatay kesit bağımlılığının varlığının test edilmesi gerekmektedir. Zira yapılacak birim kök ve eşbütünleşme testleri seçilirken bu durumun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Aksi takdirde yapılan analizler hatalı sonuçlar verebilecektir (Göçer, vd., 2012: 455). Yatay kesit bağımlılığına sahip panel verilerde, verilerin buna duyarsız yöntemlerle tahmin edilmesi durumunda, sonuçlar genellikle tutarsız ve yukarı doğru yanlı olmaktadır. Bu nedenle birim kök testi, eşbütünleşme testi ve bunun gibi testlere başlanılmadan önce yatay kesit bağımlılığının ya da bağımsızlığının kontrol edilmesi gerekmektedir. Yatay kesit bağımsızlığı, paneli oluşturan birimlerden herhangi birine gelen bir şoktan tüm ülkelerin etkilenme derecelerinin aynı olması ve ülkelerin herhangi birinde ortaya çıkan bir makroekonomik şoktan paneli oluşturan diğer ülkelerin etkilenmediği varsayımına dayanmaktadır. Panelde, yatay kesit bağımlılığı var ise, kesitlerde

meydana gelecek bir şok diğer kesitleri de etkiliyor anlamı ortaya çıkmaktadır (Koçbulut ve Altıntaş, 2016: 152).

Yatay kesit bağımlılığına ilişkin mevcut testler şu şekildedir (Pesaran, 2021: 17-19):

- Breusch ve Pagan LM Testi (1980)
- Baltagi, Feng ve Kao Sapması-Düzeltilmiş Ölçeklendirilmiş LM Testi
- Pesaran Ölçeklendirilmiş LM Testi
- Pesaran Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Yatay kesit bağımlılığının nasıl karakterize edileceği konusu yıllar içinde araştırmacılar arasında büyük ilgi görmüştür. Belki de bu konuyu ele almak için öne sürülen en eski metodoloji mekânsal yaklaşımdır. Uzamsal modeller öncelikle kesitsel veriler için, zaman serisindeki zaman endeksinin sağladığı yapıya benzer bir yapıya sahip modellerin formüle edilmesine olanak tanıyan bir mesafe metriği konsepti kullanılarak geliştirilmiştir. “Ekonomik mesafe” kavramı, esas olarak bölgesel bilim ve kent ekonomisinden alınan mekânsal modellerin belirli ekonomik uygulamalarda da kullanılmasına olanak tanımaktadır. Son yıllarda panel verilerinin artan kullanılabilirliği, yatay kesit bağımlılığının karakterize etmedeki diğer olasılıkları popüler hale getirmiştir (Sarafidis ve Wansbeek, 2012: 484). Yatay kesit bağımlılık testlerinin öncüsü Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange Çarpan (LM) test istatistiğidir (LM_{BP}) bu test N sabit ve $T \rightarrow \infty$ iken LM_{BP} testi heterojen panellerde yatay kesit bağımlılığının test edilmesinde uygulanabilmektedir. Ancak LM_{BP} testi $N \rightarrow \infty$ iken uygulanabilir değildir. $N \rightarrow \infty$ için, Pesaran (2004) tarafından (LM_{BP}) testinin bir ölçeği hazırlanmıştır. Pesaran (2004), $N \rightarrow \infty$ ve $T \rightarrow \infty$ iken asimptotik dağıldığını $(N, 0)$ göstermiştir. Bu test CD_{m2} olarak adlandırılabilir. Diğer yandan ülke sayılarının zaman serisinden daha büyük olduğu durumlar ($N > T$) için Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD_{m2} testi Pesaran (2004) belirttiği gibi, sonlu T için, sıfıra doğru tam olarak ortalanmamıştır ve bu test istatistiklerinin büyük N için ortalaması sapmalı gösterilmektedir. Pesaran, Ulah ve Yamagata (2008) ise sapması düzeltilmiş bir LM testi önermişlerdir (Gerçekler, vd., 2019: 78). Kısacası, Yatay kesit

bağımlılığının varlığı, panelin zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olduğunda Breusch-Pagan (1980) Lagrange Multiplier (LM) testiyle; her ikisi de büyük olduğunda Pesaran (2004) yatay kesit bağımlılığı (CD) testiyle araştırılabilmektedir.

3.2.2. Homojenlik Testi

Panel veri kullanmanın en önemli avantajlarından biri, zaman serisi boyutundan gelen bilgileri kesitten gelen bilgilerle seçici bir şekilde bir araya getirebilme yeteneğidir; bu, tahminlerin etkinliğini artırabilmektedir. Ancak bunun mümkün olabilmesi için ilgili parametrelerin homojen olması gerekmektedir. Bu nedenle önemli bir ampirik soru ise, homojenlik varsayımının karşılanıp karşılanmadığıdır (Blomquist ve Westerlund, 2013: 374).

Bir çok ampirik çalışmada panel veri modellerinde ilgi konusu olan eğim katsayılarının bireysel birimler arasında homojen olduğu varsayılmaktadır. Yatay kesit boyutu (N) nispeten küçük ve panelin zaman serisi boyutu (T) büyük olduğunda, eğim homojenliği hipotezi Zellner'in (1962) SURE (Görünüşte İlgisiz Regresyon Denklemi) çerçevesi kullanılarak test edilebilir. Bu çerçeve, N'nin oldukça küçük (5-10 arasında) ve T'nin yeterince büyük (80-100 arasında) olduğu durumlarda yatay kesit hata korelasyonları ve dinamikleri olasılığını otomatik olarak ele aldığı için özellikle çekicidir. Ancak birçok mikroekonometrik uygulamada N genellikle T'den çok daha büyüktür ve SURE yaklaşımı uygulanmamaktadır. Bunun ışığında Pesaran ve ark. (1996), standart sabit etkiler (FE) tahmincisinin ortalama grup (MG) tahmincisi ile karşılaştırıldığı Hausman (1978) test prosedürünün uygulanmasını önermiştir. Fakat yalnızca kesin olarak dışsal regresörler içeren panel veri modellerinde ve/veya saf otoregresif modellerde böyle bir prosedür uygulanmamaktadır. Bu yüzden, Pesaran ve Yamagata (2008), N ve T'nin farklı büyüklükte olmalarını ve homojenite varsayımının sınanmasına imkân tanıyan, Swamy (1970) testinden yararlanarak büyük ve küçük örneklem için iki ayrı test önermiştir. Swamy (1970) eğim homojenliği testi, uygun bir havuzlanmış tahminciden elde edilen bireysel eğim tahminlerinin dağılımına dayanmaktadır. F testi gibi Swamy testi de N'nin T'ye göre küçük olduğu paneller için geliştirilmiştir, Fakat kesit heteroskedastisitesine izin vermektedir. (Pesaran ve Yamagata, 2008: 50-51).

Pesaran ve Yamagata, Swamy (1970) testinden faydalanarak homojenlik testi geliştirmişlerdir. Pesaran ve Yamagata homojenlik testlerini örneklemin büyüklüğü ve küçüklüğüne göre ikiye ayırmışlardır.

Küçük örneklemler için;

$$Y_{it} = \alpha + \beta_i X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Bu eşitlikten faydalanarak Delta-Tilda değeri şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \quad (2)$$

Eğim parametrelerinin homojenliğini gösteren H_0 hipotezi altında, hata terimleri normal dağılırken, delta testi istatistiğı standart dağılır. Küçük örneklemler için kullanılan düzeltilmiş delta test istatistiğı geliştirilmiştir. Büyük örneklemler için Delta-Tilda adj değeri de;

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{v(T, k)} \quad (3)$$

Şeklinde hesaplanmıştır.

Yukarıdaki denklemlerde N gözlem sayısını $\tilde{S}$ Swamy test istatistiğini, k açıklayıcı değışken sayısını ve $v(T, k)$ ise varyansı belirtmektedir. Delta testi ile H_0 hipotezi altında, eğim katsayılarının homojen olduğı varsayımı sınanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008: 58).

3.2.3. Panel Birim Kök Testleri

Özellikle 1990 yıllardan itibaren panel verilerin ampirik analizlerinde birim köklerin incelenmesi giderek daha da önemli hal almıştır. Panel verilerdeki bütünleşik serilerin incelenmesi büyük bir gelişme göstermiş ve panel birim kök testleri ekonominin çeşitli alanlarına uygulanmıştır (satın alma gücü paritesi hipotezinin analizi, büyüme ve yakınsama sorunları, tasarruf ve yatırım dinamikleri gibi). Durağan olmayan seriler bağlamında alışlagelmiş zaman boyutuna, yatay kesit boyutunun eklenmesi oldukça önemlidir. Birim kök testlerinin, küçük örneklem büyüklüklerinde

durağan olmayan serileri kalıcı olan durağan serilerden ayırmada genellikle düşük güce sahiptir. Fakat çeşitli kişi veya ülkelere ilişkin bilgilere yer verilerek gözlem sayısının artırılması birim kök testlerinin gücünü artırmaktadır. Böylece panel veri analizlerinde gözlem sayısının artırılması, küçük örneklerde birim kök testlerinin düşük güç sorununun çözülmesine olanak sağlamaktadır (Hurlin ve Mignon, 2007: 2).

Panel verilerde birim kökü test etmek için çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Panel birim kök testleri Birinci ve İkinci Nesil olmak üzere 2'ye ayrılmaktadır. Birinci ve İkinci Nesil Birim Kök testleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 46: Birinci ve İkinci Nesil Panel Birim Kök Testleri

Birinci Nesil	Kesit Bağımsızlığı
Nonstationarity Testler	Levin and Lin (1992, 1993) ve Levin, Lin and Cgu (2002)
	Im, Pesaran and Shin (1997, 2003)
	Maddala and Wu (199) ve Choi (1999, 2001)
Stationarity Testler	Choi's (2001) uzantısı
	Hadri (2000)
İkinci Nesil Testler	Yatay Kesit Bağımlılığı
	Pesaran (2003)
	Moon and Perron (2004a)
	Bai and Ng (2002, 2004)
	Choi (2002)

Kaynak: Barbieri, 2006: 3

Birinci Nesil Panel Birim Kök Testleri, yatay kesit bağımsızlığı varsayımına dayanmaktadır. Birinci Nesil testler içerisinde; Levin ve Lin (1992, 1993), Levin, Lin ve Cgu (2002), Im, Pesaran ve Shin (1997, 2003), Maddala ve Wu (1999), Choi (2001) ve Hadri (2000) yer almaktadır. İkinci nesil panel birim kök testleri, yatay kesit bağımlılığı varsayımını dikkate almaktadır. İkinci nesil testler içerisinde; Pesaran (2006), Moon ve Perron (2004a), Bai ve Ng (2004) ve Choi (2002) yer almaktadır (Hurlin ve Mignon, 2007: 4-8).

3.2.3.1. CADF Panel Birim Kök Testi

Oluşturulan panel veri setinde yatay kesit bağımlılığı reddedilirse birinci nesil birim kök testleri tercih edilmesi, yatay kesit bağımlılığının kabulü durumunda ikinci nesil birim kök testlerinin tercihi analiz sonuçlarını daha tutarlı hale getirmektedir (Çınar, 2010: 594). Bu tezde, hem veri setini oluşturan zaman ve yatay kesit boyutunun birbirleri ile olan ilişkisi hem de yatay kesit bağımlılığına ilişkin analizin sonucu dikkate alınarak CADF birim kök testi uygulanmıştır.

Pesaran (2006) tarafından geliştirilen ikinci nesil CADF panel birim kök testi, yatay kesit bağımlılığı varsayımı altında gerçekleştirilen testlerden bir tanesidir (Bozkurt ve Bahar, 2015: 36). Klasik ADF testinin kesit veri ortalamaları ile geliştirilmiş CADF testi, yatay kesit bağımlılığı altında serilerin birim kök içerip içermediğini test etmektedir. Pesaran'a göre, CADF testi, hem $N > T$ hem de $T > N$ durumlarında geçerli olmaktadır (Doğru, 2014: 81). CADF testine ait kritik değerler, Pesaran (2006) tarafından tablolaştırılmıştır. Belirtilen CADF istatistik değeri, denklem 2 ve 3'de gösterilmektedir (Pesaran, 2007: 269):

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

$$\Delta y_i = (\Delta y_{i1}, \Delta y_{i2}, \dots, \Delta y_{iT})', y_i, -1 = (y_{i0}, y_{i1}, \dots, y_{iT-1}) \quad (5)$$

CADF testinin boş ve alternatif hipotezleri aşağıda ifade edilmektedir (Gençoğlu, vd., 2020: 1289):

$$H_0: b_i = 0, \text{ Seri Durağan Değildir.}$$

$$H_1: b_i < 0, \text{ Seri Durağandır.}$$

Yukarıdaki açıklamada da belirttiğimiz gibi CADF birim kök testi, zaman boyutunun (T) yatay kesit boyutundan hem büyük hem de küçük olduğu durumda kullanılabilir. Bu doğrultuda CADF test istatistiği aşağıda yer alan denklem ile hesaplanmaktadır (Pesaran, 2007: 269):

$$t_i(N, T) = \frac{\Delta y_i' \bar{M}_w y_{i,-1}}{\hat{\sigma}_i (y_{i,-1}' \bar{M}_w y_{i,-1})^{1/2}} \quad (6)$$

3.2.3.2. Bai ve Ng (2004) PANIC Birim Kök Testi

Yatay kesit bağımlılık testi sonuçlarına göre birinci veya ikinci nesil birim kök testleri tercih edilmektedir. Yapılan analiz sonucunda kesitler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu yüzden tezde ikinci nesil birim kök testleri arasından Bai ve Ng (2004) PANIC testi uygulanmıştır. Bai ve Ng (2004) tarafından geliştirilen PANIC birim kök testi, bir serideki durağanlığın yaygın olup olmadığını tespit etmektedir. PANIC testi, bireysel istatistiklerin geçerli bir şekilde havuzlanmasına olanak sağlamaktadır. PANIC testinin ayırt edici bir özelliği de,

gözlemlenen seriler yerine verilerin gözlenmeyen bileşenlerini test etmesidir (Çelik ve Ertürkmen, 2021: 1934).

PANIC testleri temel bileşenler analizine dayanmaktadır. Bai ve Ng (2004) testi hipotezleri aşağıdaki gibidir (Baştürk, 2021: 1095):

H_0 = Birim Kök Vardır.

H_1 = Birim Kök Yoktur.

3.2.4. Panel Eşbütünleşme Testleri

Birim kök analizi yapıldıktan sonra seriler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını eşbütünleşme testi ortaya çıkarmaktadır (Gülmez ve Yardımcıoğlu, 2012: 345). Birim kök analizinde nasıl yatay kesit bağımlılığını dikkate alıyor isek, aynı şekilde eşbütünleşme testinde de dikkate almamız gerekmektedir. Aksi halde analiz sonuçları yanlış hipotezlerin kabul edilmesine neden olacaktır. Bu nedenle Westerlund (2007) LM Bootstrap Panel Eşbütünleşme testi analiz kısmında kullanılmıştır. Westerlund (2007) LM Bootstrap Panel Eşbütünleşme testin teorik açıklaması aşağıdaki başlıkta yer almaktadır.

3.2.4.1. Westerlund (2007) LM Bootstrap Panel Eşbütünleşme Testi

Westerlund bootstrap panel eşbütünleşme testi, serilerin heterojen veya homejen olması durumunda kullanılabilir. Ayrıca Westerlund bootstrap panel eşbütünleşme testi hem grup hem de panelin tamamı için kullanılabilir. P_α ve P_b değerleri panel homejen olduğunda G_α ve G_t değerleri panel heterojen olduğunda kullanılmaktadır (Efeoğlu, 2023: 439).

Westerlund LM bootstrap panel eşbütünleşme testi regresyon denklemi (4) numaralı eşitlik ile gösterilmektedir (Sökmen, vd., 2021: 373):

$$\Delta y_{it} = \delta'_i d_t + \alpha_i y_{it-1} + \lambda'_i X_{it-1} + \sum_{j=0}^{p_i} y_{ij} \Delta X_{it-j} + e_{it} \quad (7)$$

Denklem (4)'te yer alan $d_t = (1, t)'$ deterministik bileşenleri, $\delta'_i = (\delta_{1i}, \delta_{2i})'$ parametrelerinin ilişki vektörünü, α_i hata düzeltme parametresini ifade etmektedir. Eğim katsayıları heterojen ve homojen olan seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin

incelenmesi için geliştirilen G_α ve G_t ile P_α ve P_t istatistikleri aşağıdaki gösterilmektedir.

$$G_\alpha = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{T\hat{\alpha}_i}{\hat{\alpha}_i(1)} \quad , \quad G_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{\hat{\alpha}_i}{SE(\hat{\alpha}_i)} \quad (8)$$

$$P_\alpha = T\hat{\alpha} \quad , \quad P_t = \frac{\hat{\alpha}}{SE(\hat{\alpha})} \quad (9)$$

Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM Bootstrap eşbütünleşme testi, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testlerden bir tanesidir. Bu test McCoskey ve Kao'nun (1998) Lagrange çarpanı (LM) testine dayanmaktadır (Westerlund ve Edgerton, 2007: 185). LM Bootstrap eşbütünleşme testinde hipotezler ters kurulmuştur. Bunun sebebi ise; daha güçlü sonuçlar etmektedir. Eşbütünleşmenin olduğu boş hipotezi, eşbütünleşmenin olmadığı alternatif hipoteze karşı sınamaktadır. Kısacası H_0 hipotezi eşbütünleşmenin varlığından bahsetmektedir. LM Bootstrap testinin diğer güçlü özelliklerinden bir tanesi de küçük örneklerde güçlü sonuçlar ortaya çıkarmasıdır. LM Bootstrap test istatistiği aşağıdaki gibidir;

$$Y_{it} = \alpha_i x'_{it} + \beta_i + Z_{it} \quad (10)$$

$t=1, \dots, T$ zaman serisi ve $i=1, \dots, N$ yatay kesit endeksini belirtmektedir.

Westerlund (2007) LM Bootstrap testinin boş ve alternatif hipotezleri aşağıda ifade edilmektedir (Gerçekler, vd., 2019: 81):

H_0 = Değişkenler Arası Eşbütünleşme Vardır.

H_1 = Değişkenler Arası Eşbütünleşme Yoktur.

Tezde kullanılan değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı olduğundan dolaylı olarak Westerlund (2007) olasılık değerine ve panel heterojen/homejen olduğu için de P_α ve P_b / G_α ve G_t istatistikleri dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır.

3.2.4.2. Durbin-Hausman Panel Eşbütünleşme Testi

Durbin-Hausman, panel verilerinin uzun dönemli ilişkilerini esas alan testlerden bir tanesidir. Durbin-Hausman eşbütünleşme testi, bağımlı değişkenlerin farkta durağan olduğu ve aynı zamanda bağımsız değişkenlerin seviyede veya farkı alınmış değişkenlerin durağan olduğu durumlarda kullanılabildiği gibi, panel

verilerinin yatay kesit bağımlılığının olduğu durumlarda da kullanılabilir. Ayrıca Durbin-Hausman testi, hem homejenlik hem de heterojenlik varsayımı altında tahmin yapabilmektedir. Son olarak testin bir diğer avantajı da, çok sayıda değişkenlerin yer aldığı modellerde kullanıma uygun olmasıdır. Durbin-Hausman eşbütünleşme testinde iki model kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi Durbin-Hausman eşbütünleşme testinde yatay kesitte yer alan ülkelerin kesit olasılık değerlerinin alındığı kesit testi ikincisi ise, Durbin-Hausman eşbütünleşme testinde panel olasılık değerlerinin alındığı panel testidir. Durbin-Hausman eşbütünleşme testine ait hipotez ve test istatistikleri aşağıdaki gibidir (Westerlund, 2008: 203):

Durbin-Hausman eşbütünleşme testi Hipotezi

H_0 = Eşbütünleşme Yoktur.

H_1 = Eşbütünleşme Vardır.

Durbin-Hausman eşbütünleşme testi Hesaplama Yöntemi:

$$DH_g = \sum_{i=1}^n \hat{S}_i (\hat{\phi}_i - \hat{\phi})^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (11)$$

$$DH_p = \hat{S}_n (\hat{\phi} - \hat{\phi})^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (12)$$

Kesit olasılık testlerinin hesaplanmasında DH_g yöntemi kullanılırken, Panel testinde DH_p hesaplama yöntemi kullanılmaktadır.

3.2.5. Panel Eşbütünleşme Tahmincileri

Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu panel eşbütünleşme testleri işaret ediyorsa, katsayılar çeşitli yöntemlerle tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu yöntemlerin belirlenmesinde kesitler arasında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı önemlidir. Yatay kesit bağımlılığı var ise; yatay kesiti dikkate alan testler seçilmelidir. Ayrıca, tahmin yöntemleri uzun dönem parametresinin tüm birimler için homojen veya heterojen olmasına göre iki grup altında ele alınmaktadır. Birinci grupta uzun dönem parametresi tüm birimler için homojen iken, ikinci grupta uzun dönem parametresi heterojendir. Bu bölümde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund (2007), Bai ve Kao (2006) ve Pesaran (2006) testlerinden yararlanılmıştır.

3.2.5.1. BA-OLS Panel Eşbütünleşme Modeli Tahmincisi

Westerlund (2007) tarafından geliştirilen, sapmaya duyarlı eşbütünleşme tahmincisi BA-OLS'tir. Bu tahminci, Bai & Kao'nun (2006) yöntemini izleyerek geliştirilmiştir. BA-OLS, yatay kesit bağımlılığını dikkate alırken homojen panellerde güçlü ve güvenilir sonuçlar sağlamaktadır. Ayrıca BA-OLS tahmincisinin, Bai ve Kao (2006)'nun sürekli güncellenen FMOLS (CUP-FM) tahmincisine kıyasla daha güçlü bir yöntem olduğu öne sürülmektedir (Hacıımamoğlu, 2022: 1466).

BA-OLS (Bias-Adjusted Ordinary Least Squares), bir düzeltme yapılmış en küçük kareler yöntemidir ve panel veri analizinde kullanılan standart bir yöntem olan OLS'in (Ordinary Least Squares) genişletilmiş bir versiyonudur. Bu modelin amacı, durağan olmayan panel verileri üzerinde güvenilir tahminler yapmaktır, bu da ekonometrik analizlerde daha doğru sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır.

3.2.5.2. CUP-FM Panel Eşbütünleşme Modeli Tahmincisi

Bai ve Kao (2006), her bir kesit için hata teriminde mevcut olan ortak faktörleri dikkate alarak yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran yeni tahminciler önermektedirler; bu tahminciler, FMOLS tahmincisi ile benzer prosedürler üzerine inşa edildiği için CUP-FM (Continuously Updated FMOLS) tahmincileri olarak adlandırılmaktadır. CUP-FM tahmincisinin elde edilmesinde izlenen süreç şu şekildedir (Ulucak Şentürk, 2020: 360):

$$y_{it} = \alpha_i + \beta'x_{it} + u_{it} \quad (13)$$

$$x_{it} = X_{i,t-1} + \varepsilon_{it}, u_{it} = \lambda'f_t + \eta_{it} \quad (14)$$

Burada λ ve f_t terimleri yatay kesit bağımlılığının dikkate alınması için modelde yer verilen faktör yüklerini ve gözlenemeyen I(0) faktörleri temsil etmektedir.

3.2.5.3. CCE Panel Eşbütünleşme Modeli Tahmincisi

Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCE modeli, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğu ve yatay kesit bağımlılığını dikkate aldığı için uzun dönem eşbütünleşme katsayılarının tahmin edilmesinde kullanılmıştır. CCE, hem zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olduğunda hem de küçük olduğunda

tutarlı ve asimptotik olarak normal dağılım gösteren sonuçlar sağlayabilir ve ayrıca yatay kesit birimleri için ayrı ayrı uzun dönem denge değerlerini hesaplayabilir (Göçer, vd., 2012: 462). CCE modelinde, $T > N$ durumunda ve küçük örneklerde daha güvenilir sonuçlar elde edilmektedir. Modelin bir diğer avantajı ise hem panelin tamamının hem de paneli oluşturan kesitlerin sonuçlarını verebilmesidir. CCE modeli, heterojen panel veri regresyon modeline dayanır ve şu şekilde gösterilir (Ergen ve Tepekule, 2022: 43):

$$y_{it} = \alpha'_i d_t + \beta'_i X_{it} + e_{it}, \quad (15)$$

$$e_{it} = \gamma'_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (16)$$

3.2.5.4. OLS Panel Eşbütünleşme Modeli Tahmincisi

OLS panel Eşbütünleşme tahmincisi yatay kesit bağımlılığını dikkate alan bir testir. OLS panel Eşbütünleşme tahmincisi CUP-FM tahmincisinin Bai ve Kao (2006) tarafından geliştirilmiş bir tahmincisidir (Bknz Bai ve Kao, 2006: 2). OLS tahmincisinin β denklemini aşağıdaki gibidir (Bai ve Kao, 2006: 6):

$$\beta_{OLS} = [\sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^T y_{it} (x_{it} - \bar{x}_i)'] [\sum_{i=1}^n \sum_{t=1}^T (x_{it} - \bar{x}_i) (x_{it} - \bar{x}_i)']^{-1} \quad (17)$$

3.2.5.5. IFE Panel Eşbütünleşme Modeli Tahmincisi

IFE, Bai (2009) tarafından geliştirilen yatay kesit bağımlılığını dikkate alan bir tahmincidir. Faktör hata yapısına sahip regresyon denkleminin tahminine ilişkin literatürün çoğu iki kategoriye ayrılmaktadır. İlk yöntem Pesaran'ın (2006) ortak ilişkili etkiler yaklaşımıdır. Bu etkili makaleden bu yana, hata yapısındaki ortak faktörü tahmin etmek için ortak ilişkili etkiler (CCE) modeli yaygın olarak kullanılmaktadır. Pesaran (2006), homojen/heterojen katsayılarla sahip doğrusal statik panel veri modelleri için ortak korelasyonlu etki tahmincisi önermiştir. Bu tahminci, faktör bileşenlerini (ortak faktörler ve faktör yükleri) tahmin etmeye çalışmaz ve bunun yerine, ekonometrik ortamlarda son derece kritik olabilecek ortak faktörler için temsili olarak bağımlı değişkenlerin ve regresörlerin yatay kesit ortalamalarını kullanır. İkinci yöntem ise Bai (2009) tarafından geliştirilen Etkileşimli Sabit Etkiler (IFE) yöntemidir. Bu yöntem, yinelemeli bir süreç yoluyla faktör bileşenini ve regresyon katsayılarını birlikte tahmin eder. Bu yöntemin, yatay kesit ve zaman

etkilerinin modellere çarpımsal olarak girmesine izin vermesi ve daha sonra bireysel ve zaman etkilerine sahip geleneksel olanların aksine gözlemlenmeyen heterojenliği yakalayabilmesi gibi ek bir fayda sağlamaktadır vardır (Altıntaş ve Kassouri, 2020: 7).

Bu bölümde, panel veri analizlerinin avantaj ve dezavantajlarından bahsedilmiştir. Daha sonra değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olup olmadığını test eden yöntemler teorik olarak ifade edilmiştir. Bu teorik açıklamaların ardından çalışmada uygulanacak birim kök testlerinden bahsedilmiştir. Son olarak ise, tezde kullanılacak olan panel eşbütünleşme ve eşbütünleşme katsayı tahminçileri teorik olarak açıklanmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TURİZMİN BÖLGESEL VE KIRSAL KALKINMAYA ETKİLERİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Bu bölümde turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişki çeşitli ekonometrik yöntemlerle sınanacaktır. Öncelikli olarak bu bölümde veri seti ifade edilecek ve ardından yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testleri uygulanacaktır. Elde edilen bulgular ışığında belirlenen birim kök testleri uygulanacaktır. Birim kök testlerinin sınanmasından sonra ise eşbütünleşme ve eşbütünleşme katsayı tahmincileri testleri uygulanıp bölüm tamamlanacaktır.

4.1. Analiz Sonuçları

Bu bölümünde, panel veri analizinde kullanılan birim kök, eşbütünleşme, uzun dönem katsayı tahmin bulgularına ve yorumlarına yer verilmiştir. Aşağıda analiz bulguları gösterilmektedir.

4.1.1. Veri Seti

Bu tezde, Türkiye'nin 81 iline ait 2004-2021 dönemi yıllık verileri ile turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisi incelenmiştir. Değişkenlere ait veriler Tablo 46'da gösterilmektedir.

Tablo 47: Veri Seti

Değişkenler	Simge	Birim	Kaynak	Dönem
Turist Sayısı	<i>Ints</i>	İl Bazında Geceleme Sayısı (Toplam Belediye Belgeli ve İşletme Belgeli)	TUİK	2004-2021
GSYH	<i>Intar</i>	İl Bazında GSYH (Tarım)	TUİK	2004-2021
GSYH	<i>Insan</i>	İl Bazında GSYH (Sanayi)	TUİK	2004-2021
GSYH	<i>Inhiz</i>	İl Bazında GSYH (Hizmetler)	TUİK	2004-2021

Tüm değişkenlerin doğal logaritmaları modele eklenmiştir. *Ints* il bazında Türkiye'de yer alan turizm belediye ve işletme belgeli geceleme sayılarını *Intar* il bazında tarım GSYH'yi *Insan* il bazında sanayi GSYH'yi, *Inhiz* ise il bazında hizmetler GSYH'yi temsil etmektedir. Örneklem 81 ilden oluşmaktadır.

Bu tezde kullanılan değişkenlerin belirlenmesinde, literatürde sıklıkla yer alması ve değişkenlerin temel özellikleri yansıtması göz önünde bulundurulmuştur. Bu tezin Türkiye'nin 81 ili için 2004-2021 yıllarını kapsamasının nedeni; 2004 yılından 2021 yılları arası tüm değişken verilerinin mevcut olmasından kaynaklanmaktadır.

Buna göre dengeli bir panel veri seti oluşturabilmek için veri aralığı bu dönemler arasında belirlenmiştir. Örneklem olarak Türkiye'nin 81 ilinin seçilmesinin nedeni; Türkiye sınırları içerisinde yer alan tüm illerin turizmin yaratmış olduğu ekonomik etkilerin tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerine etkisini araştırmaktır.

Bu tezde, turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisini analiz etmek için Türkiye'deki 81 ilin hem turizm işletme hem de turizm belediye belgeli konaklama tesislerinin 2004-2021 yılları arası geceleme sayıları kullanılmıştır. Ayrıca turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisini araştırmak için tüm illerin 2004-2021 yılları arası GSYİH tarım, sanayi ve hizmetler verisinden yararlanılmıştır.

4.1.2. Araştırmanın Modeli

Türkiye'de, turizmin il bazında bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisini test etmek için üç model oluşturulmuştur.

Model 1, (1) nolu eşitlikte olduğu gibi ifade edilmektedir:

$$\ln tar_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln ts_{it} + \varepsilon_{it} \quad (18)$$

Modelde i yatay kesit boyutunu, t zaman boyutunu ve ε hata terimini ifade etmektedir. Modelde kullanılan parametrelerden α_0 sabiti, α_1 , $\ln ts$ değişkeninin $\ln tar$ değişkeni ile ilişkisini göstermektedir. Modelde kullanılan turist geceleme sayısının, tarım GSYH değişkenini pozitif etkilemesi beklenmektedir.

$$\ln san_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln ts_{it} + \varepsilon_{it} \quad (19)$$

Model 2, (2) nolu eşitlikte olduğu gibi ifade edilmektedir:

Modelde i yatay kesit boyutunu, t zaman boyutunu ve ε hata terimini ifade etmektedir. Modelde kullanılan parametrelerden α_0 sabiti, α_1 , $\ln ts$ değişkeninin $\ln san$ değişkeni ile ilişkisini göstermektedir. Modelde kullanılan turist geceleme sayısının, sanayi GSYH değişkenini pozitif etkilemesi beklenmektedir.

Model 3, (3) nolu eşitlikte olduğu gibi ifade edilmektedir:

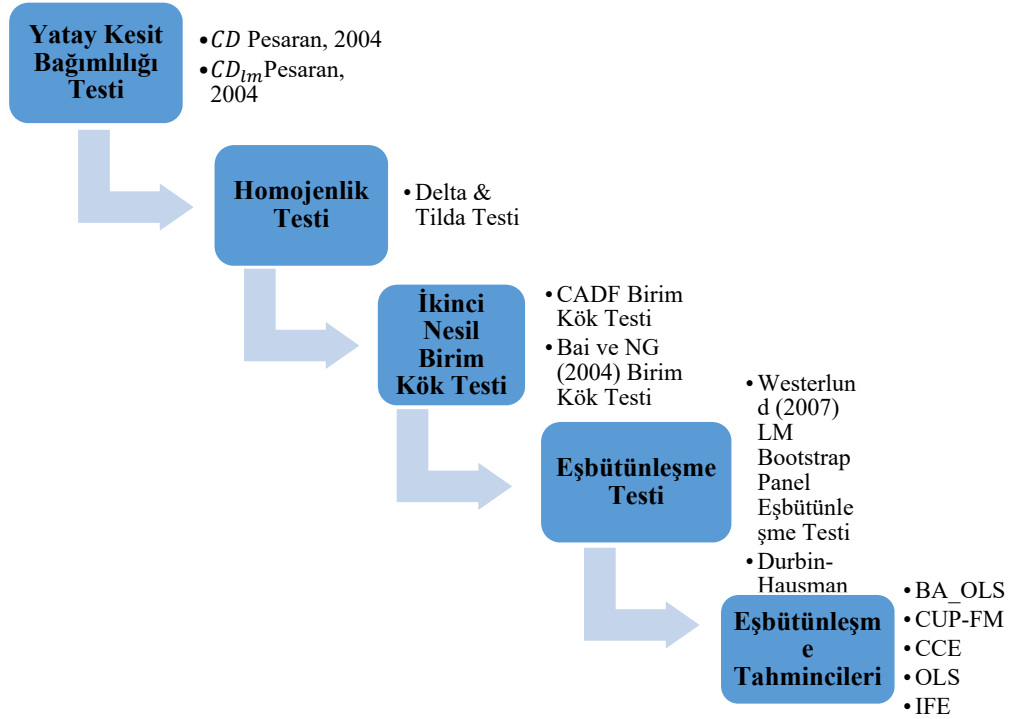
$$\ln hiz_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln ts_{it} + \varepsilon_{it} \quad (20)$$

Modelde i yatay kesit boyutunu, t zaman boyutunu ve ε hata terimini ifade etmektedir. Modelde kullanılan parametrelerden α_0 sabiti, α_1 , $ln ts$ değişkeninin $ln hiz$ değişkeni ile ilişkisini göstermektedir. Modelde kullanılan turist geceleme sayısının, hizmetler GSYH değişkenini pozitif etkilemesi beklenmektedir.

4.1.3. Akış Diyagramı

Bu tez çalışmasında, turizmin, bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisi, dört aşamada incelenmektedir. Bu dört aşama aşağıda Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3: Akış Diyagramı

4.2. Ampirik Bulgular

Bu bölümde yatay kesit bağımlılığı, panel birim kök testi, panel eşbütünleşme testi ve panel eşbütünleşme tahminleri bulguları yer almaktadır. Her bir test sonucu bir başlık altında ifade edilecektir.

4.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları

Öncelikle turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisini araştırmak için kullanılan değişkenlerin yatay kesit bağımsızlıklarının olup olmadığının tespiti yapılmalıdır. Bu doğrultuda, literatürde ağırlıklı olarak iki test tercih edilmektedir.

Bunlar, Breush ve Pagan (1980) LM testi ile Pesaran (2004) CD testidir. Bu testleri veri setinin zaman (T) ve kesit (N) boyutundaki ilişki farklılaştırmaktadır. Bu testlerin istatistiki özelliklerine bağlı olarak T>N durumunda LM testi, tam tersi yani T<N durumunda ise Pesaran (2004) CD testi kullanılmaktadır (Büberkökü, 2016: 190). Bu tezde kullanılan değişkenlerim kesit boyutu zaman boyutundan büyük olduğu için Pesaran (2004) CD kullanılarak incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 48’de gösterilmiştir.

Tablo 48: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi ve Homojenlik Testi (Seriler)

Sabit Model	<i>lnts</i>		<i>lntar</i>		<i>lnsan</i>		<i>lnhiz</i>	
	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.
CD_{lm} (BP,1980)	5398.687	0.000	5276.828	0.000	5417.712	0.000	4980.028	0.000
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	26.817	0.000 ^c	25.303	0.000 ^c	27.053	0.000 ^c	21.616	0.000 ^c
CD (Pesaran, 2004)	-1.693	0.045 ^b	-1.416	0.078 ^b	-0.999	0.159 ^a	0.107	0.458 ^a
LM_{adj} (PUY, 2008)	-1.801	0.964	-0.192	0.576	-1.572	0.942	2.071	0.019
Sabit ve Trendli Model	<i>lnts</i>		<i>lntar</i>		<i>lnsan</i>		<i>lnhiz</i>	
	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.
CD_{lm} (BP,1980)	5770.151	0.000	5579.893	0.000	5824.666	0.000	5285.551	0.000
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	31.431	0.000 ^c	29.068	0.000 ^c	32.108	0.000 ^c	25.411	0.000 ^c
CD (Pesaran, 2004)	-1.520	0.064 ^a	-1.574	0.058 ^a	-1.145	0.126	0.375	0.354
LM_{adj} (PUY, 2008)	-1.469	0.929	-0.013	0.505	-1.721	0.957	1.096	0.136
Homojenlik Testi	<i>lnts</i>		<i>lntar</i>		<i>lnsan</i>		<i>lnhiz</i>	
$\tilde{\Delta}$	6.192	0.000 ^c	1.622	0.052 ^b	2.351	0.009 ^c	0.507	0.306
$\tilde{\Delta}_{adj}$	6.783	0.000 ^c	1.777	0.038 ^b	2.576	0.005 ^c	0.555	0.289

Notlar: a, b ve c sırasıyla istatistiki olarak % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Gecikme sayısı 1 olarak alınmıştır.

Testin Hipotezleri:

H_0 = Yatay Kesit Bağımlılığı Yoktur.

H_1 = Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır.

Bu tezde, değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı test edilmiş ve elde bulgular Tablo 48’de gösterilmiştir. Test sonucunda elde edilecek olasılık değeri 0.05’ten küçük olduğunda, %5 anlamlılık düzeyinde, H_0 hipotezi reddedilmekte ve paneli oluşturan birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğuna karar

verilmektedir. Tablo 48’de yer alan verilere göre sabit model göre *lnts*, *lntar*, *lnsan* ve *lnhiz* değişkenleri olasılık değerleri 0.05’ten küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiş ve değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir. Buna göre, her bir modelde yer alan illere ait serilerden herhangi birine gelen şok modeldeki değişkenleri de etkilemektedir.

Tablo 49 : Yatay Kesit Bağımlılığı Testi ve Homojenlik Testi (Model)

Sabit Model	<i>lntar</i>		<i>lnsan</i>		<i>lnhiz</i>	
	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.	İst.	p-değ.
$CD_{lm}(BP,1980)$	20782.874	0.000	20121.332	0.000	19809.442	0.000
$CD_{lm}(Pesaran, 2004)$	217.928	0.000 ^c	209.710	0.000 ^c	205.836	0.000 ^c
$CD (Pesaran, 2004)$	135.388	0.000 ^c	131.862	0.000 ^c	129.591	0.000 ^c
$LM_{adj}(PUY, 2008)$	191.845	0.000	345.718	0.000	253.950	0.000

Notlar: a, b ve c sırasıyla istatistiki olarak % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Gecikme sayısı 1 olarak alınmıştır.

Tablo 49’da yer alan verilere göre H_0 hipotezi reddedilmiş ve değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir. Bu durum paneli oluşturan modeller arasında yatay kesit bağımlılığının olduğunu göstermektedir.

Homojenlik Testi: Model 1, Model 2 ve Model 3

Regresyon Modeli:

<i>Model 1: $lntar_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 lnts_{it} + \varepsilon_{it}$</i>	İst.	p-değ.
$\tilde{\Delta}$	10.494	0.000 ^c
$\tilde{\Delta}_{adj}$	11.436	0.000 ^c
<i>Model 2: $lnsan_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 lnts_{it} + \varepsilon_{it}$</i>	İst.	p-değ.
$\tilde{\Delta}$	11.876	0.000 ^c
$\tilde{\Delta}_{adj}$	12.942	0.000 ^c
<i>Model 3: $lnhiz_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 lnts_{it} + \varepsilon_{it}$</i>	İst.	p-değ.
$\tilde{\Delta}$	10.617	0.000 ^c
$\tilde{\Delta}_{adj}$	11.570	0.000 ^c

Notlar: a, b ve c sırasıyla istatistiki olarak % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Gecikme sayısı 1 olarak alınmıştır.

Delta testine ilişkin sonuçlara göre Model 1’de (*lntar*), Model 2’de (*lnsan*) ve Model 3’te (*lnhiz*) yer alan değişkenlerin olasılık değerleri 0.05’ten küçük olduğu için, H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu durum *lntar*, *lnsan* ve *lnhiz* modelinin heterojen olduğunu göstermektedir. Delta testinden elde edilen sonuç, illerin eğim kat sayılarının birbirinden farklı olduğu yani, eğim katsayılarının heterojen olduğudur.

4.2.2. Panel Birim Kök Testi Bulguları

CADF ve Bai ve Ng (2004) Panel birim kök testlerine ait bulgular bu bölümde gösterilmektedir. Tablo 50 ve 51’de il bazında değil tüm panelin birim kök verileri gösterilmektedir. Bulguların değerlendirilmesi de yine aynı şekilde tüm panel üzerinden yapılacaktır. İl bazında hem CADF Hem de Bai ve Ng (2004) birim kök testi sonuçları ekler bölümde yer almaktadır.

Tablo 50: Panel CADF Birim Kök Testi Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	Sabit (Panel CIPS) Seviyede		Sabit ve Trend (Panel CIPS) Seviyede	
	CIPS-değer	P-Değ.	CIPS-değer	P-Değ.
<i>Ints</i>	-2.66112	<0.01	-2.75952	<0.01
<i>Intar</i>	-2.84335	<0.01	-2.93110	<0.01
<i>Insan</i>	-2.24174	<0.01	-2.31082	>=0.10
<i>Inhiz</i>	-2.04324	<0.10	-2.63805	<0.05
<i>Değişkenler</i>	Sabit (Panel CIPS) Farkında		Sabit ve Trend (Panel CIPS) Farkında	
	CIPS-değer	P-Değ.	CIPS-değer	P-Değ.
<i>Ints</i>	-4.21603	<0.01	-4.24348	<0.01
<i>Intar</i>	-4.30115	<0.01	-4.24240	<0.01
<i>Insan</i>	-3.75951	<0.01	-3.98709	<0.01
<i>Inhiz</i>	-3.96243	<0.01	-4.02294	<0.01

Not: Maksimum gecikme uzunluğu 1 olarak alınmış ve optimal gecikme uzunlukları, Akaike bilgi kriterine göre belirlenmiştir. CADF istatistiklerinin ortalamasıdır.

Tablo 50’de *Ints*, *Intar*, *Insan* ve *Inhiz* değişkenlerine ait Panel CADF birim kök test sonuçları gösterilmektedir. Tablo 50’ye göre; tüm değişkenler hem sabit hem de sabit ve trendli modelde birim kök içermektedir. Fakat değişkenlerin birinci farkı alındığında tüm değişkenler durağan hale gelmekte, yani birim kök içermemektedir. Kısacası değişkenler I(1)’dir.

Tablo 51’de *Ints*, *Intar*, *Insan* ve *Inhiz* değişkenlerine ait Bai ve Ng (2004) Panel birim kök testi sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 51: Bai ve NG (2004) PANIC Panel Birim Kök Testi Bulguları

Seviyede	Sabit				Sabit ve Trend			
	P	P-değ.	Pm	P-değ.	P	P-değ.	Pm	P-değ.
<i>Ints</i>	221.997	0.001 ^a	3.333	0.000 ^a	495.369	0.000 ^a	18.520	0.000 ^a
<i>Intar</i>	284.123	0.000 ^a	6.785	0.000 ^a	422.423	0.000 ^a	14.468	0.000 ^a
<i>Insan</i>	250.479	0.000 ^a	4.915	0.000 ^a	395.554	0.000 ^a	12.975	0.000 ^a
<i>Inhiz</i>	251.923	0.000 ^a	4.996	0.000 ^a	414.527	0.000 ^a	14.029	0.000 ^a

Not: a, b ve c sırasıyla istatistiki olarak % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Bai ve Ng (2004) PANIC birim kök testinin H_0 hipotezi birim kök içerdiğine yöneliktir. Tablo 51’de Bai ve NG (2004) PANIC birim kök test sonuçları incelendiğinde tüm değişkenlerin (*Int*, *Intar*, *Insan* *Inhiz*) hem sabit hem de sabit ve trendli modelde H_0 hipotezini reddetmektedir. Tablo 51’deki sonuçlara göre tüm değişkenler seviyede durağandır. Kısacası değişkenler $I(0)$ ’dır. Bu durum, serilerin uzun dönemde şokların kalıcı etkisinin olmadığını göstermektedir.

CADF Birim kök testi sonuçlarına göre değişkenler seviyede birim kök içerdiğinden dolayı değişkenlerin farkı alınmış ve değişkenlerin farkında durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca PANIC birim kökü testi sonuçlarına göre ise, değişkenlerin seviyede durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla CADF ve PANIC birim kök testi tahminçileri aynı sonuçları göstermediğinden dolayı değişkenlerin seviyede birim kök içerdiğine karar verilmiştir. İki farklı birim kök testinde değişkenler farklı seviyelerde durağan olduğu için eşbütünleşme testlerinin yapılmasına karar verilmiştir.

4.2.3. Panel Eşbütünleşme Testi Bulguları

Panel eşbütünleşme testlerine ait bulgular tablo 52’de gösterilmektedir.

Tablo 52: Panel Eşbütünleşme Testi Bulguları

LM Bootstrap $H_0=$ Eşbütünleşme	Sabit			Sabit ve Trend				
	İstatistik	P-değ-asym	P-değ-boot	İstatistik	P-değ-asym	P-değ-boot		
<i>Intar</i>	-9.586	1.000	1.000	-14.152	1.000	1.000		
<i>Insan</i>	-9.597	1.000	1.000	-14.491	1.000	1.000		
<i>Inhiz</i>	-9.577	1.000	1.000	-14.112	1.000	1.000		
Durbin-Hausman $H_0=$ Eşbütünleşme Yok	Sabit				Sabit ve Trend			
	DH-Panel	P-değ	DH-Grup	P-değ	DH-Panel	P-değ	DH-Grup	P-değ
<i>Intar</i>	5.570	0.000	82.111	0.000 ^a	6.318	0.000	622.496	0.000 ^a
<i>Insan</i>	1.509	0.066	11.407	0.000 ^a	1.512	0.065	7.309	0.000 ^a
<i>Inhiz</i>	0.512	0.304	13.248	0.000 ^a	1.143	0.126	88.473	0.000 ^a

Not: Bootstrap olasılık değerleri 1.000 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Asimptotik olasılık değerleri, standart normal dağılımdan elde edilmiştir. Durbin-Hausman testinde maksimum ortak faktör sayısı 2 olarak alınmıştır. a, b ve c sırasıyla istatistiki olarak % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

LM bootstrap testi yatay kesit bağımlılığını dikkate alan eşbütünleşme testlerinden bir tanesidir. LM bootstrap testinin H_0 hipotezi eşbütünleşmenin olduğunu göstermektedir. Tablo 52’de yer alan bilgiler dikkate alındığında H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere hem sabit hem de sabit ve trendli modelde değişkenlerde eşbütünleşme mevcuttur. Son olarak, turist geceleme sayısı ile GSYİH (Tarım, Sanayi ve Hizmetler) arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Durbin-Hausman testi yatay kesit bağımlılığının olduğu durumda uygulanmaktadır. Durbin-Hausman testine göre bağımlı değişken $I(1)$ olmak zorundadır. Ancak açıklayıcı değişken için böyle bir kısıtlama bulunmamaktadır. Açıklayıcı değişken $I(0)$ da olabilir, $I(1)$ de olabilir. Tablo 52’de Durbin-Hausman panel eşbütünleşme testi sonuçları incelendiğinde grup DH (DH_g) ve panel DH (DH_p) sonuçları birbirleriyle örtüşmektedir. Ancak bu çalışmada eğim katsayıları heterojen olduğu için, grup DH (DH_g) sonuçları yorumlanmıştır. Tablo 52’de yer alan bilgilere göre H_0 hipotezi reddedilmekte alternatif hipotez kabul edilmektedir. Dolayısıyla panel sonuçlarına göre değişkenlerin eşbütünleşik ve uzun dönemli bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Buna göre turist geceleme sayısı ile GSYİH (Tarım, Sanayi ve Hizmetler) arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

4.2.4. Eşbütünleşme Tahminleri Bulguları

Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan tahminlere ait bulgular Tablo 53’de gösterilmektedir.

Tablo 53: Yatay Kesit Bağımlılığını Dikkate Alan Tahmincilere Ait Bulgular

<i>Model 1: $lntar_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 lnts_{it} + \varepsilon_{it}$</i>	Beta	T-ist.	p-değ
OLS_cd	0.886 ^c	36.800	0.000
BA_OLS_cd	4.181 ^c	32.841	0.000
CUP-FM	3.608 ^c	28.336	0.000
CCE	0.031 ^b	2.463	0.014
IFE	-0.003	-0.377	0.706
<i>Model 2: $lnsan_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 lnts_{it} + \varepsilon_{it}$</i>	Beta	T-ist.	p-değ
OLS_cd	1.256 ^c	47.375	0.000
BA_OLS_cd	4.616 ^c	33.932	0.000
CUP-FM	3.990 ^c	29.331	0.000
CCE	-0.034 ^c	-3.315	0.001
IFE	-0.003	-0.438	0.662
<i>Model 3: $lnhiz_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 lnts_{it} + \varepsilon_{it}$</i>	Beta	T-ist.	p-değ
OLS	1.060 ^c	42.132	0.000
BA_OLS	4.395 ^c	33.516	0.000
CUP-FM	3.811 ^c	29.067	0.000
CCE	0.000	0.049	0.961
IFE	0.013	2.633	0.008

Not: a, b ve c sırasıyla istatistiki olarak % 10, % 5 ve % 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Model I’de, tarım değişkeninin (*lntar*) bağımlı değişken olarak yer aldığı denklemden elde edilen eşbütünleşme katsayı tahminleri gösterilmektedir. Elde edilen bulgular OLS_cd, BA_OLS_cd ve CUP-FM sonuçlarına göre %1 seviyesinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. CCE sonucunun ise %5 seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. IFE sonucuna göre ise *lntar*’ın anlamlı olmadığı anlaşılmaktadır. Katsayıların işaretlerine bakıldığında katsayıların pozitif olduğu görülmektedir. Sadece IFE eşbütünleşme katsayısı değerinin negatif olduğu sonucuna varılmaktadır. Başka bir ifadeyle sırasıyla; OLS_cd, BA_OLS_cd, CUP-FM ve CCE tahminci sonucuna göre turizmde (*lnts*) meydana gelen %1’lik bir artışın, tarım değişkeninde (*lntar*) % 0.886; 4.181; 3.608; 0.031 oranında artış yarattığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Model II’de sanayi değişkeninin (*lnsan*) bağımlı değişken olarak yer aldığı denklemden elde edilen eşbütünleşme katsayı tahminleri gösterilmektedir. Elde edilen bulgular OLS_cd, BA_OLS_cd, CUP-FM ve CCE sonuçlarına göre %1 seviyesinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. IFE sonucunun tıpkı model 1’de olduğu gibi anlamlı olmadığı görülmektedir. CCE sonucunun %1 düzeyinde anlamlı fakat negatif bir etki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum turizmde (*lnts*) meydana gelen %1’lik bir artışın sanayi değişkeninde -3.3 oranında azalış meydana getirdiği sonucuna ulaşılmaktadır. OLS_cd, BA_OLS_cd ve CUP-FM tahminci sonucuna göre turizmde

(*Ints*) meydana gelen %1'lik bir artışın, sanayi değişkeninde (*Insan*) % 1.256; 4.616; 3.990 oranında artış yarattığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Model III'de hizmetler değişkeninin (*Inhiz*) bağımlı değişken olarak yer aldığı denklemden elde edilen eşbütünleşme katsayı tahminleri gösterilmektedir. Elde edilen bulgular OLS_cd, BA_OLS_cd ve CUP-FM sonuçlarına göre %1 seviyesinde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca CCE ve IFE sonucuna göre ise *Inhiz*'in anlamlı olmadığı tabloda görülmektedir. Katsayıların işaretlerine bakıldığında katsayıların pozitif olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle sırasıyla; OLS_cd, BA_OLS_cd ve CUP-FM tahminci sonucuna göre turizmde (*Ints*) meydana gelen %1'lik bir artışın, hizmetler değişkeninde (*Inhiz*) % 1.060; 4.395; 3.811 oranında artış yarattığı sonucuna ulaşılmaktadır.

TARTIŞMA

Tezdeki temel amacımız, turizmin bölgesel ve kırsal kalkınma arasındaki ilişkinin şiddeti ve turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisinin var olup olmadığıdır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testi uygulanmış ve beklendiği gibi yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonra birim kök testleri akabinde eşbütünleşme ve eşbütünleşme katsayı tahminleri testleri uygulanmıştır. Eşbütünleşme ve eşbütünleşme katsayı tahminlerinde elde edilen sonuç beklendiği gibi turizm ve bölgesel kalkınma arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu yönündedir. Elde edilen bu sonuç, turizm ve bölgesel kalkınma ile ilgili birçok çalışma ile örtüşmektedir. Aşağıda turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmaların sonuçları ile tezde yapılan analizlerden elde edilen sonuçlar karşılaştırılmaktadır.

Panel genelinde OLS_cd, BA_OLS_cd, CCE ve CUP-FM katsayı tahminleri sonuçları değerlendirildiğinde; turizm değişkeni ve bölgesel kalkınma değişkenleri arasında istatistik olarak anlamlı ve pozitif etkiler gözlemlenmiştir. Benzer şekilde Kim ve Chen, (2006) Tayvan turizmi ile kalkınma arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır. Aynı şekilde Bahar (2007) turizm hareketliliğinin bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesinde itici bir güç olduğu sonucunu tespit etmiştir. Meyer ve Meyer, (2016) Güney Afrika'da bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesinde

turizmin payının yüksek olduğunu tespit etmiş ve turizm sektörünün gelişmesine paralel olarak bölgesel kalkınmanın da geliştiği sonucuna ulaşmıştır. Meyer, vd., (2017) ait başka bir çalışmada yine Güney Afrika turizmi araştırılmış ve yine aynı şekilde Güney Afrika turizminin bölgesel kalkınmaya pozitif etkisi olduğu saptamışlardır. Trinajstic, vd., (2018) yılında benzer bir çalışma gerçekleştirmiş ve Hırvatistan turizmini ele almıştır. Diğer çalışmalarda olduğu gibi üzerine Trinajstic, vd., turizm ile bölgesel kalkınma arasında pozitif bir ilişki olduğunu saptamıştır. Lv, (2019) 113 ülkeyi kapsayan, turizmin bölgesel gelir dağılımını azaltmadaki etkisini araştırmıştır. Lv, turizmin bölgesel gelir dağılımını azaltıcı etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Santos ve Vieira, (2020) Portekiz turizminin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmış ve diğer sonuçlarla örtüşen yani, turizmin gelişmesine paralel olarak bölgesel kalkınmanın gerçekleşeceği sonucunu saptamıştır.

Yıldız ve Sarıtaş, (2021) çalışmasında Türkiye’de en çok ziyaret edilen 4 ili ele almış ve bu 4 ilde gerçekleşecek turizm hareketliliğinin illerin GSYİH’sini nasıl etkilediğini araştırmıştır. Benzer şekilde bu tezde de il bazında turizm hareketliliğinin illerin tarım, sanayi ve hizmetler (GSYİH)’sine etkisi araştırılmıştır. Yıldız ve Sarıtaş’ın çalışmasında elde ettikleri ile bu tezde elde ettiğimiz sonuçlar benzer özellik göstermektedir. Kısacası, Yıldız ve Sarıtaş Türkiye turizminin bölgesel kalkınmaya pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Aynı şekilde bu teze benzer bir çalışmada Cebeci Mazlum, (2022) tarafından araştırılmıştır. Cebeci Mazlum TR61 ve TR62 bölgelerinde yer alan illerdeki turizm faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmış ve turizmin bölgesel kalkınmaya pozitif etkisi olduğunu saptamıştır. Son olarak, Karpat Çatalbaş, (2022) benzer bir araştırma gerçekleştirmiştir. Karpat Çatalbaş, Yıldız ve Sarıtaş (2021), Cebeci Mazlum, (2022) ve bu tezde olduğu gibi il bazında turizm sektörünün bölgesel kalkınmaya etkisini araştırmıştır. Diğer çalışmalarda da olduğu gibi Karpat Çatalbaş’ta turizmin bölgesel kalkınmada itici bir güç olduğu sonucunu saptamıştır.

Tezde kalkınma göstergeleri olarak tarım, sanayi ve hizmetler (GSYİH) değişkenleri kullanılmıştır. Turizm göstergeleri için ise; il bazlı hem belediye hem de işletme belgeli turizm konaklama tesislerinde konaklayan turist geceleme sayıları kullanılmıştır. Literatürde kalkınma göstergeleri olarak eğitim, sağlık, insani gelişme

endeksi ve kültür gibi birçok değişken mevcuttur. Fakat bu göstergelerin yeterli düzeyde sağlıklı bir veri tabanlarının olmaması bizi tezde temel makro göstergelerine yönlendirmiştir. Aynı zamanda il bazlı turizmin temel göstergelerinden olan turist sayısı ve turizm geliri değişkenleri verilerinin de yeterli düzeyde olmaması turizm değişkeni olarak geceleme sayısı kullanmamızı zorunlu kılmıştır. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz sınırlılıklar çalışmamızı belirli noktalarda kısıtlamaktadır. Temel kalkınma ve turizm değişkenleri verilerinin yeterli düzeyde mevcut olması durumunda çalışmanın kapsamı daha da genişletilebilir. Ayrıca çalışmada zaman serisi boyutu, kesit boyutundan daha azdır ($N > T$). Bu durum çalışmanın diğer bir sınırlılığını oluşturmaktadır. ($N > T$) olduğu için çalışmada sınırlı sayıda olan yöntemlere yönelmek zorunda kalınmıştır. Literatürde ağırlıklı olarak zaman boyutunun kesit boyutundan büyük olduğu örneklerle karşılaşmaktadır. Aynı şekilde geçmişe dönük yeterli düzeyde verilerin derlenmesi ile birlikte çalışmanın kapsamı genişletilebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kalkınma teorilerinde, kalkınmanın önündeki en büyük engellerden birinin yetersiz sermaye olduğu ifade edilmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerdeki yerel halk yeterince tasarruf edememekle birlikte düşük gelire de sahiptir. Bu durum ülkelerin istenilen düzeyde kalkınma seviyesine gelmesine engel olmaktadır. Özellikle sanayi açısından yeterli gelir elde edemeyen ülkeler için turizm sektörü oldukça önem teşkil etmektedir. Bölgeler arası gelişmişlik seviyesinin yükseltilmesinde ve bölgeler arası kalkınmanın gerçekleştirilmesinde turizm sektörü önemli bir güce sahiptir.

Turizm sektörü, ülkelerin veya bölgelerin sahip oldukları turizm arz kaynaklarının etkin bir şekilde kullanılmasıyla, bölgesel dengesizliklerin giderilmesine ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasına önemli katkılar sunmaktadır. Turizm sektörü, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde belirgin bir rol oynamaktadır. Dünya genelinde, turizm sektörü hem en büyük sektörlerden biri olarak öne çıkmakta, hem de en hızlı büyüyen ve gelişen sektörler arasında yer almaktadır. Turizm sektörünün ana arz unsurları, bölgelerin doğal, sosyo-kültürel ve tarihsel kaynaklarına dayandığı için, diğer sektörlerden farklı olarak kalkınmayı hızlandırmaktadır. Bu yüzden turizm sektörünün bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisinin araştırılması oldukça önem arz etmektedir. Bu önem tezin temel amacını oluşturmaktadır. Çalışmanın temel amacı; Türkiye sınırları içerisinde yer alan tüm illerin tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri üzerine turizmin etkisinin olup olmadığı araştırmaktır. Tezi diğer amaçları ise; literatüre katkıda bulunmak ve politika yapıcılara bölgesel kalkınma plan ve uygulamalarında yol göstermektedir.

Araştırma Soruları:

1. Turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisi var mıdır? Var ise ne düzeydedir?
2. Turizmin gelişimi bölgelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (Tarım, Sanayi ve Hizmetler)'ya etkisi var mıdır?

Bu tezde turizmin bölgesel ve kırsal kalkınmaya etkisi, Türkiye'nin tüm illeri için, 2004-2021 dönemi verileri kullanılarak, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel veri analiz yöntemleri ile araştırılmıştır. Ampirik analizde yatay kesit bağımlılığı

ve illere özgü heterojenliği dikkate almak oldukça çok önemlidir. Bu yüzden eşbütünleşme analizine başlamadan önce yatay kesit bağımlılığı (LM, CD_{LM}, CD ve LM_{adj}) testleri ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda iller arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle, herhangi bir ilde meydana gelen bir değişim diğer illerin etkilenmesine neden olabilmektedir. Bu yüzden, söz konusu illerde turizm ve kalkınma politikaları belirlenirken diğer illerdeki gelişmelerin de dikkate alınmasının fayda sağlayacağı değerlendirilmektedir. Yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesinin ardından serilerin durağanlığı test edilmiştir. Serilerin durağanlığını test etmek için Peseran (2006) tarafından geliştirilen CADF ile Bai ve Ng (2004) tarafından geliştirilen PANIC ikinci nesil panel birim kök testlerinden yararlanılmıştır. CADF Birim kök testi sonuçlarına göre değişkenler seviyede birim kök içerdiğinden dolayı değişkenlerin farkı alınmış ve değişkenlerin farkında durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kısaca tüm seriler $I(1)$ 'dir. Bai ve Ng (2004) tarafından geliştirilen PANIC birim kök test sonuçları incelendiğinde tüm serilerin ($lnts, lntar, lnsan, ln hiz$) hem sabit hem de sabit ve trendli modelde tüm değişkenlerin seviyede durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kısaca tüm seriler $I(0)$ 'dır. Tüm serilerin seviyede durağan olması, kısa dönemde meydana gelen şokların kalıcı olmadığını göstermektedir. CADF ve PANIC birim kök testi tahmincileri seviyede aynı sonuçları göstermediğinden dolayı değişkenlerin seviyede birim kök içerdiğine karar verilmiştir. İki farklı birim kök testinde değişkenler farklı seviyelerde durağan olduğundan dolayı eşbütünleşme testleri uygulanmıştır.

Birim kök testlerinden sonra serilerin uzun dönemli ilişkilerinin tahmin edilebilmesi eşbütünleşme testlerini gerekli kılmaktadır. Birim kök testlerinin ardından seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiler Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM Bootstrap ve Durbin-Hausman eşbütünleşme testleri ile analiz edilmiştir. LM bootstrap eşbütünleşme testine göre değişkenlerin, hem sabit hem de sabit ve trendli modelde eşbütünleşik olduğunu göstermektedir. Yine aynı şekilde Durbin-Hausman eşbütünleşme testi de değişkenlerin eşbütünleşik olduğu sonucunu göstermektedir. Değişkenler arasında eşbütünleşmenin mevcut olması katsayıların tahmin edilmesini önemli hale getirmektedir. Eşbütünleşme testlerinin ardından, eşbütünleşme katsayı tahmincileri testleri uygulanmıştır. Eşbütünleşme

katsayılarının tahmininde Westerlund (2007) tarafından geliştirilen BA-OLS, Bai ve Kao (2006) tarafından geliştirilen CUP-FM, Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCE, Bai ve Kao (2006) tarafından geliştirilen OLS ve Bai ve Kao (2006) tarafından geliştirilmiş IFE kullanılmıştır.

Model I'e ilişkin elde edilen eşbütünleşme katsayı tahmincilerine ait bulgular aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Ampirik sonuçlara göre; Model I'de, OLS_cd, BA_OLS_cd, CCE ve CUP-FM sonuçlarının katsayıları pozitifdir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin katsayılarının IFE tahmincisi hariç pozitif çıkması; değişkenlerin tamamının istatistiki olarak anlamlı ve işaretlerinin teoride beklediği gibi olduğunu göstermektedir. Bu durum, turizmde meydana gelen bir değişimin tarım sektöründe olumlu etki oluşturduğunu göstermektedir. Birinci modelde sadece IFE tahmincisinin katsayısı negatiftir. Ayrıca IFE tahmincisinin anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir ifadeyle turizmde meydana gelen bir artış OLS_cd, BA_OLS, CUP-FM ve CCE tahmincisine göre tarım sektöründe pozitif etki meydana getirmektedir. Turist geceleme sayısının model içerisinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu illerde turist geceleme sayısındaki artışın, illerin tarım GSYİH'sinin büyümesinde önemli bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Turizm ve tarım sektörü birbirini tamamlayan sektörlerdir. Turizm, aynı zamanda bir yiyecek-içecek hizmeti sunan bir sektör olmasından dolayı girdilerin çoğunu tarım sektöründen sağlanmaktadır. Ayrıca artan uluslararası turizm talebi sektörde alternatif turizm türlerinin oluşmasına neden olmuştur. Alternatif turizm türlerinin en önemlileri arasında agro-turizm yer almaktadır. Bu yüzden bir bölgede turizm sektörünün ve argo-turizmin gelişmesi tarım sektöründe de gelişmesine katkı sağlamaktadır. Ek-1'de yer alan il bazında turist geceleme sayısına göre Türkiye'de en çok konaklama gerçekleştirilen 10 il; (İstanbul, Antalya, Ankara, İzmir, Muğla, Aydın, Bursa, Mersin, Balıkesir ve Nevşehir)'dir. En az konaklama gerçekleştirilen 10 il ise; (Tunceli, Bayburt, Kilis, Siirt, Gümüşhane, Ardahan, Çankırı, Ağrı, Kırıkkale ve Iğdır)'dir. Ek-2'de yer alan Tarım GSYİH verileri incelendiğinde en çok gelire sahip 10 il (Muğla, Adana, Bursa, Ankara, Balıkesir, Konya, İzmir, Antalya, Mersin ve Urfa)'dır. En az gelire sahip 10 il ise; (Yalova, Tunceli, Karabük, Bayburt,

Gümüşhane, Kırıkkale, Hakkâri, Bilecik ve Bingöl)'dür. En çok ziyaretin gerçekleştiği il ile en çok tarım sektöründen gelir elde eden iller incelendiğinde, Antalya, Ankara, İzmir, Muğla, Bursa, Mersin ve Balıkesir görülmektedir. Bu illerin tarım sektöründen elde ettikleri gelirin diğer illere göre yüksek olmasında bölgelerin aynı zamanda bir turizm şehri olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. En az konaklama gerçekleştirilen iller ile en az tarım sektöründen gelir elde eden iller benzerlik göstermektedir.

Model II'e ilişkin elde edilen eşbütünleşme katsayı tahmincilerine ait bulgular aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Ampirik sonuçlara göre; Model II'de OLS_cd, BA_OLS_cd ve CUP-FM tahmincilerinin katsayıları pozitif iken, CCE ve IFE tahmincilerinin katsayıları negatiftir. Ayrıca IFE tahmincisinin anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. CCE tahmincisi %1 düzeyinde anlamlı fakat negatif bir etki olduğu sonucunu göstermektedir. Bu durum turizmde (*Ints*) meydana gelen %1'lik bir artışın sanayi değişkeninde -0.034 bir azalış meydana getirdiğini işaret etmektedir. Diğer tahmincilerin aksine CCE tahmincisi turizm ve sanayi arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. OLS_cd, BA_OLS_cd ve CUP-FM tahminci sonucuna göre turizmde (*Ints*) meydana gelen bir artış, sanayi değişkeninde (*Insan*) pozitif etki meydana getirmektedir. Turist geceleme sayısının model içerisinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu illerde turist geceleme sayısındaki artışın, illerin sanayi GSYİH'sinin büyümesinde önemli bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Turizm, hizmetler sektörü içerisinde yer almasına rağmen taşıdığı özelliklerden dolayı sanayi sektörü ile doğrudan ilişkilidir. Artan turizm talebi ve buna bağlı olarak turizm aktivitelerinin artması, belirli maliyetlerin oluşmasına neden olmaktadır. Artan turist sayısı, otel, gayrimenkul, ulaşım ve lokanta gibi ihtiyaçların oluşmasını sağlamaktadır. Bu durum hem inşaat sektörünün canlanmasına buna bağlı olarak da demir-çelik endüstrisinin büyümesine katkı sağlamaktadır. Ek-1'de yer alan il bazında turist geceleme sayısına göre Türkiye'de en çok konaklama gerçekleştirilen 10 il; (İstanbul, Antalya, Ankara, İzmir, Muğla, Aydın, Bursa, Mersin, Balıkesir ve Nevşehir)'dir. En az konaklama gerçekleştirilen 10 il ise; (Tunceli, Bayburt, Kilis, Siirt, Gümüşhane, Ardahan, Çankırı, Ağrı, Kırıkkale ve Iğdır)'dir. Ek-3'te yer alan

Sanayi GSYİH verileri incelendiğinde en çok gelire sahip 10 il (İstanbul, Kocaeli, İzmir, Bursa, Ankara, Tekirdağ, Gaziantep, Manisa, Adana ve Kayseri)'dir. En az gelire sahip 10 il ise; (Bayburt, Tunceli, Ardahan, Iğdır, Hakkâri, Kars, Bitlis, Ağrı, Muş ve Kilis)'dir. En çok ziyaretin gerçekleştiği il ile en çok sanayi sektöründen gelir elde eden iller incelendiğinde, İstanbul, İzmir, Bursa ve Ankara'nın ortak il olduğu görülmektedir. Bu illerde turizm sektörünün gelişmesinin sanayi sektörüne pozitif etki oluşturduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda en az ziyaret edilen iller ile en az sanayi gelirine sahip illerde birbiriyle örtüşmektedir.

Model III'e ilişkin elde edilen eşbütünleşme katsayı tahmincilerine ait bulgular aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Ampirik sonuçlara göre; Model III'de model I ve model II'nin aksine tüm tahmincilerin katsayıları pozitif yöndedir. Ayrıca CCE ve IFE tahmincisinin anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. IFE tahmincisinin dışındaki tüm tahminciler (*lnhiz*)'in anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu durum, turizmde (*lns*) meydana gelen bir artış, hizmetler değişkeninde (*lnhiz*) pozitif etki meydana getirmektedir. Turist geceleme sayısı model içerisinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu illerde turist geceleme sayısındaki artışın, illerin hizmetler GSYİH'sinin büyümesinde önemli bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Turizm, hizmetler sektörünün en önemli kalemlerinden bir tanesidir. Hizmetler sektörü, emek-yoğun sektördür. Özellikle sermayenin yetersiz kaldığı ve emeğin yoğun olduğu az gelişmiş ülke veya bölgelerde turizm sektörünün gelişmesi, hem ülke milli hem de bölge gelirin artmasına olanak sağlamaktadır. Gelişen turizm sayesinde, hizmet ihracatı artacak ve buna bağlı olarak bölgeye döviz girişi sağlanacak, istihdam seviyesi ve milli gelir artacaktır. Ek-1'de yer alan il bazında turist geceleme sayısına göre Türkiye'de en çok konaklama gerçekleştirilen 10 il; (İstanbul, Antalya, Ankara, İzmir, Muğla, Aydın, Bursa, Mersin, Balıkesir ve Nevşehir)'dir. En az konaklama gerçekleştirilen 10 il ise; (Tunceli, Bayburt, Kilis, Siirt, Gümüşhane, Ardahan, Çankırı, Ağrı, Kırıkkale ve Iğdır)'dir. Ek-4'te yer alan Hizmetler GSYİH verileri incelendiğinde en çok gelire sahip 10 il (İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Gaziantep, Konya, Adana, Mersin ve Bursa)'dır. En az gelire sahip 10 il ise; (Bayburt, Tunceli, Ardahan, Gümüşhane, Bingöl, Kilis, Kars, Siirt ve Bitlis)'tir. En çok ziyaretin

gerçekleştiği il ile en çok hizmet sektöründen gelir elde eden iller incelendiğinde, İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Mersin ve Bursa'nın ortak iller olduğu görülmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi turizm, hizmetler sektörünün bir kalemidir. Dolayısıyla, turizmin gelişmesi, hizmetler sektörü içerisinde yer alan sektörlerin gelişmesine önemli katkılar sağlayacaktır. Turizm özellikle yiyecek-içecek hizmeti sunan sektörlerle doğrudan ilişkilidir. Bu yüzden turizmin gelişmesine paralel olarak öncelikle yiyecek-içecek işletmelerin gelişmesi beklenmektedir.

Özetle, eşbütünleşme katsayı tahminlerinin genelinde OLS_cd, BA_OLS_cd, CUP-FM ve CCE tahmin sonuçları incelendiğinde; turizm ve bölgesel kalkınma değişkenleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkiler gözlemlenmiştir. Elde edilen sonuçlar, hem turizm ve bölgesel kalkınma literatürü hem de turizm teorileri ile örtüşmektedir. Özellikle tezde uygulanan yöntem ve veri setine benzer Yıldız ve Sarıtaş, (2021), Cebeci Mazlum, (2022) ve Karpat Çatalbaş, (2022) çalışmalardan elde edilen bulgular ile tezde edilen bulgular örtüşmektedir. Yıldız ve Sarıtaş çalışmasında turizmin il bazında kişi başına GSYİH ile temsil edilen kalkınmayı olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Cebeci Mazlum, (2022) turist sayısında meydana gelecek bir artışın seçili illerin bölgesel ekonomik kalkınmasını artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Aynı şekilde Karpat Çatalbaş, (2022) çalışmasında, turizmin illerin kalkınma göstergesi olarak ifade edilen Gayrisafi katma değerini artırıcı yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde bu tezde turizmin tarım, sanayi ve hizmetler GSYİH'yi olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye hem coğrafi konumundan kaynaklı hem de turizm arz kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Türkiye'de turizmin daha çok İstanbul, Antalya, İzmir, Muğla, Aydın ve Ankara gibi illerde yoğunlaştığı Türkiye'yi en çok ziyaret eden iller sıralamasında yer alan verilerde görülmektedir. Bu şehirler tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmiş olduğu ve aynı zamanda da gelirleri açısından turizm payının yüksek olduğu illerdir. Dolayısı turizm arz kaynakları bakımından zengin bölgelere yapılacak yatırımlar sayesinde bölge gelir düzeyi buna bağlı olarak da kalkınma göstergeleri önemli ölçüde etkilenecektir.

Türkiye sadece yaz aylarında turist çeken bir ülke değildir. Sahip olduğu turizm arz kaynakları sayesinde 12 ay boyunca turizme hizmet etmektedir. Bu yüzden

alternatif turizm türlerinin çeşitlendirilmesi oldukça önemlidir. Bir bölgede alternatif turizm türlerinin çeşitlendirilmesi sayesinde bölge halkı sadece yaz aylarında gelir elde etmeyecektir. Bölgelerin mevcut potansiyeli dikkate alınarak bölgelerde yapılacak olan plan ve politikalar sayesinde bölgeler, cazibe merkezi haline getirilebilir. Bu sayede bölgede yılın her günü turizm hizmeti sağlanabilecektir.

Üniversitelerde bulunan turizm fakülteleri sektörün gelişmesinde önemli bir paya sahiptir. Üniversitelerle yapılacak olan işbirlikleri sayesinde sektörün ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman ve hizmet kalitesi sağlanabilir. Bu sayede bölgeye gelen turistlerin memnuniyeti ve sadakati artırılabilir. Artan memnuniyet ve sadakat, bölge turizmin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bir bölgede turizmin gelişmesine bağlı olarak bölgesel kalkınma göstergelerinin de gelişmesi beklenmektedir.

Sonuç olarak, Ampirik sonuçlarda görüldüğü üzere turizm sektöründe meydana gelen bir değişim tarım, sanayi ve hizmetler GSYİH'sini etkilemektedir. Bu nedenle, turizm arz kaynakları bakımından zengin bölgelerde yapılacak bir turizm yatırımı bölgenin kalkınmasına olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKGÜL, U. (2010). **Sürdürülebilir Kalkınma: Uygulamalı Antropolojinin Eylem Alanı**. Antropoloji, 24, 133-164.
- AKIN, A., Şimşek, M. Y., & Akın, A. (2012). **Turizm Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi**. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 4(7), 63-81.
- AKPINAR, R., Taşçı, K., & Özsan, M. E. (2011). **Teoride ve Uygulamada Bölgesel Kalkınma Politikaları**. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- AKYILDIZ, H., & Eroğlu, Ö. (2004). **Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları**. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 9(1), 43-62.
- AKYOL, M. (2016). **Bölgesel Kalkınma ve Yeni Yatırım Teşvik Sisteminin Ekonomik Etkilerinin Analizi**. Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, 5(9), 49-61.
- ALAGÖZ, M. (2004). **Sürdürülebilir Bir Kalkınmanın Paradigması**. Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 4(8), 1-23.
- ALAM, S., & Paramati, S. R. (2016). **The Impact Of Tourism On Income Inequality in Developing Economies: Does Kuznets Curve Hypothesis Exist?** Annals of Tourism Research, 61, 111-126.
- ALTINTAŞ, H., & Kassouri, Y. (2020). **Is the Environmental Kuznets Curve in Europe Related to the Per-Capita Ecological Footprint or CO2 Emissions?** Ecological Indicators, 113, 1-14.
- AMARTYA, S. (1988). **The Concept of Development**. Handbook of Development Economics, 1, 9-26.
- ARSLAN, G. E. (2013). **Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı**. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(2), 45-52.
- ASHLEY, C., & Simon, M. (2001). **Rethinking Rural Development**. Development Policy Review, 19(4), 395-425.

- AYDIN, Y., & Araman, S. (2018). **Konjunktür ve Kriz Teorileri: Marx, Keynes ve Schumpeter**. Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(1), 45-67.
- BACHTLER, J., & Yuill, D. (2001). **Policies and Strategies for Regional Development: A Shift in Paradigm?** Glasgow: University of Strathclyde, European Policies Research Centre, 1-41.
- BÆRENHOLDT, J. O. (2009). **Regional Development and Noneconomic Factors**. International Encyclopedia of Human Geography, 181-186.
- BAHAR, O. (2007). **Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açıdan Yeri ve Önemi**. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)(19), 1-19.
- BAHAR, O., & Bozkurt, K. (2010). **Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi**. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 21(2), 255-265.
- BAİ, J., & Kao, C. (2006). **On The Estimation And Inference of A Panel Cointegration Model With Cross-Sectional Dependence**. Contributions to Economic Analysis, 274, 1-30.
- BAKIRCI, F., Ekici, E. D., & Şahinoğlu, C. T. (2014). **Bölgesel Kalkınma Politikalarının Etkinliği: Türkiye Alt Bölgeler Bazında Bir Uygulama**. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18(2), 281-298.
- BARBIERİ, L. (2006). **Panel Unit Root Tests: A Review**. Serie Rossa: Economia, 1-53.
- BARLAS, O. (2006). **Az Gelişmiş Bölgelerde Bölge İçi Nüfus Hareketlerinin Kentleşme Üzerindeki Etkileri: Yüksekova Örneği**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1-128.
- BARRO, R. (1997). **Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical**. Cambridge: MTT Press.
- BASÍAGO, A. (1998). **Economic, Social, and Environmental Sustainability in Development Theory and Urban Planning Practice**. Environmentalist, 19(2), 145-161.

- BASSİL, C., Harb, G., & Daia, R. (2023). **The Economic Impact of Tourism At Regional Level: A Systematic Literature Review.** *Tourism Review International*, 27(2), 159-175.
- BAŞTÜRK, M. F. (2021). **G-7 Ülkelerinde Yenilenebilir Enerji ile Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi.** *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(42), 1086-1101.
- BAYKUL, A., & Işık Maden, S. (2017). **Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi: TR61 Bölgesi Üzerine Bir Değerlendirme.** *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 65-73.
- BENEDEK, J., Varvari, Ş., & Litan, C. M. (2019). **Urban growth pole policy and regional development: old wine in new bottles? In Regional and Local Development in Times of Polarisation (s. 173-195).** Palgrave Macmillan: Singapore.
- BERBER, M. (2019). **İktisadi Büyüme ve Kalkınma.** Bursa: Ekin Basım.
- BEYAZ, Z., & Karabacak, G. (2018). **Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkisi.** *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*, 2(2), 56-75.
- BLOMQUİST, J., & Westerlund, J. (2013). **Testing Slope Homogeneity in Large Panels With Serial Correlation.** *Economics Letters*, 121(3), 374-378.
- BOZ, A. (2015). **Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Mardin Örneği.** Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1-68.
- BOZ, A., & Serçek, S. (2016). **The Role of Tourism in Regional Development and Its Effects on Economic Development.** *International Turgut Ozal Congress on Business, Economics and Political Science (s. 41-47).* Ankara: Proceedings e-Book II.
- BOZDOĞAN, M. N. (2014). **Türkiye’de Bölgesel Kalkınma ve Teşvik Politikaları.** Ankara: Nobel .
- BOZKURT, K., & Bahar, O. (2015). **Talep Şokları: Türk Turizm Sektörü İçin Bir Analiz.** *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(1), 29-41.

- BREITUNG, J., & Samarjit, D. (2005). **Panel Unit Root Tests Under Cross-Sectional Dependence**. *Statistica Neerlandica*, 59(4), 414-433.
- BRENNER, L., & Aguilar, A. G. (2002). **Luxury Tourism and Regional Economic Development in Mexico**. *The Professional Geographer*, 54(4), 500-520.
- BROUDER, P. (2013). **Tourism Development in Peripheral Areas: Processes of Local Innovation and Change in Northern Sweden**. Doctoral Dissertation, Department of Tourism Studies and Geography, 1-100.
- BULUT, E. (2000). **Türk Turizminin Dünya'daki Yeri ve Dış Ödemeler Bilançosuna Etkisi**. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 71-85.
- BÜBERKÖKÜ, Ö. (2016). **Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi: Yatay Kesit Bağımlılığına Karşı Dirençli Panel Nedensellik ve Eşbütünleşme Testlerine Dayalı Küresel Bir Analiz**. *Ekonomik Yaklaşım*, 27(100), 177-206.
- CALERO, C., & Turner, L. (2020). **Regional Economic Development and Tourism: A Literature Review to Highlight Future Directions for Regional Tourism Research**. *Tourism Economics*, 26(1), 3-26.
- CAPELLO, R., & Nijkamp, P. (2009). **Handbook of Regional Growth and Development Theories**. UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- CAPORASO, J. (1980). **Dependency Theory: Continuities And Discontinuities in Development Studies**. *International Organization*, 34(4), 605-628.
- CEBECİ MAZLUM, E. (2022). **Turizm ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi: TR61 Ve TR62 Bölgesi Üzerine Bir İnceleme**. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*(31), 115-126.
- CENGİZ, G., & Akkuş, Ç. (2012). **Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği**. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14-22, 61-74.

- CHANCHARAT, S. (2011). **Thai Tourism and Economic Development: The Current State of Research**. Kasetsart Journal of Social Sciences, 32(2), 340-351.
- CHISHOLM, M. (2015). **Regions In Recession and Resurgence**. London: Unwin Hyman.
- CHRISTALLER, W. (1964). **Some Considerations of Tourism Location In Europe: The Peripheral Regions Underdeveloped Countries- Recreation Areas**. Papers of the Regional Science, 12(1), 95-105.
- ÇİVELEK, M., Dalgın, T., Çeken, H., & Ekiztepe, B. (2013). **Menemen Yöresinde Agro-Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi**. Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 3(2), 1-7.
- ÇAKIR, R. A., & Sandalcılar, A. R. (2018). **Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Rize Ayder Turizm Bölgesi Örneği**. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8, 342-360.
- ÇEKEN, H. (2008). **Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme**. Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, X(II), 293-306.
- ÇELİK UĞUZ, S. (2014). **Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi ve Turizmin Önemi**. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 16(26), 18-22.
- ÇELİK, A. K., Özcan, S., Topcuoğlu, A., & Yıldırım, K. E. (2013). **Effects of The Tourism Industry on The Balance of Payments Deficit**. An International Journal of Tourism and Hospitality Research, 21(1), 86-90.
- ÇELİK, H., & Ertürkmen, G. (2021). **Ekonomik Büyüme ve İhracatın Co2 Salınımı Üzerindeki Etkisi: Seçili Mena Ülkeleri Örneği (1980-2016)**. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(3), 1928-1947.
- ÇELİKKAYA, S., Yaman, H., Dağlı, İ., & Çapık, E. (2018). **Bölgesel Politikaların Kalkınma Planındaki Yeri ve Zamana Bağlı Dönüşümü**. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 9(22), 21-31.

- ÇETİN, M. (2006). **Teori ve Uygulamada Bölgesel Sürdürülebilir Kalkınma.** Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(1), 1-17.
- ÇETİN, M., & Kara, M. (2008). **Bir Kalkınma Aracı Olarak "Organize Sanayi Bölgeleri" Isparta Süleyman Demirel Organize Sanayi Bölgesi Üzerine Bir Araştırma.** Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi(31), 49-68.
- ÇIKIN, A., Çeken, H., & Uçar, M. (2009). **Turizmin Tarım Sektörüne Etkisi, Agro-Turizm ve Ekonomik Sonuçları.** Tarım Ekonomisi Dergisi, 15(1), 1-8.
- ÇINAR, S. (2010). **OECD Ülkelerinde Kişi Başına GSYİH Durağan Mı? Panel Veri Analizi.** Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, XXIX(II), 591-601.
- DAMAR, E. (2020). **Turizm Şoklarının Fourier ve Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleriyle Analizi: Türkiye Örneği.** Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1-108.
- DAMAR, E. (2020). **Turizm Şoklarının Fourier Ve Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleriyle Analizi: Türkiye Örneği.** Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1-119.
- DANA, L.-P., Guraua, C., & Lascha, F. (2014). **Entrepreneurship, Tourism and Regional Development: A Tale Of Two Villages.** Entrepreneurship & Regional Development,, 26(3-4), 357-374.
- DARWENT, D. (1969). **Growth Poles And Growth Centers in Regional Planning- A Review.** Environment and Planning A, 1(1), 5-31.
- DAWKINS, C. (2003). **Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, And Recent Developments.** Journal of planning literature, 18(2), 131-172.
- DEMİRLİ, Y. (2014). **Türkiye'de Teknoparklara Yönelik Teşvikler ve Teknoparkların Bilim ve Teknoloji Kapasitesinin Gelişimine Katkısı.** Maliye Dergisi(166), 95-114.

- DERE, İ., & Çinikaya, C. (2023). **Tiflis Bildirgesi ve BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının Çevre Eğitimi ve İklim Değişikliği Dersi Öğretim Programına Yansımaları**. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13(1), 1343-1366.
- DİMİTROVSKİ, D. D., Todorovic, A. T., & Valjaravic, A. D. (2012). **Rural Tourism and Regional Development: Case study of Development of rural Tourism in the Region of Gruza, Serbia**. Procedia Environmental Sciences, 14, 288-297.
- DİNCER, B., Özaslan, M., & Kvasoğlu, T. (2003). **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**. Ankara: Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
- DİNLER, Z. (2016). **Bölgesel İktisat**. Bursa: Eki Basım Yayım Dağıtım.
- DOĞAN, A., & Öztürk, N. (2010). **Yeni Kalkınma Kuramları**. Bütçe Dünyası Dergisi(33), 35-55.
- DOĞAN, S., & Yıldız, Z. (2008). **Bölgesel Kalkınma, Turizmin İlişkisi Ve Göller Bölgesi Kalkınmasında Alternatif Turizm Potansiyelinin Kullanılabilirliğine Yönelik Bir Araştırma**. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(6), 147-182.
- DOĞRU, B. (2014). **Euro Bölgesinde İşsizlik Histerezisinin İkinci Nesil Panel Birim Kök Testleri ile Analizi**. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(3), 77-86.
- DPT. (1963-1967). **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara: Başkanlık Devlet Matbaası.
- DPT. (1968-1972). **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- DPT. (1972-1977). **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- DPT. (1979-1983). **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

- DPT. (1984-1989). **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1996-2000). **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2001-2005). **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2007-2013). **Dokuzuncu Kalkınma planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2014-2018). **Onuncu Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2019-2023). **On Birinci Kalkınma Planı**. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DUNFORD, M. (2020). **Regional Development Models**. International Encyclopedia of Human Geography, 192-201.
- EASTERLY, W. (2006). **Reliving The 1950s: The Big Push, Poverty Traps, And Takeoffs in Economic Development**. Journal of Economic Growth, 11, 289-318.
- ECEMİŞ KILIÇ, S., & Mutluer, M. (2004). **Coğrafyada ve Bölge Planlamada Bölge Kavramının Karşılaştırmalı Olarak İrdelenmesi**. Ege Coğrafya Dergisi, 13((1-2)), 17-28.
- EFGÖĞLU, R. (2023). **Az gelişmiş Ülkelerde İklim Değişikliğinin Tarım Sektörü Üzerindeki Etkisi**. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 15(29), 427-446.
- EKİNCİ HAMAMCI, E. D. (2021). **Bölgesel Kalkınma Politikalarındaki Dönüşüm: Yerel Ekonomik Kalkınma**. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ERBAY, R., & Özden, M. (2013). **İktisadi Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Yaklaşım**. Sosyal Bilimler Metinleri, 1, 1-27.
- ERGEN, E., & Tepekule, U. (2022). **Vergi Yükü Ekonomik Büyüme İlişkisinin Westerlund ve Edgerton (2007) Panel Eşbütünleşme Testi İle Analizi**. Uluslararası Sosyal Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi, 2(1), 34-48.
- ERKAN, B., Kara, O., & Harbalıoğlu, M. (2013). **Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Belirleyicileri**. Akademik Bakış Dergisi, 39, 1-20.

- EZER, F. (2010). **1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20(1), 427-442.
- FARMER, B. (1999). **The Question of Dependency And Economic Development: A Quantitative Analysis**. New York: Lexington Books.
- FRANKO, P. (1999). **The Puzzle of Latin American Economic Development**. Lanham: MD: Rowman and Littlefield.
- FRIEDMANN, H., & Wayne, J. (1977). **Dependency Theory: A Critique**. Canadian Journal of Sociology/Cahiers Canadiens De Sociologie, 399-416.
- FRIEDMANN, J., & Weaver, C. (1979). **Territory and Function The Evolution of Regional Planning**. Amerika Birleşik Devletleri: University of California Press.
- GEDİK, Y. (2020). **Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma**. Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 3(3), 196-215.
- GENÇOĞLU, P., Kuşkaya, S., & Büyüknalbant, T. (2020). **Seçilmiş OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Sürdürülebilirliğinin Panel Birim Kök Testleri ile Değerlendirilmesi**. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, 75, 1283-1297.
- GERÇEKER, M., Özcan, C. C., Mucuk, M., & Özmen, İ. (2019). **Küreselleşme, Reel Gelir ve Turizmin Çevre Üzerindeki Etkisi: Akdeniz Ülkeleri Örneği**. International Congress of Energy, Economy and Security, 71-84.
- GIANNAKIS, E. (2014). **The Role of Rural Tourism On The Development of Rural Areas The Case of Cyprus**. Romanian Journal of Regional Science, 8(1), 38-53.
- GİRİTOĞLU, İ., İpar, M. S., & Özlü, B. (2015). **Turizm ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi: TRC1 Bölgesi Üzerine Bir İnceleme**. Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi, 4(14).

- GÖÇER, İ., Mercan, M., & Hotunluoğlu, H. (2012). **Seçilmiş OECD Ülkelerinde Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Çoklu Yapısal Kırılmalı Panel Veri Analizi**. Maliye dergisi, 163, 449-467.
- GÖKIRMAK, H. (2019). **Kamu Altyapı Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri**. Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 5(2), 90-104.
- GÖYMEN, K. (2005). **Türkiye’de Bölge Politikalarının Evrimi ve Bölgesel Kalkınma Ajansları**. Yerel Kalkınma İçin Ortaklıklar Konferansı Bildirileri (s. 1-13). İstanbul: Sabancı Üniversitesi ve İstanbul Politikalar Merkezi.
- GÜDÜCÜLER, M. (2012). **Urla’da Kırsal Kalkınma ve Kırsal Turizm**. Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 2(2), 67-78.
- GÜLBAHAR, O. (2009). **Turizmin Bölgelerarası Gelişmişlik Farklarını Gidermedeki Rolü (Türkiye Örneği)**. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 23(1), 19-47.
- GÜLMEZ, A., & Yardımcıoğlu, F. (2012). **OECD Ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi (1990-2010)**. Maliye Dergisi(163), 335-353.
- GÜNEL, Ö. D. (2009). **Türkiye’de Turizm Sektörünün Ekonomik Etkileri ve Avrupa Birliği Sürecinde Turizm Politikalarına Alternatif Yaklaşımlar**. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1-284.
- HACİİMAMOĞLU, T. (2022). **BRICS-T Ülkelerinde Ekonomik Büyüme, Doğrudan Yabancı Yatırım ve Çevresel Kirlilik İlişkisi: Çevresel kuznets Eğrisi ve Kirlilik Sığmağı Hipotezlerinin Ampirik Analizi**. Fiscaeconomia, 6(3), 1457-1478.
- HALL, S. (2011). **The Neo-Liberal Revolution**. Cultural studies, 25(6), 705-728.
- HAMAMCI, E. D. (2021). **Bölgesel kalkınma Politikalarındaki Dönüşüm: Yerel Ekonomik Kalkınma**. Ankara: Gazi Kitabevi.
- HARB, G., & Bassil, C. (2021). **Harnessing Cross-Region Disparities to Assess The Impact of Impact of Tourism on Regional Growth in Europe**. Current Issues in Tourism, 24(11), 1491-1504.

- HASANOĞLU, M., & Aliyev, Z. (2006). **Avrupa Birliği ile Bütünleşme Sürecinde Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Ajansları**. Sayıştay Dergisi(60), 81-103.
- HİRSCHMAN, A. (1958). **The Strategy of Economic Development**. New Haven: Yale University Press.
- HOMLONG, N. (2016). **Impact of Tourism for Regional Development: an Alternative Socio-Economic Model for Cambodia**. World Review of Entrepreneurship, Management and Sust. Development, 12(2/3), 239-253.
- HOOVER, E., & Giarratani, F. (2020). **An Introduction to Regional Economics**. Amerika Birleşik Devletleri: Regional Research Institute.
- HRUBCOVA, G., Loster, T., & Obergruber, P. (2016). **The Economic Effects of Tourism in the Group of the Least Developed Countries**. Procedia Economics and Finance(39), 476-481.
- HSİAO, C. (2003). **Analysis of Panel Data**. Birleşik Krallık: Cambridge University Press.
- HSİAO, C. (2005). **Why Panel Data**. The Singapore Economic Review, 143-154.
- HSİAO, C. (2007). **Panel Data Analysis-Advantages and Challenges**. Test, 16(1), 1-22.
- HURLİN, C., & Mignon, V. (2007). **Second Generation Panel Unit Root Tests**. Hal Open Science, 1-24.
- IBANESCU, B.-C., Stoleriu, O. M., Munteanu, A., & Latu, C. (2018). **The Impact of Tourism on Sustainable Development of Rural Areas Evidence from Romania**. Sustainability, 10(10), 1-19.
- İncekara, A., & Savrul, B. (2011). **Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Türkiye Açısından Değerlendirme**. Istanbul Journal of Sociological Studies, 44, 91-132.
- İŞİK, N., & Dineri, E. (2018). **Makroekonomik Göstergelerle Turizm Ekonomisi**. Ankara: Nobel Yayınları.

- IŞIK, N., Baysal, D., & Onur, C. (2010). **Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Bir Politika Aracı Olarak Kalkınma Ajansları**. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(2), 1-18.
- IVOLGA, A., & Erokhin, V. (2013). **Tourism As An Approach to Sustainable Rural Development: Case of Southern Russia**. Economics of Agriculture, 60(4), 789-800.
- KANDEMİR, O. (2011). **Lewis Modeli ve Gelişmekte Olan Ülkeler: Türkiye İçin Bir Değerlendirme**. Akademik Bakış Dergisi(23), 1-18.
- KANG, S., Jinwon, K., & Sarah, N. (2014). **National Tourism Policy and Spatial Patterns of Domestic Tourism in South Korea**. Journal of Travel Research, 53(6), 791-804.
- KARA, A. (2013). **Bölgesel Ekonomi Teori ve Politikalar**. Ankara: Orion Kitabevi.
- KARABULUT, K., Akyol, H., & Karakuş, K. (2020). **Dış Ticaret ve Turizmin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkisi Nedir: PMG-ARDL ve Panel Kantil Yaklaşımlar**. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(38), 297-314.
- KARAS, G. (2017). **Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı**. International Journal of Public Finance, 2(2), 245-263.
- KARPAT ÇATALBAŞ, G. (2022). **Türkiye’de Dış Turizmin İller Bazında Kalkınmaya Etkisinin Panel Veri Analizi Yöntemi İle İncelenmesi**. Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 5(4), 1495-1507.
- KAVAKLI, E., & Karakaş, A. (2022). **Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Bir İnceleme**. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(25), 37-50.
- KAVALCI, E. C. (2018). **Turizm ve Bölgesel Kalkınma: Bir Panel Veri Analizi (2004-2014)**. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1-62.
- KELEŞ, R. (2015). **Kentleşme Politikası**. Ankara: İmge Kitapevi.

- KELLER, P. (1987). **Stages of Peripheral Tourism Development Canada's Northwest Territories.** *Tourism Management*, 8(1), 20-32.
- KERVANKIRAN, İ., & Ereman Sert, F. (2020). **Turizm ve Bölgesel Gelişme: Türkiye'de İllerin Turizm Gelişmişlik Düzeylerinin Belirlenmesi.** *Ege Coğrafya Dergisi*, 29(2), 125-140.
- KESKİN, H., & Sungur, O. (2010). **Bölgesel Politika Ekseninde Yaşanan Dönüşüm: Türkiye'de Kalkınma Planlarında Bölgesel Politikaların Değişimi.** *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 271-293.
- KILIÇ, Y. (2014). **Turizm Sektörü İstihdamının Eğitim Durumu ve İnsangücü Planlaması.** *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 419-436.
- KİLİJONİENE, A., Simanaviciene, Z., & Simanavicius, A. (2010). **The Evaluation of Social and Economic Development of the Region.** *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 21(1), 1392-2785.
- KILINÇ SAVRUL, B. (2012). **Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Politikaları: Avrupa Birliği ve Türkiye.** *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, 1-320.
- KİM, H. J., & Chen, M.-H. (2006). **Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan.** *Tourism management*, 27(5), 925-933.
- KİNG, L. (2020). **Central Place Theory.** *Amerika Birleşik Devletleri: Regional Research Institute.*
- KIRANKABEŞ, M. C. (2013). **Yeni bölgesel kalkınma politikasının yerel aktörleri olarak kalkınma Ajanslarının Etkinliğinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği.** *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(35), 253-268.
- KIZILDEMİR, Ö. (2017). **Turizmin Ekonomik Etkilerinin Bölgesel Kalkınma Açısından Değerlendirilmesi: Adana Örneği.** *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, 1-182.
- KIZILDEMİR, Ö., & Sarıışık, M. (2017). **Turizm Endüstrisinin Ekonomik Etkilerinin Bölgesel Kalkınmaya Etkileri: Adana'da Yerel Paydaşlar**

- Üzerine Bir Araştırma.** Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırma Dergisi, 1(2), 38-58.
- KOÇ, İ. (2021). **Turizm Yatırım ve Harcamalarının Bölgesel Kalkınmaya Etkileri.** Sakarya: Değişim.
- KOÇBULUT, Ö., & Altıntaş, H. (2016). **İkiz Açıklar Ve Feldstein-Horioka Hipotezi: Oecd Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Yapısal Kırılmalı Panel Eşbütünleşme Analizi.** Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi(48), 145-174.
- KOLİT, Ö. (2019). **Bölgesel Kalkınmada Turizmin Etkisi: Konya Örneği.** Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1-85.
- KOZAK, N., Kozak, M., & Kozak, M. (2015). **Genel Turizm.** Ankara: Detay Yayıncılık.
- KÖKSAL, Y., & Karabulut, K. (2019). **İnanç Turizmi ve Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Ağrı İli Örneği.** Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(1), 83-104.
- KTB. (2023, Ağustos Pazar). **Kültür ve Turizm Bakanlığı.** www.ktb.gov.tr: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> adresinden alındı
- KUZNETS, S. (1955). **Economic Growth and Income Inequality.** The American Economic Review(45), 1-28.
- KÜNÜ, S., & Hopooğlu, S. (2015). **Turizm ve Bölgesel Kalkınma Arasındaki İlişki: Doğu Karadeniz Bölgesi Üzerine Bir İnceleme.** Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7, 71-93.
- LEWIS, W. A. (1954). **Economic Development with Unlimited Supplies of Labour.** The Marrchester School , 139-191.
- Lİ, H., Goh, C., Zhang, H. Q., & Meng, F. (2015). **Effect of Tourism on Balanced Regional Development: A Dynamic Panel Data Analysis in Coastal and Inland China.** Asia Pacific Journal of Tourism Research, 20(6), 694-713.

- LİN, H. w., & Lu, H. F. (2017). **The Evaluation of Event Sport Tourism On Regional Economic Development.** World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Economics and Management Engineering, 11(1), 38-48.
- LITWACK, J., & Yingyi, Q. (1998). **Balanced or Unbalanced Development: Special Economic Zones As Catalysts For Transition.** Journal of Comparative Economics, 26(1), 117-141.
- LUTZ, M. (1999). **A General Test of the Prebisch-Singer Hypothesis.** Review of Development Economics, 3(1), 44-57.
- LV, Z. (2019). **Deepening or Lessening The Effects of Tourism on Regional Inequality.** Tourism Management, 72, 23-26.
- MABOGUNJE, A. (2015). **The Development Process: A Spatial Perspective.** İngiltre: Routledge.
- MALECKİ, E. (1991). **Technology and Economic Development: The Dynamics of Local, Regional, And National Change.** London: Longman.
- MANZOOR, F., Wei, L., Asif, M., Zia ul Haq, M., & Rehman, H. (2019). **The Contribution of Sustainable Tourism to Economic Growth and Employment in Pakistan.** International Journal of Environmental Research And Public Health, 16(19), 1-14.
- MARKA, Doğu Marmara Kalkınma Ajansı. (2014). **Doğu Marmara Mikro Bölgeleme Raporu.** Kocaeli: T.C. Doğu Marmara Kalkınma Ajansı.
- MARKUSEN, A. (1987). **Regions: The Economics and Politics of Territory.** Amerika Birleşik Devletleri: Rowman & Littlefield.
- MESCİ, M., & Dönmez, G. (2016). **Turizmin Bölgesel Kalkınma ve Yerel Halk Üzerindeki Etkisi: Mudurnu Örneği.** AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(2), 21-50.
- MEYER, D. F., & Meyer, N. (2016). **The Relationship between the Tourism Sector and Local Economic Development (LED): The Case of the Vaal Triangle**

- Region, South Africa.** Journal of Environment Management and Tourism, 7(3(15)), 466-472.
- MEYER, D. F., De Bruyn, C., & Meyer, N. (2017). **The Importance of Tourism in Regional Economic Development A Time-Series Analysis.** Journal of Environmental Management and Tourism, 8(4), 784-797.
- MOLDAN, B., Janouskova, S., & Hak, T. (2012). **How to Understand and Measure Environmental Sustainability: Indicators and Targets.** Ecological indicators, 17, 4-13.
- MORELLI, J. (2011). **Environmental Sustainability: A Definition for Environmental Professionals.** Journal of Environmental, 1(1), 1-9.
- NĪJKAMP, P., & Abreu, M. A. (2009). **Regional Development Theory. Faculty of Economics and Business Administration (s. 202-207).** Amsterdam: Vrije Universiteit.
- NURKSE, R. (1952). **Some International Aspects of The Problem of Economic Development.** The American Economic Review, 42(2), 571-583.
- OLLAWA, P. (1977). **On a Dynamic Model for Rural Development in Africa.** The Journal of Modern African Studies, 15(3), 457-480.
- ÖRNEK, İ., & Akın, A. (2022). **TR42 Bölgesinde Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi. V. Uluslararası Kahramanmaraş Yönetim, Ekonomi ve Siyaset Kongresi (s. 1-11).** Bursa: KAYES.
- ÖZASLAN, A., & Ünlü, H. (2015). **Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Politikalarında Değişim ve Kalkınma Ajansları.** Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(13), 64-83.
- ÖZCAN, B., & Özçelebi, O. (2013). **İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi? Yönetim ve Ekonomi, 20(1), 1-14.**
- ÖZEL, H. A. (2012). **Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri.** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İİBF, 2(1), 63-72.

- ÖZGÜR, A. E. (2019). **Bölgesel Kalkınmaya Giriş Teoriler, Yaklaşımlar ve Kalkınma Ajansı Deneyimleri**. İstanbul: Hümanist Kitap Yayıncılık.
- ÖZTÜRK, E., & Oktar, S. (2017). **Alkınma Gelir Eşitsizliği İlişkisi: Türkiye Örneği**. Akademik Hassasiyetler, 4(8), 101-123.
- PAKSOY, S., Yenipazarlı, A., & Bulut, E. (2018). **Turizmin Toplam İstihdam Üzerindeki Etkisi; VAR Analizi**. Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 19(41), 35-50.
- PARASIZ, İ. (2005). **Kalkınma Ekonomisi**. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- PARLAKTUNA, İ., & Dinçer, E. (2019). **Termal Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi: Eskişehir Uygulaması**. Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 16(2), 259-273.
- PARR, J. (1973). **Growth Poles, Regional Development, And Central Place Theory**. In Papers of the Regional Science Association, 31(1), 173-212.
- PEARCE, D., Atkinson, G., & Dubourg, R. (1994). **The Economics of Sustainable Development**. Annual Review of Energy and The Environment, 19(1), 457-474.
- PEET, R., & Hartwick, E. (2009). **Theories of Development Contentions, Arguments, Alternatives**. New York: Guilford Press.
- PESARAN, H. (2007). **A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence**. Journal of Applied Econometrics, 22(2), 265-312.
- PESARAN, H. (2021). **General Diagnostic Tests for Cross-Sectional Dependence in Panels**. Empirical Economics, 60(1), 13-50.
- PESARAN, H., & Yamagata, T. (2008). **Testing Slope Homogeneity in Large Panels**. Journal of Econometrics, 142(1), 50-93.
- PEZİKOĞLU, F. (2012). **Sürdürülebilir Tarım ve Kırsal Kalkınma Kavramı İçinde Tarım-Turizm-Kırsal Alan İlişkisi ve Sonuçları**. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14(22), 83-92.

- PIRİLİ, M. U. (2011). **Bölgesel kalkınmada Kamu Yatırımlarının Rolü: Kuramsal Bir Değerlendirme.** Ege Akademik Bakış, 11(2), 309-324.
- RECEPOĞLU, M. (2017). **Turizm ile Ekonomik Büyüme Arındaki İlişki: DOKAP illeri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz.** Social Sciences Studies Journal, 3(6), 1173-1182.
- REY, S., & Montouri, B. (1999). **US Regional Income Convergence: A Spatial Econometric Perspective.** Regional Studies, 33(2), 143-156.
- RIBEIRO, L. D., Da Silva, E. O., Andrade, J. D., & De Souza, K. B. (2016). **Tourism and Regional Development in The Brazilian Northeast.** Tourism Economics, 1-11.
- ROGERSON, M. (2015). **Tourism and Regional Development: The Case of South Africa's Distressed Areas.** Development Southern Africa, 32(3), 277-291.
- ROSENSTEIN-RODAN, P. (1943). **Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe.** The Economic Journal, 202-211.
- ROSTOW, W. W. (1959). **The Stages of Economic Growth.** The economic history review, 12(1), 1-16.
- ROSTOW, W. W. (1990). **The Stages of Economic Growth A non-Communist Manifesto.** İngiltre: Cambridge university press.
- SAARINEN, J. (2003). **The Regional Economics of Tourism in Northern Finland: The Socio-economic Implications of Recent Tourism Development and Future Possibilities for Regional Development.** Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism, 3(2), 91-113.
- SAARINEN, J. (2013). **Critical Sustainability: Setting The Limits to Growth and Responsibility in Tourism.** Sustainability, 6(1), 1-17.
- SACHS, J. (2006). **The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time.** Londra: Penguin.
- SADOULET, E. (1995). **Quantitative Development Policy Analysis.** Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- SAKARYA, A., & İbişoğlu, Ç. (2015). **Türkiye'de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksinin Coğrafi Ağırlıklı Regresyon Modeli ile Analizi.** Marmara Coğrafya Dergisi, 32, 211-238.
- SANTOS, L. D., & Vieira, A. C. (2020). **Tourism and Regional Development: A Spatial Econometric Model For Portugal At Municipal Level.** Portuguese Economic Journal, 19(3), 285-299.
- SARAFİDİS, V., & Wansbeek, T. (2012). **Cross-Sectional Dependence in Panel Data Analysis.** Econometric Reviews, 31(5), 483-531.
- SARICA, İ. (2001). **Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları ve Projeleri.** Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi(1), 154-204.
- SARIDOĞAN, H. Ö. (2020). **Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Etkisi: Türkiye İçin Yapısal Kırılmalı Birim Kök ve Eşbütünlük Analizi.** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 15(3), 829-848.
- SAYDAM, İ. (2009). **Yeni-Keynesçi Yaklaşımda Ücret Katılıkları.** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 59(2), 239-262.
- SCHUMPETER, J. A. (1934). **The Theory of Economic Development: An Inquiry into The Theory of Economic Development: An Inquiry into.** Cambridge: Harvard University Press.
- SCOTT, A. (1998). **Regions and the World Economy: The Coming Shape of Global Production, Competition and Political Order.** Oxford: Oxford University Press.
- SCOTT, A., & Storper, M. (1990). **Regional Development Reconsidered.** Lewis Center for Regional Policy Studies, 1-50.
- SEGE. (2017). **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması.** Ankara: Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü.
- SENTANA, E., Gonzalez,, R., Gasco, J., & Llopis, J. (2016). **The Social Profitability of Business Incubators: A Measurement Proposal.** Entrepreneurship & Regional Development, 1-21.

- SEVİNÇ, H., & Azgün, S. (2012). **Bölgesel Kalkınma ve İnanç Turizmi Bağlamında Akdamar Kilisesi Örneği**. Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 2(2), 17-21.
- SMİTH, D. M. (1986). **Geography, Inequality and Society**. New York: Cambridge.
- SMİTH, T. (1979). **The Underdevelopment of Development Literature: The Case of Dependency Theory**. World Politics, 31(2), 247-288.
- SOLTANI MOQADAS, R. (2018). **The Role of Rural Tourism in Sustainable Rural Development: A Case Study of Shandiz Rural Region, Khorasan Razavi Province, Iran**. Journal of Sustainable Rural Development, 2(1), 61-76.
- SÖKMEN, F. Ş., Yaman, S., & Tunçel, M. B. (2021). **Piyasa Güven Endeksi ile Finansal Yatırım Araçları Arasındakilişki: BRICS ve MIST Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma**. Sosyoekonomi, 29(50), 361-386.
- STREETEN, P. (1959). **Unbalanced Growth**. Oxford Economic Papers, 11(2), 167-190.
- ŞANLIOĞLU, Ö., & Demirezen, B. (2020). **Turizm Sektörünün Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Rolü: Kayseri İline Yönelik Nitel Bir Araştırma**. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 50, 117-139.
- ŞEN, G. (2022). **Turist Harcamalarının Bölgesel Ekonomiye Etkileri: Kütahya Örneği**. Dumlupınar University Journal of Social Science/Dumlupınar Üniversitesi Soşyal Bilimler Dergisi, 74, 97-112.
- ŞİT, M. (2016). **Türkiye’de Turizm Sektörünün İstihdama Katkısı**. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 7(1), 101-117.
- ŞİT, M., & Şen, A. (2022). **Türkiye Ekonomisinde Turizm Gelirleri ve Enflasyon İlişkisinin Ampirik, Analizi**. Turizm Akademik Dergisi, 1, 209-218.
- TABAN, S., & Kar, M. (2016). **Kalkınma Ekonomisi**. Bursa: Ekin Yayınevi.
- TARI, R. (2015). **Ekonometri**. İstanbul: Umuttepe Yayınları.

- TAŞTEKİN, A. (2018). **Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Stratejileri Ve Bölge İdareleri**. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 1(1), 69-83.
- TELBALKAN, M. (2017). **Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması: Samsun - Havza Örneği**. Beykoz Akademi Dergisi, 5(1), 35-52.
- TELFER, D., & Sharpley, R. (2008). **Tourism and Development in the Developing World**. İngiltre: Routledge.
- TIRAŞ, H. (2012). **Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme**. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(2), 57-73.
- TODARO, M. (1997). **Urbanization, Unemployment And Migration in Africa: Theory and Policy**. Policy Research Division Working Paper New York: Population Council, 104, 1-53.
- TOPALLI, N. (2016). **Kırsal Kalkınmadan Sürdürülebilir Kalkınmaya Doğru: Coğrafi İşaretler**. Z. Mızrak, & B. Mercan içinde, Bölgesel Kalkınmada Yeni Trendler (s. 159-187). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- TRİNAJSTIĆ, M., Baresa, S., & Bogdan, S. (2018). **Regional Economic Growth and Tourism: A Panel Data Approach**. UTMS Journal of Economics, 9(2), 145-155.
- TUIK. (2023, Ağustos 24). **Türkiye İstatistik Kurumu**. www.tuik.gov.tr: <https://www.tuik.gov.tr/> adresinden alındı
- TUNÇSİPER, B., & Yılmaz, G. (2009). **Yerel Ekonomik Kalkınma Sürecine Turizm Sektörünün Etkisi**. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi(24), 53-63.
- TURGUT, E., Uçan, O., & Başaran, N. (2021). **Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı**. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(45), 144-159.

- TUTAR, F., Alpaslan, C., Tutar, E., & Erkan, Ç. (2013). **Turizm Sektörünün İstihdam Üzerine Etkileri**. Global Journal of Economics and Business Studies, 2(4), 14-27.
- TÜLEYKAN, H. (2017). **Turizm Ekonomisi ve Sürdürülebilirlik**. 3. Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu, 964-980.
- TÜMENBATUR, A. (2012). **Serbest Bölgeler ve Türkiye Ekononisine Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme**. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21(3), 339-356.
- TÜRKBEN, C., Gül, F., & Uzar, Y. (2012). **Türkiye’de Bağcılığın Tarım Turizmi (Agro-Turizm) İçinde Yeri ve Önemi**. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14(23), 47-50.
- ULU, E. A. (2010). **Türkiye’de Turizm Sektörünün Ekonomik Etkileri ve Avrupa Birliği Sürecinde Turizm Politikalarına Alternatif Yaklaşımlar**. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1-131.
- ULUCAK ŞENTÜRK, Z. (2020). **Suçun İktisadi Analizi: Türkiye ve Avrupa Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama**. Sosyoekonomi, 28(46), 349-370.
- ÜNLÜÖNEN, K., & Özekici, Y. K. (2018). **Turizm ve Ödemeler Bilançosu Açısından Akdeniz Çanağında Bulunan Destinasyonlar Üzerine Bir Değerlendirme**. Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 1, 1-33.
- ÜNLÜÖNEN, K., & Şahin, S. Z. (2011). **Turizmde İstihdam**. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 10(37), 1-25.
- ÜNLÜÖNEN, K., Kılıçlar, A., & Tayfun, A. (2015). **Turizm Ekonomisi**. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- VALLANCE, S., Perkins, H., & Dixon, J. (2011). **What is Social Sustainability? A Clarification of Concepts**. Geoforum, 42(3), 342-348.
- VATANSEVER, N., & Yıldız, O. (2014). **Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Yeni Bölgeselcilik Yaklaşımının Türkiye'deki Bölgesel Kalkınma Politikalarına Etkileri**. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi(44), 1-35.

- WESTERLUND, J. (2008). **Panel Cointegration Tests of The Fisher Effect**. Journal of Applied Econometrics, 23(2), 193-233.
- WESTERLUND, J., & Edgerton, D. (2007). **A Panel Bootstrap Cointegration Test**. Economics Letters, 97, 185-190.
- WILLIAMSON, J. (1965). **Regional Inequality and the Process of National Development: A Description of the Patterns**. Economic Development and Cultural Change, 13(4), 1-84.
- WTTC. (2023, Ocak 29). **WTCC**. www.wtcc.org. adresinden alındı
- YAAFFEE, R. (2003). **A Primer for Panel Data Analysis**. Connect: Information Technology at NYU, 8(3), 1-11.
- YAMAK, N., Tanrıver, B., & Güneysu, F. (2012). **Turizm–Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında bir İnceleme**. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26(2), 205-220.
- YAVILIOĞLU, C. (2002). **Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri (Eleştirel Bir Yaklaşım)**. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3(2), 49-70.
- YAYAR, R., & Demir, Y. (2012). **Bölgesel Kalkınma ve Yatırım Teşvikleri: Tokat İlinde Bir Uygulama**. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi(39), 119-146.
- YAZICI, A. D., Öztürk, D., & Ayazlı, İ. E. (2019). **Kentsel Büyümenin Modellenmesi ve Simülasyon Modelleri**. International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies, 3(1), 44,47.
- YILDIZ, Z. (2007). **Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Sağladığı Katkılar ve Göller Bölgesi Uygulaması**. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat AnaBilim Dalı (Doktora Tezi), 1-418.
- YILDIZ, Z., & Sarıtaş, T. (2021). **Türkiye’de Bölgesel Kalkınma ve Turizm İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme**. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 10(2), 1633-1654.

- YILMAZ, H. (2023). **Türkiye’de Turizmin Ekonomik Büyümeye Etkisi**. Alanya Akademik Bakış Dergisi, 7(1), 257-276.
- YILMAZ, Z. (2000). **Bölgesel Düalite Sorunu ve Türkiye Boyutu**. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1-194.
- YILMAZ, Z., & İncekaş, E. (2018). **Türkiye’de İnovasyon ve Bölgesel Kalkınma**. Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), 154-169.
- ZADAWA, A. N., & Omran, A. (2020). **Rural Development in Africa: Challenges and Opportunities**. Sustaining Our Environment for Better Future, 33-42.
- ZENGİN, B. (2010). **Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine Reel ve Moneter Etkisi**. Akademik İncelemeler Dergisi, 5(1), 102-126.

EKLER

Ek-1: İl Bazında Turist Geceleme Sayısı (2017-2021)

İller	2017	2018	2019	2020	2021
Adana	921.832,00	942.143,00	967.168,00	702.678,00	933.280,00
Adıyaman	140.252,00	190.962,00	221.871,00	132.202,00	197.282,00
Afyonkarahisar	939.919,00	1.039.463,00	1.048.267,00	659.562,00	1.017.155,00
Ağrı	81.144,00	95.358,00	78.675,00	64.538,00	75.068,00
Aksaray	154.272,00	175.140,00	186.537,00	142.117,00	176.016,00
Amasya	237.354,00	258.256,00	268.667,00	164.668,00	233.341,00
Ankara	2.443.026,00	2.721.136,00	2.888.542,00	1.518.788,00	2.272.770,00
Antalya	3.761.659,00	5.830.710,00	6.653.018,00	3.192.363,00	5.684.234,00
Ardahan	77.188,00	59.691,00	60.204,00	47.537,00	69.062,00
Artvin	214.033,00	235.462,00	279.850,00	175.786,00	262.833,00
Aydın	1.952.405,00	2.230.483,00	2.295.059,00	1.017.952,00	1.788.572,00
Bahçeşehir	1.217.037,00	1.307.257,00	1.457.184,00	918.965,00	1.258.332,00
Bartın	253.206,00	256.347,00	279.974,00	190.859,00	225.627,00
Batman	130.676,00	160.913,00	159.066,00	120.104,00	171.721,00
Bayburt	22.447,00	19.186,00	20.498,00	19.674,00	29.041,00
Bilecik	92.688,00	88.285,00	96.890,00	64.072,00	105.577,00
Bingöl	69.891,00	67.094,00	59.134,00	39.872,00	101.126,00
Bitlis	100.090,00	118.525,00	148.157,00	98.277,00	130.285,00
Bolu	423.560,00	496.364,00	568.053,00	396.703,00	522.062,00
Burdur	97.881,00	100.975,00	128.330,00	118.580,00	153.673,00
Bursa	1.644.790,00	1.736.882,00	1.803.458,00	1.068.121,00	1.406.999,00
Çanakkale	906.449,00	936.118,00	1.086.475,00	632.477,00	843.666,00
Çankırı	86.028,00	74.371,00	79.336,00	52.299,00	70.508,00
Çorum	224.956,00	202.466,00	208.689,00	151.751,00	187.453,00
Denizli	637.483,00	823.435,00	884.218,00	282.527,00	460.542,00
Diyarbakır	302.223,00	421.705,00	536.696,00	378.299,00	541.065,00
Düzce	206.030,00	197.468,00	208.205,00	166.264,00	213.875,00
Edirne	399.261,00	464.698,00	582.080,00	346.965,00	542.014,00
Elazığ	211.474,00	222.552,00	241.071,00	194.632,00	232.767,00
Erzincan	176.564,00	166.172,00	188.876,00	126.084,00	164.938,00
Erzurum	491.486,00	517.256,00	620.929,00	422.816,00	538.563,00
Eskişehir	420.937,00	589.659,00	667.614,00	385.290,00	528.594,00
Gaziantep	748.433,00	803.795,00	885.428,00	550.939,00	897.618,00
Giresun	213.617,00	220.506,00	229.206,00	152.884,00	210.928,00
Gümüşhane	78.025,00	72.913,00	79.893,00	38.503,00	52.329,00
Hakkâri	90.825,00	85.653,00	103.931,00	98.474,00	113.544,00
Hatay	697.759,00	739.944,00	739.474,00	480.391,00	618.003,00
Iğdır	121.179,00	92.505,00	88.923,00	58.796,00	80.843,00
Isparta	286.525,00	304.354,00	355.873,00	204.696,00	253.649,00
İstanbul	10.747.268,00	12.261.649,00	14.143.640,00	6.393.261,00	11.845.372,00
İzmir	2.397.695,00	2.987.271,00	3.431.467,00	1.679.386,00	2.874.999,00
Kahramanmaraş	262.782,00	328.870,00	313.203,00	231.482,00	313.694,00
Karabük	202.188,00	280.255,00	307.572,00	124.371,00	172.065,00
Karaman	83.507,00	83.711,00	80.435,00	63.624,00	93.836,00
Kars	70.414,00	109.926,00	138.697,00	99.231,00	140.389,00
Kastamonu	196.743,00	214.794,00	230.386,00	167.410,00	246.080,00
Kayseri	405.818,00	401.451,00	172.495,00	310.291,00	503.328,00
Kırıkkale	90.917,00	89.127,00	73.785,00	57.818,00	77.495,00
Kırklareli	137.064,00	141.042,00	131.065,00	111.270,00	179.710,00
Kırşehir	108.605,00	94.290,00	102.289,00	82.364,00	110.661,00
Kilis	38.808,00	35.554,00	38.917,00	24.562,00	30.297,00
Kocaeli	749.133,00	713.250,00	771.022,00	583.451,00	844.801,00
Konya	986.774,00	1.092.131,00	1.249.120,00	774.663,00	1.119.421,00
Kütahya	284.274,00	293.415,00	307.588,00	208.035,00	287.892,00
Malatya	287.236,00	296.401,00	469.225,00	266.912,00	369.808,00
Manisa	578.530,00	553.576,00	526.171,00	350.138,00	522.643,00
Mardin	240.771,00	332.321,00	410.376,00	186.768,00	415.542,00
Mersin	1.255.722,00	1.313.699,00	1.433.820,00	1.028.825,00	1.460.329,00
Muğla	3.126.008,00	3.948.969,00	4.520.044,00	2.309.592,00	4.429.781,00
Muş	119.487,00	116.998,00	121.252,00	95.977,00	94.378,00
Nevşehir	1.392.733,00	1.776.183,00	2.051.550,00	620.223,00	1.241.871,00
Niğde	106.517,00	81.217,00	82.522,00	121.516,00	212.549,00
Ordu	341.995,00	321.018,00	398.630,00	290.807,00	400.920,00

Osmaniye	86.173,00	70.515,00	88.026,00	78.168,00	110.025,00
Rize	46.929,00	63.404,00	86.197,00	39.968,00	86.345,00
Sakarya	375.713,00	355.861,00	417.650,00	271.050,00	389.792,00
Samsun	407.018,00	432.903,00	443.232,00	250.278,00	364.459,00
Siirt	35.520,00	45.487,00	47.094,00	41.300,00	41.377,00
Sinop	170.052,00	174.783,00	185.400,00	118.742,00	161.728,00
Sivas	282.531,00	313.942,00	333.018,00	234.191,00	301.051,00
Şanlıurfa	406.689,00	604.661,00	627.345,00	310.785,00	497.021,00
Şırnak	132.918,00	128.044,00	140.464,00	143.153,00	147.460,00
Tekirdağ	161.524,00	178.666,00	179.836,00	128.344,00	170.917,00
Tokat	294.036,00	246.634,00	265.413,00	170.283,00	232.084,00
Trabzon	401.932,00	393.941,00	432.172,00	188.653,00	406.113,00
Tunceli	29.529,00	31.845,00	34.164,00	17.043,00	21.705,00
Uşak	126.665,00	113.364,00	104.782,00	80.235,00	124.912,00
Van	176.261,00	147.858,00	148.250,00	71.969,00	115.081,00
Yalova	356.288,00	325.776,00	354.629,00	263.981,00	410.163,00
Yozgat	188.475,00	192.051,00	194.177,00	159.834,00	186.973,00
Zonguldak	234.078,00	214.481,00	237.696,00	150.441,00	225.589,00

Ek-2: İl Bazında Tarım GSYİH (2017-2021)

İller	2017	2018	2019	2020	2021
Adana	5.478.583,79	6.492.632,89	8.015.155,42	8.743.230,50	10.208.479,27
Adıyaman	1.518.140,63	2.076.852,74	1.809.691,75	2.500.935,94	3.051.387,32
Afyonkarahisar	3.881.730,31	4.782.131,08	6.022.692,05	7.536.092,45	9.452.589,16
Ağrı	1.647.616,70	1.871.107,41	2.204.871,08	2.919.303,98	3.409.732,20
Aksaray	2.382.036,91	2.901.220,52	3.666.344,93	4.825.061,43	6.714.306,94
Amasya	1.716.353,13	2.056.160,12	2.502.918,22	2.973.981,27	3.239.044,48
Ankara	4.476.774,32	5.448.717,33	6.754.795,69	8.778.483,33	9.961.933,16
Antalya	8.411.495,34	8.720.591,33	12.317.333,19	14.128.267,13	16.068.951,21
Ardahan	898.748,21	804.907,62	1.042.554,96	1.548.930,53	1.757.492,65
Artvin	768.907,21	961.076,69	1.182.475,91	1.393.336,35	1.583.984,81
Aydın	4.493.301,86	4.837.239,45	6.740.668,79	7.197.602,48	9.012.190,71
Balıkesir	5.095.743,55	5.277.564,56	6.974.023,57	8.208.212,06	9.894.414,93
Bartın	570.487,15	603.515,80	763.407,61	1.195.711,24	1.653.240,27
Batman	915.088,50	1.153.148,40	1.334.618,02	1.738.544,07	2.033.154,71
Bayburt	460.947,02	692.517,74	866.066,75	908.229,38	978.782,25
Bilecik	678.045,83	729.974,50	904.984,46	1.088.649,98	1.443.326,68
Bingöl	720.897,21	765.732,71	1.014.961,48	1.240.661,99	1.513.168,58
Bitlis	896.499,05	1.047.639,39	1.408.447,18	1.984.569,55	2.520.498,16
Bolu	1.141.852,14	1.253.338,59	1.738.765,02	2.267.417,92	2.796.914,54
Burdur	1.623.216,38	1.847.101,47	2.347.684,66	2.937.583,73	3.739.577,79
Bursa	4.374.766,15	5.633.147,92	6.855.104,79	8.435.872,86	10.091.648,44
Çanakkale	3.260.050,08	3.979.483,95	5.185.757,04	6.173.861,58	7.477.022,84
Çankırı	800.196,93	904.011,05	1.183.420,29	1.519.322,74	1.825.184,88
Çorum	2.180.889,98	2.605.962,01	3.326.067,22	4.052.815,69	4.628.633,80
Denizli	3.483.175,10	4.174.461,12	5.518.988,82	6.467.844,05	7.265.187,94
Diyarbakır	3.982.527,37	4.820.301,16	6.135.526,94	7.743.654,67	8.748.301,23
Düzce	860.505,56	841.876,87	1.438.698,03	1.373.893,16	1.995.267,21
Edirne	2.295.160,18	2.645.384,90	3.457.026,94	4.044.237,53	5.122.732,29
Elazığ	1.493.853,55	1.830.230,98	2.291.028,02	2.834.348,73	3.410.649,27
Erzincan	919.999,36	1.143.765,49	1.195.441,94	1.653.599,79	2.192.851,11
Erzurum	2.745.002,25	3.291.165,10	4.013.729,13	5.263.898,62	6.412.008,73
Eskişehir	2.139.038,45	2.552.121,28	3.413.128,55	4.289.457,74	5.038.664,24
Gaziantep	2.278.371,14	3.950.262,75	3.484.364,59	4.741.155,09	5.129.480,81
Giresun	1.501.530,59	1.183.466,89	2.087.290,59	2.390.668,61	2.732.722,14
Gümüşhane	512.034,60	510.989,06	700.321,25	795.981,04	999.228,10
Hakkâri	575.243,89	663.943,07	861.562,58	939.478,81	1.039.204,72

Hatay	2.856.456,47	2.960.707,47	3.854.991,64	4.289.727,05	5.417.056,30
İğdır	1.297.607,37	1.702.970,73	2.032.352,81	2.466.547,93	2.972.443,73
Isparta	1.987.584,72	2.335.231,68	2.836.535,44	3.517.757,48	4.377.573,29
İstanbul	1.025.123,48	1.189.616,59	1.456.847,14	1.770.530,00	2.293.855,41
İzmir	8.240.924,15	9.052.755,10	11.477.357,91	14.574.900,63	17.800.840,71
Kahramanmaraş	2.495.504,50	2.957.875,65	3.765.566,12	4.425.283,54	5.594.742,91
Karabük	418.464,35	435.305,88	530.137,98	697.500,09	894.028,65
Karaman	2.461.412,03	2.968.268,42	3.657.697,11	3.881.423,76	4.711.008,48
Kars	1.480.378,86	1.613.006,40	1.905.566,06	2.751.525,60	3.512.731,91
Kastamonu	1.881.826,13	2.006.244,20	2.559.867,15	3.315.604,14	4.338.436,48
Kayseri	2.779.454,61	3.340.724,43	4.276.303,11	5.054.625,82	6.075.807,65
Kırıkkale	720.972,61	914.806,17	1.055.038,48	1.072.400,75	1.036.208,28
Kırklareli	1.531.402,60	1.805.321,20	2.272.609,65	2.735.561,63	3.377.710,49
Kırşehir	1.328.380,08	1.606.773,60	1.636.273,59	2.295.122,75	2.562.797,54
Kilis	542.013,74	659.593,69	794.356,97	852.931,07	984.386,68
Kocaeli	916.705,71	933.017,24	1.133.382,60	1.513.691,83	1.866.591,94
Konya	10.675.377,05	12.993.991,88	16.784.835,17	20.403.393,98	24.111.005,90
Kütahya	1.886.278,92	1.929.587,39	2.429.363,35	2.958.116,27	3.837.496,30
Malatya	1.861.979,20	1.892.378,78	2.446.008,60	3.123.115,95	3.683.769,86
Manisa	7.197.550,16	7.310.761,19	9.575.705,93	12.180.247,20	13.006.006,37
Mardin	2.504.448,47	2.689.677,93	3.224.022,96	3.754.778,27	4.349.055,94
Mersin	6.411.769,12	7.154.795,08	10.068.182,17	11.716.738,24	14.904.988,07
Muğla	5.189.870,58	5.577.103,52	7.162.090,95	8.179.401,65	10.225.017,61
Muş	1.791.648,24	2.051.431,79	2.317.593,63	3.178.412,77	4.097.033,43
Nevşehir	1.144.675,74	1.517.390,31	2.148.638,74	2.523.045,93	2.973.645,97
Niğde	2.208.101,31	2.921.680,82	4.073.169,54	4.361.422,47	4.967.749,05
Ordu	2.275.461,15	2.417.261,27	4.022.775,52	4.760.485,30	4.514.250,34
Osmaniye	1.182.799,29	1.409.494,89	1.792.115,47	2.280.426,73	2.494.149,51
Rize	1.473.369,06	1.850.428,72	2.325.589,98	2.814.941,31	3.006.760,18
Sakarya	2.152.908,03	2.367.503,23	3.284.123,31	3.951.478,72	4.890.317,53
Samsun	4.001.813,06	3.879.420,26	5.706.807,49	6.911.002,18	7.978.543,46
Siirt	740.501,50	877.571,95	1.331.254,83	1.541.800,80	2.300.380,89
Sinop	1.040.615,28	1.043.384,12	1.321.660,29	1.753.212,31	1.754.348,99
Sivas	2.245.931,33	2.672.544,32	3.116.549,67	4.317.929,51	5.059.996,38
Şanlıurfa	5.810.185,34	7.314.431,58	7.306.280,49	9.594.599,84	11.954.732,23
Şırnak	622.578,96	931.256,77	1.161.202,77	1.569.046,11	1.869.874,12
Tekirdağ	2.255.827,37	2.402.190,22	3.293.819,83	3.485.198,53	4.677.274,25
Tokat	2.353.163,19	2.802.040,67	3.594.743,67	4.617.183,10	5.197.521,94
Trabzon	1.431.716,82	1.726.350,93	2.442.607,50	2.750.694,97	3.070.443,94
Tunceli	382.031,84	352.897,02	494.611,36	612.617,48	671.927,38
Uşak	1.401.893,09	1.426.964,68	1.844.466,11	2.138.378,19	2.561.167,98
Van	2.597.227,77	2.628.862,41	2.895.269,17	3.918.076,24	4.253.678,49
Yalova	346.724,01	375.649,52	464.572,89	525.488,74	597.871,97
Yozgat	2.110.379,89	2.270.642,01	2.507.266,49	3.248.404,10	3.518.550,87
Zonguldak	792.952,02	783.573,80	1.185.334,55	1.403.472,89	2.320.217,02

Ek-3: İl Bazında Sanayi GSYİH (2017-2021)

İller	2017	2018	2019	2020	2021
Adana	12.716.154,97	16.095.079,19	18.641.609,79	23.908.903,91	40.811.795,34
Adıyaman	1.534.766,57	2.000.407,75	2.742.569,72	3.087.633,64	5.528.508,36
Afyonkarahisar	3.096.956,20	3.700.731,57	4.433.010,84	5.582.673,53	8.279.784,09
Ağrı	220.935,46	273.089,12	352.666,02	480.893,75	633.467,32

Aksaray	1.892.499,37	2.544.804,59	2.732.144,63	3.501.244,85	5.614.500,77
Amasya	1.225.642,89	1.385.338,26	1.670.513,32	2.025.975,79	3.022.518,40
Ankara	45.956.671,55	59.288.631,48	70.816.207,51	83.066.064,83	127.142.791,21
Antalya	8.933.564,39	11.811.974,37	13.172.646,16	14.973.043,99	24.767.736,88
Ardahan	68.368,84	106.902,11	145.503,74	197.959,60	257.420,12
Artvin	727.213,02	1.010.552,98	1.544.155,90	2.010.739,36	3.173.280,69
Aydın	4.917.003,82	6.442.050,94	7.024.685,24	8.895.986,56	14.565.358,96
Bahçesir	8.173.488,68	10.619.938,97	12.546.373,07	15.949.495,62	26.733.753,99
Bartın	1.059.034,30	1.096.533,00	1.160.543,47	1.450.359,73	2.695.367,68
Batman	2.009.604,15	2.804.033,27	3.262.426,92	2.903.908,42	5.842.709,96
Bayburt	49.274,25	77.112,22	98.741,75	110.443,23	164.808,31
Bilecik	3.823.162,80	4.937.148,05	5.472.509,24	6.623.861,85	11.587.273,87
Bingöl	263.879,56	434.854,44	705.200,62	978.870,61	1.776.982,20
Bitlis	159.939,58	247.258,75	306.217,15	368.734,30	590.980,93
Bolu	3.113.021,68	4.178.698,70	4.635.308,37	6.045.411,80	9.729.919,14
Burdur	1.546.210,21	1.833.787,06	1.976.235,39	2.453.408,08	3.837.270,48
Bursa	47.385.625,93	63.508.387,70	70.055.095,55	81.142.354,84	133.261.550,01
Çanakkale	3.949.545,92	5.612.546,18	5.880.523,75	8.038.558,87	14.259.923,73
Çankırı	1.143.632,64	1.577.414,70	1.998.724,22	2.821.083,28	4.741.154,73
Çorum	1.743.972,35	1.997.895,34	2.406.676,43	2.960.675,18	4.391.065,07
Denizli	10.080.467,84	13.133.382,72	14.382.319,22	17.431.299,62	30.171.664,72
Diyarbakır	2.742.517,11	3.543.296,11	4.670.893,87	4.620.186,75	7.047.039,21
Düzce	4.121.992,24	4.963.990,65	5.781.338,28	7.218.423,31	11.983.812,99
Edirne	1.851.621,18	2.233.317,02	2.562.279,64	3.105.274,25	5.026.130,35
Elazığ	2.125.201,76	2.281.459,78	2.623.125,95	2.875.017,07	4.617.822,65
Erzincan	1.523.124,66	1.967.150,43	3.143.383,15	4.687.795,33	7.282.611,82
Erzurum	1.236.247,48	1.402.533,00	1.698.855,09	1.987.358,06	2.926.643,32
Eskişehir	11.304.515,32	14.997.983,88	17.284.848,87	20.931.062,64	33.907.017,51
Gaziantep	19.207.627,29	24.995.172,48	29.660.663,94	40.969.893,86	67.634.889,34
Giresun	1.362.314,58	1.680.260,28	2.280.624,12	2.850.460,75	3.971.659,04
Gümüşhane	520.042,47	660.472,96	831.035,47	1.058.746,18	1.402.547,48
Hakkâri	160.500,15	228.163,19	240.066,43	283.434,79	386.361,60
Hatay	10.055.843,84	14.289.653,37	11.321.707,07	14.473.196,20	34.006.357,38
Iğdır	106.232,56	136.507,27	136.606,40	179.679,48	262.176,91
Isparta	2.027.486,66	2.544.790,12	2.829.289,57	3.281.368,99	5.101.418,36
İstanbul	159.210.475,06	197.037.994,61	227.158.078,61	270.776.104,97	413.787.108,02
İzmir	48.680.068,12	64.926.339,48	68.915.090,37	83.883.201,45	148.873.457,43
Kahramanmaraş	8.452.303,50	11.765.547,11	15.002.361,76	16.276.328,60	25.526.896,18
Karabük	2.271.962,02	3.566.222,84	2.733.490,06	2.978.948,91	6.400.326,64
Karaman	1.916.223,57	2.358.445,40	2.831.437,76	3.470.774,43	4.995.112,57
Kars	243.126,66	223.215,54	296.450,94	345.755,55	525.823,70
Kastamonu	1.443.241,90	2.073.124,08	2.483.787,29	3.519.974,46	6.455.813,30

Kayseri	12.193.437,49	15.163.232,02	18.157.320,50	24.601.702,89	39.564.220,77
Kırkkale	2.797.513,29	3.598.656,82	3.247.056,66	3.201.179,02	7.270.761,01
Kırklareli	5027577,564	6.662.840,91	7468196,246	8.539.490,79	14068055,3
Kırşehir	950.171,18	1.156.165,60	1.494.710,95	1.971.399,08	3.687.388,46
Kilis	234.721,41	291.493,08	389.946,91	605.210,01	1.115.360,36
Kocaeli	48.171.474,36	65.179.929,81	64.463.296,52	79.968.888,14	149.799.048,48
Konya	13.455.706,89	17.575.055,33	19.907.799,19	26.303.241,11	38.978.425,31
Kütahya	5.334.133,68	6.976.468,69	8.430.309,81	9.650.563,36	15.004.562,69
Malatya	2.597.750,75	3.397.238,00	4.173.292,68	5.248.249,25	9.148.528,68
Manisa	17.210.765,86	25.122.694,73	27.336.836,05	35.106.839,16	56.589.860,35
Mardin	1.964.476,52	2.368.453,38	3.115.431,49	4.785.001,55	7.462.228,36
Mersin	8.013.893,84	9.952.165,83	11.025.401,20	13.996.908,70	22.144.355,62
Muğla	3.450.110,07	4.589.220,10	5.621.735,22	6.682.959,46	10.707.030,01
Muş	319.503,81	393.386,16	418.336,00	544.576,84	798.486,78
Nevşehir	832.150,75	990.646,40	1.073.930,55	1.337.296,02	2.026.284,54
Niğde	1.403.945,23	1.683.223,54	1.930.964,72	2.343.705,89	4.012.131,22
Ordu	2.392.470,37	2.867.229,93	3.455.062,16	4.357.314,56	6.220.725,03
Osmaniye	4.008.012,87	5.064.305,91	4.777.308,05	6.126.249,11	12.851.754,66
Rize	1.792.379,58	2.083.497,80	2.466.665,22	2.873.092,67	3.664.499,94
Sakarya	12.267.117,89	16.460.511,10	19.324.986,72	23.684.401,56	32.850.343,45
Samsun	5.356.123,40	6.355.736,23	7.475.751,20	9.962.039,02	15.419.182,12
Siirt	452.521,31	512.585,43	670.274,69	716.022,97	1.119.194,41
Sinop	441.321,47	552.169,80	688.966,22	814.704,69	1.216.231,98
Sivas	2.503.010,48	3.162.890,84	4.093.336,19	4.795.843,60	8.355.352,12
Şanlıurfa	2.860.797,09	3.255.274,69	4.125.712,15	4.433.076,89	7.454.518,79
Şırnak	488.911,04	456.425,09	609.151,29	816.837,23	1.277.547,64
Tekirdağ	24.658.518,63	32.487.425,31	37.136.619,39	45.673.487,75	82.555.638,69
Tokat	1.143.644,08	1.293.560,35	1.642.859,32	2.031.328,69	3.045.949,81
Trabzon	2.922.442,80	3.135.653,77	3.771.128,02	4.663.587,29	6.076.303,28
Tunceli	68.571,78	98.798,08	145.767,08	168.232,37	194.789,33
Uşak	3.639.194,20	4.348.577,09	5.228.727,21	6.681.980,38	11.036.211,93
Van	788.793,77	937.859,89	1.184.355,92	1.331.983,79	1.751.226,30
Yalova	3.774.243,40	5.313.084,16	5.796.415,11	8.064.734,56	14.818.739,15
Yozgat	831.036,91	1.212.834,02	1.158.092,65	1.339.856,10	1.933.975,54
Zonguldak	6.127.506,84	8.270.144,93	7.394.439,80	9.635.244,43	18.227.103,21

Ek-4: İl Bazında Hizmetler GSYİH (2017-2021)

İller	2017	2018	2019	2020	2021
Adana	13.373.220,37	14.767.499,69	17.742.115,21	22.055.909,60	33.430.455,51
Adıyaman	1.436.976,17	1.778.796,94	2.062.399,74	2.203.785,11	3.090.976,60
Afyonkarahisar	3.588.356,77	4.335.579,88	4.992.183,40	5.288.908,63	7.529.855,64
Ağrı	706.809,22	733.302,60	867.490,49	1.082.757,64	1.783.508,94

Aksaray	1.845.999,10	2.414.324,91	2.802.763,63	3.468.309,87	5.279.591,76
Amasya	1.349.674,68	1.621.094,78	1.864.462,05	2.040.722,87	2.896.291,92
Ankara	52.196.240,69	60.218.172,18	72.410.553,66	81.459.839,37	124.989.731,38
Antalya	28.835.217,92	45.322.283,75	56.356.526,14	36.605.909,24	73.969.340,39
Ardahan	258.388,66	317.256,90	279.574,84	364.239,29	563.167,81
Artvin	885.863,36	1.151.986,87	1.412.241,19	1.441.746,75	1.984.288,89
Aydın	5.384.021,18	7.194.713,20	8.555.042,23	8.231.472,55	12.423.900,12
Bahçesir	7.723.089,53	9.857.688,41	11.081.960,58	12.242.361,20	17.658.539,75
Bartın	917.148,80	1.104.917,12	1.207.165,26	1.256.027,83	1.539.902,69
Batman	1.489.813,75	1.751.774,19	2.088.839,25	2.381.477,59	3.256.328,81
Bayburt	162.486,51	196.924,34	232.210,53	231.670,95	296.476,00
Bilecik	1.293.909,34	1.523.640,94	1.647.323,21	2.049.830,58	3.096.029,52
Bingöl	478.069,43	621.937,58	715.306,99	680.863,09	873.172,30
Bitlis	647.289,24	776.375,74	918.974,45	970.754,26	1.369.145,92
Bolu	2.572.118,58	3.415.811,62	3.794.825,67	4.109.196,92	6.023.547,17
Burdur	1.480.129,70	1.863.391,17	2.066.858,57	2.287.313,36	3.157.143,74
Bursa	26.480.946,86	33.286.873,24	38.366.747,48	41.752.491,56	63.482.335,68
Çanakkale	3.787.744,56	4.373.937,75	5.046.358,32	5.508.753,97	7.505.716,47
Çankırı	566.535,32	849.987,91	1.029.202,78	1.215.674,93	1.842.493,39
Çorum	2.348.310,20	2.706.677,96	3.111.043,85	3.494.131,62	4.895.665,85
Denizli	6.559.612,33	8.038.845,64	9.260.044,63	10.342.143,42	15.627.570,66
Diyarbakır	4.194.542,69	4.856.480,50	5.815.918,67	6.235.198,82	8.983.971,75
Düzce	2.574.816,80	3.212.520,83	3.696.891,36	4.576.805,66	6.662.395,24
Edirne	2.578.100,61	3.348.046,12	3.923.389,56	3.813.837,26	5.658.817,14
Elazığ	2.113.990,71	2.554.689,59	2.819.198,46	3.319.288,25	4.726.699,49
Erzincan	1.162.680,74	1.399.376,93	1.502.015,08	1.602.866,28	2.534.847,42
Erzurum	2.433.704,76	2.868.573,78	3.286.763,09	3.487.563,86	4.829.948,08
Eskişehir	6.026.043,98	7.258.017,54	8.331.532,50	9.195.783,76	13.051.667,82
Gaziantep	10.130.303,37	12.536.626,76	14.651.774,61	17.415.469,02	27.224.338,34
Giresun	1.618.866,12	1.838.791,04	2.287.590,62	2.514.468,33	3.662.057,45
Gümüşhane	360.141,64	457.240,34	447.310,21	505.635,17	684.310,99
Hakkâri	389.452,08	611.882,41	633.488,15	595.337,83	743.865,07
Hatay	9.624.644,83	11.535.244,69	13.616.505,31	16.354.398,08	25.593.720,71
Iğdır	748.741,88	851.482,15	1.072.117,44	1.359.321,87	2.128.823,56
Isparta	1.912.613,07	2.485.761,37	2.925.757,47	2.974.841,84	4.089.766,98
İstanbul	284.293.407,41	360.416.053,05	424.925.912,67	459.621.090,43	742.678.883,10
İzmir	47.555.933,86	60.242.507,41	68.493.494,01	74.493.769,96	116.694.043,33
Kahramanmaraş	3.183.906,72	3.825.941,78	4.512.211,66	5.073.232,34	7.959.207,54
Karabük	1.387.170,31	1.693.930,09	1.839.728,33	2.115.367,81	3.229.124,30
Karaman	880.728,44	980.480,86	1.118.352,03	1.224.598,93	1.745.241,80
Kars	695.940,30	791.609,56	869.397,25	823.803,78	1.095.114,83
Kastamonu	1.712.448,09	2.085.676,60	2.341.119,31	2.631.038,69	3.551.872,39

Kayseri	8.609.029,84	10.185.578,11	11.817.062,55	13.212.263,16	19.738.808,70
Kırkkale	1.444.078,90	1.605.768,65	1.740.754,19	1.908.126,43	2.479.606,01
Kırklareli	2.080.698,29	2.503.171,10	2.984.260,54	3.647.508,30	5.201.169,02
Kırşehir	804.543,89	1.005.725,81	1.190.986,70	1.486.611,50	2.027.578,35
Kilis	415.839,39	500.555,51	486.843,47	584.380,78	984.497,50
Kocaeli	27.553.206,84	34.848.118,18	38.888.305,11	46.914.146,11	71.186.309,59
Konya	12.341.835,31	15.158.248,18	17.488.336,73	19.798.091,45	29.648.417,99
Kütahya	2.549.423,73	3.159.384,59	3.357.611,53	3.713.869,02	5.233.612,86
Malatya	2.698.293,74	3.433.959,71	4.064.192,11	4.328.942,69	5.676.003,23
Manisa	7.502.653,99	9.054.573,96	10.673.166,95	12.214.299,47	17.145.606,02
Mardin	4.627.630,64	6.367.210,23	7.495.465,93	8.761.875,70	14.316.988,68
Mersin	16.775.488,40	22.087.840,24	26.591.261,19	30.543.541,58	48.794.621,33
Muğla	9.613.689,51	14.291.780,25	17.389.894,81	14.454.779,24	25.532.338,39
Muş	1.042.553,83	1.302.116,51	1.413.817,18	1.380.902,69	1.958.639,87
Nevşehir	1.567.086,30	2.130.506,97	2.733.689,51	2.462.963,21	3.656.842,81
Niğde	1.123.926,92	1.334.480,90	1.621.739,52	1.897.806,23	2.898.314,28
Ordu	2.665.169,48	3.341.941,54	3.939.388,54	4.169.380,39	5.884.509,22
Osmaniye	1.635.674,43	2.140.034,11	2.450.185,82	2.902.480,09	4.327.717,28
Rize	1.677.454,12	2.092.947,60	2.202.887,65	2.361.594,66	3.140.128,75
Sakarya	7.231.007,92	8.929.232,81	10.735.527,70	10.969.076,38	16.375.164,08
Samsun	7.563.072,13	8.830.894,01	10.544.139,06	11.818.932,59	17.035.266,51
Siirt	1.038.536,20	944.945,61	1.167.245,29	1.015.795,76	1.336.546,21
Sinop	786.806,09	954.113,79	1.141.928,05	1.220.435,60	1.604.871,72
Sivas	2.869.299,18	3.422.075,98	3.890.569,13	4.066.903,35	5.890.645,26
Şanlıurfa	4.111.112,64	4.626.977,96	5.501.953,45	6.413.686,93	9.298.674,75
Şırnak	3.087.994,10	3.751.274,75	4.326.399,24	5.209.562,68	8.197.453,90
Tekirdağ	7.512.266,32	8.973.568,14	10.942.831,11	13.096.727,49	20.467.571,73
Tokat	1.888.078,51	2.206.032,35	2.611.413,92	2.734.096,64	3.660.460,25
Trabzon	5.067.228,82	6.202.409,97	7.205.691,34	7.503.945,46	10.585.384,97
Tunceli	162.586,27	207.661,41	232.963,94	237.283,82	314.250,47
Uşak	1.745.057,13	2.114.515,40	2.413.306,89	2.467.300,11	3.689.879,78
Van	2.843.137,19	3.205.495,40	3.631.237,07	3.791.556,35	5.498.654,99
Yalova	1.677.533,04	2.046.069,78	2.516.465,68	2.661.725,66	3.928.547,63
Yozgat	1.348.019,91	1.577.857,00	1.800.171,17	1.978.469,67	2.757.762,96
Zonguldak	2.705.302,05	3.297.538,51	3.732.680,44	4.214.839,96	6.103.308,46